

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

د نوي قانس ليکنو کتابونو او ژورنالونو ته
Katabton.com
يوه کتنه

ليکوال: محمد هارون خپل شعشي

فهرست

د سر خبري

لغتپوهنه څه ده؟ او لغوي زېرمه څه و بولو؟

قاموس ليکنه او لغتپوهنه

په قاموس ليکنه کي د ناپييلتوب او خپلواکۍ ارزښت

د پوهاند هېسن له نظره د قاموس ليکنې ضروري موضوعات او مسألې

د قاموسو ډولونه

۱- د ژبي له پلوه د قاموسو ډولونه

۲- د محتوا يا توله پلوه د قاموسو ډولونه

۳- د چاپ د گچي يا اندازې له پلوه د قاموسو ډولونه

۴- د فزيکي جوړښت يا څرنگوالي له پلوه د قاموسو ډولونه

۵- د مانا له پلوه د قاموسو ډولونه

۶- د کاروونکو د څرنگوالي له پلوه د قاموسو ډولونه

۷- د استفاده کوونکو د زده کړي او مهارت له پلوه د قاموسو ډولونه

۸- د کارونې يا استعمال له پلوه د قاموسو ډولونه

د عمومي او اختصاصي قاموسو ځانگړتياوي

په انگريزي قاموسو کي د لغوي موضوعاتو او توکو ډولونه

د پښتو قاموسو د وې نه بېلېدونکي زېرمي: د خيل او مفغن ټکي (مفغناات)

الف) د خيل ټکي

ب) مفغن ټکي (مفغناات)

د مفغنااتو ډولونه

لومړۍ: مانوي (معنوي) مفغناات

دوهم: اوبښتي مفغناات

درېم: منقلب مفغناات

په قاموسو کي د دخيلو او مفغنو کليمو تر څنگ د پښتو د سپېڅلو ټکو د پېژندگلوي اړتيا

د مفعنو ټکو په املا کې د گډوډۍ مخنیوی
په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو د سم تلفظ ارزښت او بېلابېلي لاري
د کلیمو په سم او کره وینګ کې د خج ارزښت
د کلیمو له کره وینګ سره د فونیتیکي الفبې او خج اړیکې
په قاموسو کې د راټولو سوو ټکو د کره املاو بېلابېل اړخونه
په پښتو ټکو کې ځای بدلونکي توري
په پښتو ټکو کې د ځینو تورو د خپلمنځي الیشېدو یا بدلون مسأله
په قاموسو کې د کلیمو پر مانا د تورو او لیکدود اغېزه
د کلیمو او ترکیبو املايي وریانتونه
د کلیمو پخوانۍ او اوسنۍ املاوي
په پښتو کې د مشترکو او پردو ټکو لیکدود
د معیاري لیکدود په غوره کولو کې، د فینالوژیکو ځانګړتیاوو او ټولنیز تړون ارزښت
د کلیمو، ترکیبو او اصطلاحاتو ریښه پېژندنه
په قاموسو کې د کلیمو د پېژندنې یا تعریف ځانګړتیاوي
د کلیمو په تعریف او مانا کې د جامعیت او مانعیت اړخونه
د کلیمو د پېژندنې (تعریف) ګرامري جوړښت
په قاموسو کې د بېلابېلو ماناوو اوډنه
د کلیمو د بېلابېلو ماناوو د جلا کولو لاري
د کلیمو د بېلابېلو ماناوو اوډنه د هغو د عمومیت یا ډېر استعمال له مخې
د تاریخي بدلونو له مخې د ماناوو اوډنه
په ژبه او ادب کې باید د کلیمو د ډېر یا لږ استعمال مسأله، څنګه روښانه سي؟
په قاموسو کې باید د راغونډو سوو کلیمو او اصطلاحاتو د استعمال ډګر څرګند سي
په بېلابېلو ژبو او لهجو کې د کلیمو د مانوي پولو د بدلېدو ځینې بولګې
د طبیعي او غیر طبیعي عواملو پر بنسټ د بېلابېلو ټکو په ماناوو کې بدلونونه: د کلیمو حقیقي، مجازي،
کنایي، اصطلاحی او نورو ماناوو ته یوه لنډه کتنه

منصوبي او مستنبطي ماناوي

په قاموس ليکنه کي د مشابه، ذومعانين، مترادفو، متضادو، متقاربو او اړونده ټکو پېژندنه او ارزښت

په قاموسو کي د بېلابېلو ټکو په ريښو، شکلي او مانوي جوړښت کي، د بېلابېلو بدلونونو روښانه کول

په قاموسو کي د راغونډو سوو کليمو گرامري ویش او ځانگړتياوي

د بې قاعدې فعلو، بې قاعدې جمعو، نادوده بنځينه حالتونو او بې قاعدې صفتو راټولونه او شننه

په قاموسو کي د راغونډو سوو کليمو د بېلابېلو مشتقاتو يادونه

په قاموسو کي د مکررو يا تاکيدي ټکو راغونډول

په قاموسو کي د ځينو ټکو ناسمه کارونه

د مشهورو تېروتنو د سموښو وړاندي کول

نيولو جيزم او قاموس ليکنه

قاموس ليکونکي او د نوو ټکو پېژندنه

د نوو ټکو په جوړولو او رواجولو کي د چټکتيا ارزښت

په لغت جوړونه کي د پېښه گري زيانونه

څوک بايد د نوو ټکو د جوړولو واک ولري؟

پورټمنټيو نونه (Portmanteau/Portmanteau)

په قاموس ليکنه کي د کليمو د شکلي يووالي او مانوي بدلون د پېچلتيا بېلابېل اړخونه

۱- هومونيمونه يا مشابهات (Homonyms)

الف) هوموفونونه (Homophones)

ب) هوموگرافونه (Homographs)

هيپو نيمونه (Hyponyms) او هايپنيمونه (Hypernyms)

کو هيپو نيمونه (Co-hyponyms)

هايپانمي او ميرنمي (Hyponymy and Meronymy)

شبه ميرنمي (Quasi-meronymy)

کولو کېشن (Collocation)

د کليمو د مانوي بدلون ځيني نور ډولونه: ميتونمي / ميتانمي، سينیکلک / سينکلیکيکي...

د متضادو ټکو يو ځای والی (Combination of Antonyms)

په انگرېزي کي د متضادو ټکو ډولونه

- درجه لرونکي متضاد ټکي (Graded Antonyms)

- متباين يا متمم انتنيمونه (Contradictory/Complement Antonyms)

- سرچپه يا اړولي انتنيمونه (Converse Antonyms)

الف) متممه يا مکمله انتنمي (Complementary Antonymy)

ب) قطبي انتنمي (Polar Antonymy)

ج) اړخ لرونکې انتنمي (Directional Antonymy)

په قاموسو کي د ځينو متلو را غونډول او تشریح کول

په قاموسو کي د ژبنيو اصطلاحاتو، محاورو او عبارتو را وړل او سپړل

په قاموسو کي د متلو، ژبنيو اصطلاحاتو او عامو عبارتو د اوډولو لاري

په قاموسو کي د ترکیبي ټکو د بېلابېلو ډولو را غونډول او شنل

په انگرېزي کي د ترکیبو بېلونه

په انگرېزي قاموسو کي د مرکباتو او عبارتو ترمنځ توپير

په قاموسو کي د منحوتو ټکو را غونډول

په پښتو او پارسي کي د مرکبو او مخلوطو ټکو د املأ څرنګوالي

د ژبي د زرو يا نابابه ټکو را غونډول او مستند کول

د پښتو د زرو يا مترو کو لغتو د راټولو او مستند کولو ګټي

د پخوانيو ټکو د اصلي او نوو ماناوو بېلول او جوتول

د پښتو د ځينو مستعملو ټکو عامل او رواجول

په قاموسو کي د ځينو سيمو او ځينو ځانګړو ډلو له ژوندانه سره تړلي ټکي

په پښتو ژبه کي، د اشخاصو ځانګړي نومونه

په پښتو قاموسو کي، د افغاني انسابو لنډه پېژندګلوي

د تاريخي او جغرافيايي ځايو نومونه

د تاريخي اماکنو او انسايو سمي املوي

د کليمو لغوي ماناوې او جغرافيايي مفاهيم

په قاموسو کې د افغاني، سيمه ييزو او نړۍ والو مشاهيرو پېژندگلوي

په قاموسو کې زموږ د سيمي د بېلابېلو نژادي او قومي ډلو، دينو، مذهبو، فکري او عرفاني لارو پېژندگلوي

په پښتو او پارسي قاموسو کې، د اسلامي عرفان او فلسفي تفکر د اصطلاحاتو راغونډول او شل

په قاموسو کې د پېژندل سوو ملي او بين المللي مخففاتو راغونډول او تشریح کول

په قاموسو کې د طبيعي او اقليمي پيداوارو نومونه او تصويري بيان

ماخذونه او منابع

د لوی څښتن په نامه

د سر خبرې

د کوچنيوالي مي له حقوقو او سياسي علومو سره مينه وه؛ خود زمانې باد څه موده د انجینري او ټيکنالوژۍ خوا ته بوتلم. د لوی څښتن په پېرزوينه تر لږ ځنډ وروسته بيرته په دې بريالی سوم، چې خپلې خوښې کړې څانگې ته لار پيدا کړم. پلار به مي تل د حقوقو او سياسي علومو پر کتابو سربېره د گرامر، ژبپوهنې، لغتپوهنې، ادبياتو او تاريخي اثارو مطالعې ته هم هڅولم. هغه به ويل هر حقوقپوه بايد د ليکوالۍ په باريکيو او هونرونو هم ښه پوه وي. د کليمو صريح او ضمني، گلي او فرعي، حقيقي او مجازي ماناوې مي لومړی ځل د پلار له خولې ورو بډې، چې هره يوه به يې د ژوند يو مثالو په وړاندي کولو سره بيانوله؛ د کليمو په ډول ډول ماناوو او د هغو د استعمال په بېلابېلو مواردو ځان ښه مټا کول، هغه سپارښتنه وه چې خدای بخښلي به همېشه په ټينگار سره تکراروله؛ او د همدې مقصد له پاره يې له خپل مالي توان سره سم په کور کې، د مختلفو ژبو خورا ډېر عام او اختصاصي قاموسونه هم ايښي وه. لوی رب دې اروا ښاده لري.

په دې توگه، د زده کړې په چارو کې له رنگارنگ قاموسو څخه کار اخيستنې، کرار کرار د لغتپوهنې له ځينو مهمو موضوعاتو او د قاموس ليکنې له مختلفو لارو او دودونو سره اشنا کړم. دا مينه سوکه سوکه زياته سوه؛ او له هغې سره جوخت په دې خبره هم څه نا څه پوه سوم چې لغتونه، عبارتونه، تعبيرونه او اصطلاحات په واقعيت کې، د هرې ژبې د مانوي او فرهنگي زېرمو مهمه او اساسي برخه ده؛ ځکه انساني علوم، مهارتونه او تجربې گرده د ژبې په مرسته له يوې ټولني څخه بلې ټولني ته لېږدول کېږي؛ او د ژبې دا ټول کمال هم بېله شکه په هغو کليمو، عبارتو، تعبيرو، اصطلاحاتو او نورو ادبي-فرهنگي ارزښتو کې نغښتی دی، چې

لغتپوهنه او قاموس ليکنه يې له خپرني او شنني سره نيزې اړيکې لري. له همدې امله اوس څوک د دې خبرې له حقانيت څخه نتيه نه کوي، چي په هره ژبه کې د پراخو لغتو، ترکيبو او اصطلاحاتو کارونه او د کليمو د شکلي او مانوي (معنوي) ظرافتو استعمال، په واقعيت کې د هغې ژبې د ويونکو د فکري بلوغ او تخيلي عروج ښکارندوی دی.

د لغتپوهني او قاموس ليکنې په چارو کې مي تر ځينو زده کړو او پلټنو وروسته دا اړتيا وليده، چي د قاموس ليکونکو د لارښوونې دپاره د «اصول و قواعد فرهنگ نویسی» تر سرليک لاندې، په پارسي ژبه يوه پراخه علمي او انتقادي مقاله وکارم. دا د دې نن له هغې ليکنې څخه لږوډېر دوې نيمې لسيزې تېرېږي. په دې اوږدو کلونو کې د علومو د هرې څانگې په شان، په قاموس ليکنه کې هم ډېر سترو اريانوونکي پرمختگونه منځ ته راغله. اينټرنېټ او ډيجيټل ټيکنالوژي، په دې پرمختيايي بهير کې خورا لويه او ارزښتناکه برخه اخيستې ده؛ او په پوره ډول سره به په راتلونکې کې هم د دې بهير له زياتې چټکتيا او بشپړتيا سره لويه مرسته وکړي. د دغو علمي او تخنيکي پرمختگو په ترڅ کې، پښتو قاموس ليکنې هم تر پخوا ډېره وده وکړه. په پښتو کې د ژبې ډېر عام يو ژبيز او دوه ژبيز فرهنگونه وليکل سوه، چي ځيني يې اوس له ښکته مرغه په ټوله نړۍ کې د اينټرنېټ پر پاڼو، د پښتو ژبې د مينه والو استفادې ته ايښوول سوي دي.

د قاموس ليکنې په برخه کې وروستيو بدلونو او پرمختگو ته په پام سره مي وپتېيل، چي د دې علمي څانگې د مېتودولوژۍ په اړه خپله پخوانۍ ليکنه دا پلا له هراړخيزو زياتونو او بشپړونو سره، په پښتو ژبه لوستونکو ته وړاندي کړم؛ ځکه د قاموس ليکنې پر تيوريکو بنسټونو علمي او انتقادي بحثونه هغه څه دي، چي په پخوانۍ قاموس ليکنه يې چندان څرک نه ليدل کېده؛ او تر اوسه پوري هم په دې اړه ډېر لږ څه ليکل سوي يا ژباړل سوي دي. د قاموس ليکنې د تنوع او پراخوالي په دې بې ساري عصر کې، د دې څانگې د مېتودولوژۍ سم او دقيق رعايت، د قاموسو د تاليف او ژباړې له خورا مهمو او ضروري شرايطو څخه گڼل کېږي. نن سبا هغه قاموسونه گرسره رانيوونکي نه لري، چي په ليکنه يا ژباړه کې يې د دې علمي څانگې نوو اصولو او موازينو ته ټينگ پام نه وي سوي. د همدې اړتياوو له مخې مو په دې ليکنه کې، د قاموس ليکنې په اړه د ځينو افغانو او بهرنيو لغتپوهانو د نظريو تر څنگ، د مقايسه يي ليکسيکوگرافي پر بنسټ ځيني نورې نظريې او قواعد هم وړاندي کړي دي، چي په پښتو قاموس ليکنه کې يې رعايت ډېر ضروري او په زړه پوري بلل کېږي. د دغو نظريو، اصولو او قواعدو په بشپړ تطبيق سره، د ژبې عام او هراړخيز فرهنگونه د محتوا او شکل له پلوه علمي اساس مومي؛ او هر لوستونکی يې د يوې باوري سرچينې په توگه، له کار اخيستني سره مينه پيدا کوي.

د دې له پاره چې پر پښتنو سربېره د نورو ژبو ويونکي او لوستونکي هم له دې ماتې گوډي ليکني څخه پوره گټه واخلي، د قاموس ليکني د بېلابېلو اصولو او قواعدو په اړه مو د پښتو ژبي تر څنگ د نورو ژبو، په تېره بيا انگرېزي ژبي ځيني قواعد او مثالونه هم، په لنډه بڼه بيان کړي دي.

هېره دي نه وي، چې د دې ليکني په ځينو برخو کې، ځای ځای د قاموس ليکني د بېلابېلو اصولو او قواعدو په ارتباط د ځينو قاموسونو يادونه سوې ده؛ خو دا کار په هيڅ ډول د قاموسو د کره کتنې او شننې په مانا نه دی؛ ځکه په پښتو کې د بېلابېلو قاموسو او لغتنامو تاريخ او کره کتنه ژوره څېړنه غواړي، چې په دې لنډه رساله کې يې هيڅکله حق نسي ادا کېدای.

د گډوډو مالوماتو او پلټنو دا کوچنۍ او نيمگړې مجموعه مي دمگړې تردې ځايه را ورسوله. باور لرم چې پښتانه ژبپوهان، لغتپوهان او قاموس ليکونکي به د خپلو گټورو نظريو او نوښتونو په رڼا کې، د هغې د بشپړتيا او پرمختيا ډگر ته را و دانگي؛ او په دې توگه به د گران هيواد د قاموس ليکني ځوان پښت ته، د فرهنگونو د تاليف يا ترجمې لاره نوره هم روښانه او اسانه کړي.

محمد هارون خپل شعشي

لندن، ۲۰۰۹ ميلادي کال

لغتپوهنه څه ده؟ او لغوي زېرمه څه و بولو؟

پروفيسر جگسن او پروفيسر امويله په خپل ارزښتناک اثر «کليمې، مانا او لغتنامه...» کې د انگرېزي قاموس له پاره د بېلابېلو کليمو پر ځينو توپيرونو؛ او د لغتپوهنې او قاموس ليکني د بېلولو په اړه په زړه پوري بيان کړی دی، چې د ځينو تکو يادونه يې دلته بې گټې نه ده. دوی ليکي: «کېدای سي لغتپوهنه (lexicology) په لنډ ډول د لغت (lexis) څېړنې ته و وايو. د يوې ژبي د لغتو مجموعې ته په اروپايي ژبو کې د (vocabulary) يا (lexicon) ټکي کارېږي، چې لکسيکان په خپل وار سره له يوناني (lexis) او (lexikos) څخه اخيستل سوی دی.

په انگرېزي کې د "lexis", "vocabulary" او "lexicon" پرتله نښي، چې دا درې لغتونه لږ و ډېر مترادف گڼل کېږي. لومړی تر ډېره حده غير رسمي يا گفتاري (colloquial) شکل، دريم عمدتاً علمي او تخنيکي بڼه؛ او دوهم د لومړي او دريم په منځ کې ځای لري. سره له دې هم بايد له يوې خوا د وکابولري، لکسيس او لکسيکان ترمنځ او له بلې خوا له ډيکشنري (dictionary) سره د هغو توپير او بېلولی له پامه و نه غورځول سي. په داسې حال کې، چې لومړي درې لغتونه ښايي د يوې ژبي لغوي

زېرمي ته د اشارې په مفهوم استعمال سي؛ خو ډيکشنري په يوه ټاکلي وخت کې، د هماغه چاڼ سوي لغوي زېرمي د ثبتولو په مانا ده.

په دې وروستيو کلونو کې په انگرېزي کې د جارگن (Jargon) اصطلاح هم ډېره تر سترگو کېږي، چې مقصد يې هغو لغتنامو يا لغوي پانگو ته اشاره ده، چې د ځينو څانگو ماهران، کارکوونکي او له هغو سره تړلي نور کسان يې په خپلو ورځنيو مسلکي چارو کې کاروي. (Jackson and Amvela 149)

پروفيسر جگسن او پروفيسر امويله وروسته د لغت پوهنې د موضوع او اړونده علمي څانگو په اړه داسې کاري: «د طب، حقوقو، کمپيوټر، ورزش او داسې نورو په گډون هره څانگه ځانته داسې خاص ټکي او اصطلاحات لري، چې يا په خپله په ورځنيو چارو کې په بېلابېلو بڼو ور سره مخامخ يو؛ او يا يې له نورو خلکو اروو.

په دې توگه، لغتپوهنه هغه پوهه ده، چې نه يوازې د ساده ټکو، بلکې د مرکبو او مخلوطو ټکو او د ژبې د مانا داره واحدو په اړه خبرې او څېړنه کوي. لغتپوهنه يا د ځينو په اصطلاح ويې پوهنه (په دې ليکنه کې مو د ويې پوهنې پر ځای له يوې مخي د لغتپوهنې اصطلاح کار کړې ده؛ ځکه لغت تر ويې عام، پېژندل سوی او اسانه ټکی دی). اساساً پر هغو مالوماتو ولاړه ده، چې له مانا پېژندنې او مارفولوجي / مورفولوژۍ څخه تر لاسه سوي وي. په لغتپوهنه کې د خاصي توجه او علاقې دريم ډگر د بېلابېلو کليمو ريښه پېژندنه يا ايتيمولوجي / ايتيمولوژي گڼل کېږي. لغتپوهنه بايد له قاموس ليکنې سره، چې په حقيقت کې د قاموسو ليکل يو ځانگړې لاره يا تکنیک دی، گډه نسي. (Jackson and Amvela 2)

په پاړسي کې د لغتنامې په مفهوم د «فرهنگ» کليمه له ډېرو زمانو څخه کارېږي. دا ترکيبي کليمه په اصل کې د فر/فره (شان و شوکت، رڼا، روښنایي، پرتم، برم، دېدبه، لويي، غټوالی او داسې نور) او هنگ (له تنگ له ريښې څخه د کښولو، پوهولو، فرهنگ او داسې نورو په مانا) له دوو بېلو او ستايي کليمو څخه جوړه ده (عميد ۳: ۱۸۱۲). دا دوي ترکيبي کليمې په گډه د پوهې، معرفت، عقل، ادب، روزني او پالنې، تدبير، کلتور/کولتور، په يوه ملت يا قام پورې د تړلو مادي او مانوي اثارو او په پای کې د لغتو د کتاب يا لغتنامې په مانا استعمالېږي، چې په پښتو کې يې د قاموس، سيند / سين، درياب، ويې پانگي، لغوي پانگي، لغوي زېرمي، ډيکشنري او داسې نورو په نامه يادوي (و.گ. د علامه علي اکبر دهخدا په لغتنامه، د ډاکټر محمد معين او حسن عميد په فارسي فرهنگونو کې د فرهنگ ماده؛ او د محمد حسين بن خلف تبرېزي په «برهان قاطع» کې د همدې مادي په اړه، د ډاکټر محمد معين د حاشيې متن).

سره له دې چې په پښتو کې هم د «پر، پر» او «نگ» کليمې ژوندی دي (لکه په سروپر، وينگ، کتنگ، ليدنگ او داسې نورو ترکيبو کې، چې همدا اوس هم د پښتو په لوېديځه لهجه کې په پراخه توگه کارېږي؛ او

په ريښو او مانا کي له اوستايي «فر»+«هنګ» سره بې تړاوه ښکاري (خو دا دوي کليمې د يوه ټکي (فرهنګ) په بڼه د قاموس، لغتنامې، سيند، لغوي زېرمې، لغوي پانګې، ويی پانګې، ډيکشنري او داسي نورو په مانا، چندان اوږد تاريخ نه لري. لکه څنګه چي د پښتو قاموس ليکني تاريخ ښيي، د پښتنو لومړنيو قاموس ليکونکو خپل فرهنگونه د «رياض المحبت»، «عجايب اللغات» او داسي نورو په نومونو ياد کړي دي. د پښتو ژبي مخکښو او روپايي څېرو نکو هم په خپلو علمي او تحقيقي اثارو کي د «فرهنګ» کليمه نه ده کار کړې. داسي ښکاري چي په هغو زمانو کي د عربي او پارسي ژبي ترکيبي ټکي (لغتنامه) تر هري بلي کليمې، ډېره عامه او مشهوره وه.

په عربي کي د لغتنامې يا لغوي زېرمې دپاره له اوږدو زمانو راهيسي د «قاموس» او «معجم» ټکي استعماليري، چي له هغو څخه د «قاموس» لغت پښتو، پارسي او ځينو نورو ژبو ته هم لاره پيدا کړې ده. دا لغت هم په خپل وار سره څو بېلي او مشخصي ماناوې لري، چي په هغو کي يې دا دوي ډېري عامي او مشوري دي:

- د درياب يا سمندر منځ.

- د لغتو کتاب يا لغتنامه، چي د نورو ژبو په دود په پښتو کي هم په خورا ډېرو نومو ياديري. زموږ ځينو پښتنو قاموس ليکونکو دا ټکي د «سيند» په مانا ترجمه او استعمال کړي دي؛ لکه «پښتو سيند» چي لومړي پلا په ۱۳۱۷ش کال کي د مخکښ پښتون قاموس ليکونکي، ژبپوه او سياستوال - ارواښاد وزير محمد گل خان (۱۲۲۳-۱۳۴۳ش) له خوا تاليف سو. وروسته دا ترجمه سوي ټکي سوکه سوکه عام سو، چي «درياب»، «سيند» او داسي نور يې مثالونه دي.

قاموس ليکنه او لغتپوهنه

قاموس ليکنه لکه څنګه چي نوم يې څرګندوي، د قاموسو له تاليف او ليکني سره سروکار لري. په بله وينا، قاموس ليکنه عملي او تطبيقي لغت پوهنه ده. قاموس ليکونکي د لغت پوهني له اصولو، قواعدو او نظريو څخه د يوې ژبي د قاموسو په ليکنه او تاليف کي ګټه اخلي. د لغتپوهني د ژبنيو علمي څانګو (مانا پوهني او ګرامر) او د قاموس ليکني د عملي اړخو ترمنځ ګډو اړيکو، د اوسنيو قاموسو د جوړښت او محتواو له بشپړتيا سره، په زړه پوري مرسته کړې ده.

د قاموس ليکني تمرين اوږد او مستقل دود دئ، چي د معاصرو ژبنيو علمي څانګو تر پيداښت پېرې پېرې اوږد تاريخ لري. قاموس ليکني، د لغتپوهني (چي په تېرو څلوېښتو کلونو کي پيل سوې ده) په ګډون د بېلابېلو ژبنيو علمي څانګو پر بډاينه او پرمختګ لويه اغېزه ښودلې ده. د لغتپوهني اساسات په څرګنده ښيي، چي دا پوهه به په راتلونکي کي د نوو علمي قاموسو په را منځ ته کېدو کي د قاموسو ليکوالو او ژباړونکو ته ډېر څه وړاندي کړي. (Jackson and Amvela 215)

په قاموس ليکنه کې د ناپييلتوب او بېطرفۍ ارزښت

قاموس ليکونکي بايد د مؤرخانو په شان د حقيقتونو ناپييلي او بې پرې ليکونکي وي. د دې زرين اصل له مخې بايد تل کونښن وکړي، چې په ژبنيو مسألو کې هيڅکله د خپلو قومي، ديني، ژبنيو، سياسي او ايډيالوژيکي تمايلاتو او شخصي ذوق پر بنسټ کمې يا زياتې ونه کړي؛ ځکه په فرهنگو کې د گوندي، سياسي، ايډيالوژيکي، نژادي، ديني او داسې نورو اړېکو، شخصي ذوق او سليقې له مخې تعريفونه او ماناوې وړاندي کول، د فرهنگ ليکنې له عمومي قواعدو څخه څرگنده سرغړونه ده. که د توکميزي جلا ساتني يا اپارتايت/ اپارټايد د پېژندنې له پاره دغه دوه تعريفونه، چې دواړه يې د جنوبي افريقا د توکمپال رژيم د واکمنۍ پر مهال وړاندي سوي دي، په سرسري توگه تر نظر تېر کوو، له ورايه دغه راز شخصي او عندي نظريات گورو:

- په يوه هيواد، په تېره بيا جنوبي افريقا کې د اوروپايانو او غير اوروپايانو د بېلابېلو توکمونو جلا ساتنه.
- هغه سيستم، چې په جنوبي افريقا کې، د حکومتي نظام له خوا رامنځ ته سوی و؛ او هدف يې د بېلو توکمو جلا ساتل؛ او په دې ډول سپين پوستو خلگو ته گټه رسول وه.

دوهم تعريف لکه څنگه چې ليدل کېږي، سياسي او ايډيالوژيکي اړخ لري؛ ځکه چې لومړی تعريف هم د قضيې اصلي واقعيت ته گوته نيسي؛ مگر د لومړني تعريف پر ضد دا استدلال کېږي، چې که د اپارتايت انگېزې او موخي روښانه نسي، نو دا تعريف په گومه کې (په ضمني توگه) د توکمپال رژيم سيله او پلوي کوي. په ځينو حالاتو کې دا خبره ناممکنه وي، چې څوک د يوې مسألې يا يوه واقعيت په وړاندي خپل دريغ په روښانه بڼه ونه ښيي. دا خبره عامه ده، چې يو سړی د يوه له سترگو مجاهد او د بل له سترگو تېروريست يا ترهگرو وي. (Atkins and Rundell 427-28)

په ټولنيز ژوند کې ډېرې داسې پېښې او مسألې سته، چې د بېلابېلو فکري او ايډيالوژيکي دريغو خښتنان يې له يوې زاوې څخه نه وينې. له دې کبله، که قاموس ليکونکی هم د دغه راز ايډيالوژيکي، گوندي، سياسي، ديني، مذهبي، فکري، ژبنيو او نورو توپيرونو تر اغېزې لاندې، د راغونډو سوو ټکو او اصطلاحاتو پېژندنې او شننې ته ملا وتړي، بيا نو په قاموس ليکنه کې د ناپييلتوب او بې پرې والي، ټول موازين او معيارونه تر پښو لاندې کېږي؛ او د قاموسو علمي ارزښت له منځه ځي.

د پوهاند هډسن له نظره د قاموس ليکنې ضروري موضوعات او مسألې

پوهاند ډيک هډسن «د لغوي څېړنې او قاموس ليکنې دپاره د ژبپوهنې بنسټونه» په نامه د خپلې نوښتگرې مقالې په ترڅ کې، تر اتو بېلو سرليکونو لاندې د قاموس ليکنې ضروري اړخونه داسې بيانوي:
- رغ پوهنه (Phonology): د يوه ټکي او د هغه د بېلابېلو وريانتونو تلفظ.

- مورفالوژي / مورفولوژي (Morphology): د يوه لغت د بېلابېلو برخو (مورفيمو) جوړښت او ټول بې قاعدې شکلي بدلونونه (Irregular Inflections).

په مورفالوژي کې د اسمو د بې قاعدې جمعو او بې قاعدې فعلو پر بېلابېلو حالتو سربېره، د دې خبرې سپيناوی هم کېږي، چې ایا د پام وړ ټکی يوه ساده ريښه لري؛ لکه "long" که اشتقاقې ريښه لري؛ لکه "longish" او "prolong" او يا هم د ترکيبې ټکي بڼه لري؛ لکه: "long-jumper" او "Year-long"؛ خو په انگرېزي کې کله کله د ځينو ټکو له املا يا تلفظ څخه د هغو ترمنځ مورفيمیک اړيکې (morphemic relationship) نه پېژندل کېږي؛ لکه: "Long-length" (Jackson and Amvela 195).

په پښتو کې هم د انگرېزي په څېر مورفالوژي دا خبره راښيي، چې د مثال په توګه «خرخ» يوه ساده کلیمه ده؛ او يوه ريښه لري. «خرخه/خرچه»، «خرخیلاو/خرخلاو»، «خرخاوو»، «خرخېدونکی»، «خرخوونکی» او داسې نورې، هغه اشتقاقې کلیمې دي چې ټولې د «خرخ» له ريښې څخه راوتلي دي.

- نحوه (Syntax): د کلام د اجزاوو له پلوه د يوه ټکي نوعیت، څرنگوالي او هغه ځانګړي جوړښتونه، چې يو ټکی يې د استعمال په بېلابېلو حالاتو کې جوړوي. نحوه په قاموس ليکنه کې دا راښيي، چې که د پام وړ ټکی صفت وي، بايد په جمله کې يې ځای چيرې وي؛ مثلاً په پښتو کې «توره تختسه»، په پارسي کې «خانه کلان» يا په انگرېزي کې "A large suitcase".

په مخکني پښتو ترکيب کې «توره»، په پارسي ترکيب کې «کلان» او په انگرېزي ترکيب کې "large" صفتونه دي؛ نو ځکه بايد په جمله کې پر خپل ځای استعمال سي. نحوه دا خبره هم روښانه کوي، چې کوم اسمونه د شمېرلو وړ (کتاونه) او کوم اسمونه د شمېرلو وړ نه دي (غنم، اوبه او داسې نور). (Jackson and Amvela 195)

- مانوي اړخونه (Semantics): د يوه ټکي ډول ډول مانوي او مانوي جوړښتونه.
- قراین، حالات او احوال (Context): د هغو ټولنيزو حالاتو، قراینو او لارو چارو په اړه محدوديتونه او بنديزونه، چې يو لغت پکښې استعمالېږي. لکه څنګه چې پوهېږو، ځينې ټکي د متن او بيان په ځانګړو ډولو يا د استعمال په خاصو شرايطو، موضوعاتو او مناسبتو پورې اړه لري. قاموسونه د دود او دستور له مخې وظيفه لري، په داسې حالاتو کې خپلو لوستونکو ته سمه او روښانه لارښوونه وکړي. له همدې امله ګورو، چې په ځانګړو شرايطو، حالاتو او موضوعاتو پورې تړلي مالومات په سيستماتيک توګه، په فرهنگو کې ځای مومي. په دغه راز مالوماتو کې رسمي/دوديز (formal) غير رسمي/نادوده (informal)، شفاهي يا گفتاري (colloquial)، عاميانه (slang) او داسې نور هغه اختصاصي موارد

او حالات راځي، چي د يوه ټکي شاوخوا پولې جوړوي.

فرهنگونه تل شرايطو او ظروفو ته په پام سره د بېلابېلو ټکو د تصنيف او چاڼ کولو په مسأله کي، د ثابتو اصولو او ځانگړي دريغ پيروي نه کوي. کېدای سي ځيني قاموسونو يو ټکی د غير رسمي يا نادوده لغت په توگه ياد کړی وي؛ په داسي حال کي چي ځينو نورو هماغه ټکی د شفاهي، عاميانه، زموخته عاميانه يا مبتذل (vulgar) او داسي نورو تر سرليکولاندي اوډلی وي. د دې تر څنگ، په فرهنگو کي لغتونه د محتوا او اغېزمندي پر بنسټ هم پر بېلابېلو ډلو يا کټگوريو ويشل کيږي؛ لکه: د سپکاوي او بې آبي بنکارندوی ټکي (derogatory/pejorative)، طنزيه يا خندني کليمات (jocular)، په نرمه او پسته بڼه بيانونکي ټکي (euphemistic) او داسي نور.

- املا (Spelling): د يوه ټکي عادي او اليشېدونکي يا متغير ليکدودونه.

- ريښه پېژندنه (Etymology): د يوه لغت ريښه او تاريخچه.

- استعمال (Usage): د يوه ټکي د استعمال تکرار او دفعات (فريکوينسي) او په ځينو حالاتو کي منعه سوي يا نه استعمالېدونکي (taboo) حالتونه. (Hudson 1988)

پوهاند هېسن د کليمو د استعمال محدوديتونه؛ لکه د رسميت مراتب او د موضوع ساحه (Subject Domain) د شرايطو او مواردو تر عنوان لاندي راوستي دي. د پروفيسر هېسن د استعمال (usage) کټگوري هغو متفرقه مالوماتو ته ځانگړې سوي ده، چي ځينو ته يې په فرهنگو کي لږو ډېر ځای ورکړل سوي دي. په دې ډله کي لومړني مالومات د يوه ټکي د استعمال د تکرار يا فريکوينسي په اړه دي. تر دې وروستيو کلونو پوري، چي د لغوي زېرمو د ساتني او استعمال په مقصد له کمپيوټرو څخه کار اخيسته نه وه پيل سوي، د کليمو د فريکوينسي په باره کي د باور وړ مالوماتو ترلاسه کول ډېر گران و. د پروفيسر هېسن د مالوماتو په ډله کي دوهم توکی د هغه عمر يا سن يادونه ده، چي يو کوچني په هغه کي د يوه ټکي له مفهوم او مانا سره اشنا کيږي. د پاشلو مالوماتو دريم توکی د يوه ټکي د استعمال د هغو خاصو مواردو او مناسبتو په گوته کول دي، چي په کلتوري لحاظ يې ځانگړی ارزښت پيدا کړی وي. دغه راز مالومات زياتره په هغو ماخذونو او شواهدو کي نغښتي وي، چي د يوه ټکي د استناد په موخه وړاندي کيږي. په دغه راز خورو ورو مالوماتو کي څلرم قلم د هغو کلېشو (clichés) يادونه ده، چي د پام وړ ټکي د استعمال موارد بيانوي. په پای کي د دې مالوماتو پينځم قلم، د بېلابېلو ټکو په اړه د بنديزونو او ممنوعاتو (taboos) بنوول دي.

په لغتپوهنه کي د نحوي (syntax) پر خلاف د کليمو او جوملو مانوي اړخ ته ډېر پام کيږي. په دې مانا چي کېدای سي يو جمله د نحوي د اصولو او قواعدو له پلوه سمه وي؛ خو د لغتپوهني له پلوه بې مانا او ناسمه و برېښي؛ مثلاً «ستا سپين خيالونه اوږدې لاري وهي.» يا «دا رنگين ظلمونه به کور په کور بنادي جوړه

کړي. « په دې دواړو جوملو کې د نحوي د اصولو له مخې څه تېروتنه نسته؛ فاعل، مفعول او نوري گرامري برخې گرده پر خپلو ځايونو راغلي دي؛ خود لغتپوهني د قواعدو له مخې سمې او معقولې نه دي؛ ځکه دواړې جوملې له خپل سم گرامري جوړښت سره سره بيا هم سمه مانا نه افاده کوي يا په دې انگرېزي جومله کې:

Colourless green ideas sleep furiously.

لکه څنگه چې ليدل کېږي دا جومله هم د انگرېزي ژبې له گرامر سره بشپړ سمون لري؛ مگر د لغتپوهني د اساساتو له مخې د منلو وړ نه ده. د دې خبرې مانا دا ده، چې د لغتپوهني او نحوي اصول يو له بله توپير لري. (Jackson and Amvela 12.)

د پروفيسر هېسن په مقاله کې راغلي موضوعات په واقعيت کې د انگرېزي ژبې د عامو قاموسو ځيني مهم اصول او قواعد بيانوي، چې د نړۍ د نورو ژبو له قاموسو او لغوي زېرمو سره د موضوعاتو د بېلوالي او څرنگوالي پر بنسټ څه نا څه توپير لري؛ ځکه د نړۍ بېلابېلې ژبې د ودې او پرمختگ په يوه پړاو کې نه دي؛ له بله پلوه د هرې ټولني خلگ له ځينو مشترکو ځانگړتياوو او ضرورتونو تر څنگ خپلو خاصو فکري، فرهنگي، تاريخي، اجتماعي او اقتصادي مشخصاتو ته په پام سره، راز راز اړتياوي او غوښتنې لري، چې قاموس ليکونکي يې بايد په خپلو اثارو کې، په بشپړ دقت او امانت رعايت کړي.

د قاموسو ډولونه

د ژبو د پرمختگ او بشپړتيا په دې پړاو کې، د قاموسو خورا ډېر ډولونه ليدل کېږي، چې د هريوه په تدوين او تاليف کې پر ځينو عامو اصولو سربېره، له بېلابېلو مېتودونو او لارو څخه کار اخيستل کېږي. دلته د پروفيسر آټکينز او پروفيسر رنډيل د ارزښتناک اثر (د عملي قاموس ليکني له پاره د آکسفورډ لارښود) په رڼا کې، د قاموسو د وېش او بېلونې په اړه څو لنډ ټکي وړاندي کوو:

۱- د ژبې له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) يو ژبيز قاموس.

ب) دوه ژبيز قاموس. دا ډول قاموس هم کېدای سي پر دوو نورو کوچنيو ډولو وېشل سي:

الف) يو اړخيز دوه ژبيز قاموس (Unidirectional Bilingual Dictionary)

ب) دوه اړخيز دوه ژبيز قاموس (Bidirectional Bilingual Dictionary)

يو اړخيز دوه ژبيز قاموس، لکه څنگه چې له نامه يې ښکاري يو لوری لري. په دې مانا، چې په داسې قاموسو کې د راغونډو سوو ټکو تشریح او بيان په يوه ژبه وړاندي کېږي؛ مثلاً د انگرېزي- فرانسوي دوه ژبيز فرهنگ، چې يو متن لري؛ او په هغه کې انگرېزي لومړۍ يا اصلي ژبه (source language)؛ او فرانسوي دوهمه يا د ترجمې ژبه (target language) ده.

دوه اړخيز دوه ژبيز قاموس هم لکه څنگه چې نوم يې په ډاگه کوی، دوه متنه لري؛ او دراتولو سوو ټکو تشریحات په دوو ژبو بيانوي؛ د مثال په توگه د انگرېزي - فرانسوي په دوه ژبيز قاموس کې اصلاً دوه متنه ځای پر ځای سوي دي، چې په يوه متن کې انگرېزي لومړۍ يا اصلي ژبه او فرانسوي دوهمه يا د ترجمې ژبه ده. په دوهم متن کې يې فرانسوي لومړۍ يا اصلي ژبه او انگرېزي دوهمه يا د ترجمې ژبه ده. په اروپايي ژبو کې د داسې قاموسو نمونې خورا ډېرې دي، چې د يوې ژبې لغتونه په بله ژبه مانا کوي؛ لکه:

Collins Robert French Dictionary
 French-English
 English-French
 Collins German-English Dictionary

او داسې نور.

په افغانستان کې هم د دوو ژبيزو قاموسو ډېرې بولگې لرو، چې په ځينو کې عربي او پارسي ټکي په پښتو مانا سوي دي؛ لکه «رياض المحبت»، «عجايب اللغات»، د ډورن، راورتې، بيلو، گيلبرټسن او نورو اروپايي افغان پېژندونکو بېلابېل دوه ژبيز قاموسونه او لارښودونه، «سپېڅلې پښتو»، «افغان قاموس»، «د افغانستان د ځينو ژبو او لهجو قاموس»، د افغانستان د علومو اکاډيمۍ «انگليسي - پښتو او پښتو - انگليسي قاموسونه» او په دې وروستيو کلونو کې له بېلابېلو اروپايي او اسيايي ژبو څخه په پښتو او بالعکس له پښتو څخه په اروپايي او نورو ژبو تاليف سوي قاموسونه، چې لوستونکي يې د «قاموسونه ډانټ کام» په ويبپاڼه کې، له پوره متن سره ځيني بولگې کتلاي سي.

په پارسي کې هم د دوو ژبيزو فرهنگو شمېر ډېر زيات دی، چې په هغو کې کله کله د بهرنيو ژبو لغتونه په پارسي او کله کله په سرچپه بڼه، د پارسي لغتونه په نورو ژبو اړول سوي دي؛ لکه: فرهنگ دانشگاهي انگليسي - فارسي تاليف عباس آريانپور و منوچهر آريانپور (دوره ۲ جلدی يا ۲ جلدی). فرهنگ انگليسي - فارسي تاليف سليمان حبيبي (۲ جلدی، ۱ جلدی) فرهنگ جامع فارسي - انگليسي تاليف سليمان حبيبي (۲ جلدی) فرهنگ فرانسه - فارسي تاليف استاد سعيد نفيسي (۲ جلدی) او داسې نور.

په اوردو کې داسې دوه ژبيز فرهنگونه ډېر دي، چې د يوې ژبې لغتونه يو ځل په خپله اصلي ژبه او بيا په دوهمه ژبه تشریح کوي؛ لکه په دغه قاموس کې چې د انگرېزي ژبې کليمې او ترکيبونه يې لومړۍ په انگرېزي او بيا په اوردو ژبه مانا کړي دي:

English to English and Urdu Dictionary

دا ډول قاموسونه په واقعيت کې د دوو ژبو او دوو متنو په بڼه، د انگرېزي-انگرېزي او انگرېزي-اوردو دوه بېل قاموسونه په يوه ټوک کې وړاندي کوي، چې د دواړو ژبو مينه والو ته په زړه پوي دي.

دوه ژبیز فرهنگونه هم د یو ژبیزو قاموسو په شان هم په عامه او هر اړخیزه بڼه او هم په تخصصي یا انتخابي بڼه لیکل سوي دي.

ج) خو ژبیز قاموس (Bilingual Dictionary): هغه قاموس، چي راغونډه سوي ټکي په مختلفو ژبو وړاندي کوي. د شاه عبدالله شاه بدخشي «د افغانستان د ځینو ژبو او لهجو قاموس» د دغه راز قاموسو یوه بڼه ده.

۲- د محتویاتو له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) عمومي ژبه.

ب) پوهنغونډ (دایرة المعارف) او کولتوري مواد.

ج) د اختصاصي اصطلاحاتو سیستم (ترمینالوژي / ترمینالوژي) یا کوچنۍ ژبي؛ د مثال په ډول د حقوقي اصطلاحاتو، طب، نرسینګ، کمپیوټر، کریکیت او داسي نورو علمي څانګو د تخصصي اصطلاحاتو قاموسونه.

۳- د چاپ د ګچي یا اندازې له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) معیاري ګچه یا د پوهنتونو د بېلابېلو پوهنځیو د پاره لیکل سوی چاپ.

ب) لنډ یا مختصر چاپ.

ج) جیبی چاپ.

۴- د فزیکي جوړښت یا څرنگوالي له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) د کاغذ پر مخ چاپ سوي قاموسونه.

ب) برېښنايي یا الیکټرونیک قاموسونه (هغه قاموسونه، چي په کمپیوټرو کي د استفادې د پاره د CD-ROM، DVD یا ځانګړو ډیجیټل وسایلو په بڼه جوړ سوي وي).

د ټیکنالوژۍ په دې پرمختللي عصر کي، د قاموس لیکني د ډول ډول ستونزو د حلولو د پاره، د ډیجیټل قاموسو جوړول او عامول ډېره غوره لاره ده. په دې ډیجیټل قاموسو کي تر ټولو لوی قاموس د اکسفورډ انګریزي قاموس (Oxford English Dictionary) دوهم چاپ دی، چي په شل ټوکه کي د کتاب په بڼه هم چاپ سوی دی. دا ډول قاموسونه چي په حقیقت کي، د اړونده ژبي دایرة المعارفي (encyclopaedic) قاموسونه بلل کیږي، د ټولي ژبي لغوي، ادبي، تاریخي، جغرافیایي او نوري

علمي زېرمي په مفصله بڼه وړاندي کوي. په ځينو دايرة المعارفي قاموسو کې لغوي زېرمه له فلسفي، حقوقي، طبي، هونري او داسې نورو تخصصي مالوماتو څخه په بېلو ټوکونو کې ځای پر ځای سوې وي؛ لکه:

The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary

کله چې قاموسونه په دوو يا څو ټوکو کې چاپ سوي وي، بايد په هر ټوک کې د راغونډو سوو کليمو لنډ فهرست د هغه پر سربېرڼ پوښ او بجلي څنډه، په غټو او روښانه تورو کښل سوي وي، چې لوستونکي د اړوند ټکي د لوستو په خاطر نېغ په نېغه د اړتيا وړ ټوک ته مراجعه وکړي. په خواشيني سره د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د پښتو - پښتو تشریحي قاموس د ميديوتیک چاپ بېلابېل ټوکونه يوازي د نومرو يا لمبرو (۱، ۲، ۳، ۴) په مرسته بېل سوي دي؛ او د هر ټوک پر مخکني پوښ او عمودي څنډه د هغه د محتوا تويا راغلو ټکو لنډه يادونه نه ده سوي. په بل عبارت، څوک له ورايه نه پوهېږي، چې په جيم، سين، لام يا نورو تورو سره پيل کېدونکي ټکي په کوم کوم ټوک کې راغلي دي؟ که پر هر ټوک د پرله پسې شمېرو تر څنګ د راغلو ټکو د سرتورو يادونه هم وسي، دا کار به بې شکه له لوستونکو سره د پام وړ ټکو په اسانه او چټکه موندنه کې ډېر لوی کومک وکړي. سربېره پردې ځينو نوو قاموسو د اړوندو ټکو د اساني او چټکي موندني په مقصد، د هغو د سرتوري د قاموسو د پاڼو پر دننه څنډو هم، په روښانه او غټو تورو ليکلي وي، چې له لوستونکو سره د بې ځايه سرخوږي په له منځه وړلو او وخت بچتولو کې ډېره مرسته کوي. په ايراني فرهنگو کې د «فرهنگ عميد» درې ټوکه دوره او د عباس آريانيور او منوچهر آريانيور «فرهنگ دانشگاهي انگلیسی - فارسی» د دغه ډول قاموسو له ډلي څخه دي.

(ج) هغه قاموسونه، چې پر ويبپاڼو يا اينټرنیټپاڼو خپاره سوي وي.

۵-د مانا له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) هغه قاموسونه، چې کليمې او ماناوي دواړه پکښې ليکلي سوي وي (تر ټولو عام قاموسونه).
ب) هغه قاموسونه، چې پر قاموسي سرتکو او ماناوو سربېره ځيني نوري کليمې هم را نغاړي (په دې ډول قاموسو کې د راغونډو سوو سرتکو تر څنګ د هغو ټکو يادونه هم کيږي، چې د مانا له اړخه سره تړلي وي).

۲-د کاروونکو د څرنگوالي له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) ايا قاموس د هغو کسانو دپاره ليکل سوی دی، چې کرده په يوه ژبه خبري کوي؟
ب) ايا قاموس د هغو ځانګړو ډلو ويونکو ته کښل سوی دی، چې په دوو ژبو خبري کوي؟
ج) ايا قاموس په نړۍ کې د ژبي د ټولو زده کوونکو د استفادې له پاره ليکل سوی دی؟

۷-د استفاده کوونکو د زده کړې او مهارت له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) ژبپوهان او د ژبي نور ماهران.

ب) په ليک لوست پوه غټان (بالغان).

ج) د ښوونځيو زده کوونکي.

د) کوچني هلکان.

ه) د ژبي نور زده کوونکي.

۸- د کارونې يا استعمال له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) د ډيکوډينگ (decoding) په بڼه برابر سوي قاموسونه: يانې په خپله ژبه د بهرنۍ

ژبي د يوه متن يا ټکي د مانا پوهېدل.

ب) د اينکوډينگ (encoding) په بڼه برابر سوي قاموسونه: يانې په بهرنۍ ژبه د خپلي ژبي د يوه

ټکي يا متن ژباړه؛ د کليمو سم استعمال او لوست ورکونه. (Atkins and Rundell 24-25)

پروفيسر جگسن او پروفيسر امويله په «کليمې، مانا او لغتنامه...کي» د قاموسو د دغو دوو لويو

ډولونو يادونه کوي:

- چاڼ سوي يا انتخابي قاموسونه (Selective Vocabularies)

په دې ډله کې د ساينس، سپورټ، حقوقو، طب، ټيکنالوژۍ، اقتصاد، ارواپوهنې او داسې نورو په څېر

اختصاصي قاموسونو نومونه اخلي.

- جامع يا هراړخيز قاموسونه (Comprehensive Vocabularies) چې د ژبي عمومي قاموسونه

پکښې شامل دي.

د عمومي او اختصاصي قاموسو ځانگړتياوي

البته د ژبي عمومي قاموس له هغو اختصاصي يا انتخابي قاموسو څخه ډېر توپير لري، چې د يوې ځانگړې

ځانگړې د مشخصو ټکو، ترکيبو، تعبيرو او اصطلاحاتو د شننې او سپړنې له پاره ليکل کيږي. د ژبي د

عمومي يا هراړخيزو قاموسو پر خلاف، په اختصاصي يا انتخابي قاموسو کې زياتره د اړونده

اصطلاحاتو او ترکيبو تخصصي او مسلکي اړخو او د هغو تشرېحي بيان ته پام اړول کيږي؛ او د موضوع

له پلوه ترلې يا نيژدې اصطلاحات د کراس ريفرينس په مرسته، په بېلابېلو ځايو کې اوډل کيږي. په عامو

قاموسو کې د ژبپوهنې، په تېره بيا لغتپوهنې له عمومي رمزونو او ظرافتونو سره سروکار وي؛ په داسې حال

کې چې په اختصاصي يا مسلکي قاموسو کې، د راغونډو سوو اصطلاحاتو په اړه د ډېرو دقيقو او تخصصي

مالوماتو وړاندي کولو ته پام کيږي. په بله وينا، عام يا هراړخيز ژبني قاموسونه زياتره د ژبپوهنې او لغت

پوهنې پر اساساتو متکي وي؛ حال دا چې د تخصصي يا انتخابي قاموسو په ليکنه او تأليف کې، د ژبپوهنې

او لغتپوهنې د پراخ او دقيق استعمال پر ځای، تر ډېره حده د مربوطې ځانگړې له تخصصي او مسلکي

مالوماتو او جزییاتو څخه استفاده کیږي. په دغه راز فرهنگو کې د کلیمو او اصطلاحاتو له ګرامري ډول یا کټګورۍ؛ لکه اسم، صفت او داسې نورو پرته، ډېرو دقیقو او جزیي ګرامري اړخونو ته توجه نه کیږي. سربېره پردې، په تخصصي یا انتخابي قاموسو کې، چې ځینو ژبپوهانو او لغتپوهانو د کوچنۍ یا فرعي ژبې په نامه هم یاد کړي دي، د عامو قاموسو نورو ځانګړتیاوو؛ لکه د کلیمو ریښه پیژندنې، تلفظ، املايي وړیانتونو او داسې نورو مهمو اصولو ته پام نه کیږي. دغه راز فرهنگونه، د عامو ژبنيو فرهنگونو پر خلاف، چې د عامو خلکو د استفادې په مقصد لیکل کیږي، د ټولني د یوې ځانګړي یا مشخصې ډلې د کار اخیستنې دپاره برابرېږي. په پای کې د دې خبرې یادونه ضروري ده، هر څو چې قاموسونه اختصاصي او مسلکي بڼه پیدا کوي، په هغونه اندازه د قاموس لیکونکو او لوستونکو ترمنځ واټن او رېلېږي؛ ځکه دواړې خواوې په اسانۍ سره یو د بل په بیان، اړتیاوو او غوښتنو پوهېږي؛ او په دې توګه د کلیمو د شکلي او مانوي التباس او راز راز نورو پېچلتیاوو ګچه کمېږي. دلته د علومو د ځینو اختصاصي یا انتخابي قاموسو یادونه کوو، چې لوستونکي یې د ژبو له عمومي یا هر اړخیزو قاموسو سره پرتله کړي:

فرهنگ حقوق

ترمینولوژی حقوق

فرهنگ سیاسی

واژه نامه سیاسی و اجتماعی

فرهنگ اصطلاحات نوین

قاموس اقتصاد

لغات عامیانه فارسی افغانستان

د افغانستان د ځینو ژبو او لهجو قاموس

فرهنگ ادبیات فارسی دری

Dictionary of Economics
Dictionary of Business
Dictionary of Economic Terms
Dictionary of Sociology
Dictionary of Science and Technology
Dictionary of Proverb
Dictionary of Legal Terms
Law Dictionary
A Dictionary of International Law

او داسې نور.

په انګرېزي قاموسو کې د لغوي توکو او موضوعاتو ډولونه

د انگرېزي ژبې ځينو ژبپوهانو په قاموسو کې د لغوي توکو او موضوعاتو ډولونه په ډول ښوولي دي:

۱- ساده ټکي (Simple Words) چې هغه هم پر دې ډلو ويشل کېږي:

الف) لغوي کلیمې (Lexical Words) لکه اسم، فعل، صفت، قيد، رغونه (د رغ توري).

ب) گرامري ټکي (Grammatical Words) يا وظيفوي کلیمې (Function Words) چې په هغو کې

ادات، د ارتباط توري، ضميرونه، مرستندويه فعلونه، اشاري ضميرونه او آرتیکلونه شامل دي.

۲- څو کلیمه يي محاورې (Multi Words Expressions, MWEs) يا هغه ترکیبونه، چې مانايي

د اجزاوو تر مجموعې پراخه او لويه وي؛ لکه:

Kick the bucket، kith and kin، birds of the feather او داسي نور. په داسي حال کې، چې

ځيني لغت پوهان ژبنيو اصطلاحاتو (Idioms) ته په همدې صفت قایل دي؛ او په هغو کې دغو ډولو ته

ځای ورکوي:

الف) عبارتي اصطلاحات (Phrasal Idioms)

ب) مرکبات يا ترکیبونه (Compounds)

ج) عبارتي فعلونه (Phrasal Verbs)

د) د مرستندويه يا کومکي فعلو جوړښتونه (Support Verb Constructions)

ه) ثابت او ثابت وزمه عبارتونه (Fixed & Semi-Fixed Phrases)

ځيني ثابت عبارتونه لکه: ham & eggs, knives, forks & spoons, kith & kin

او داسي نور، د ترکیبو په څېر هم کارېږي. (Atkins and Rundell 167)

۳- مخففات يا اختصارات، چې هغه هم پر درو ډولو وېشي:

الف) الفبیتیزم (Alphabetism)

ب) اکرېنیمونه (Acronyms)

ج) انقباضونه يا لنډونې (Contractions)

۴- جزیي يا ټوټه بې ټکي (Partial Words) چې په هغو کې دغه ډولونه شامل دي:

الف) تړلي يا ناخپلواکي موبنلوني (Bound Affixes)

لکه attainment، impossible، او داسي نور. په اوسنيو انگرېزي قاموسو کې دغه راز تړلو

صرفي ضمیمو يا موبنلونو ته ډېر لږ د يوه بېل يا خپلواک قاموسي سر ټکي ځای ورکوي.

ب) توليدي موبنلوني (Productive Affixes) لکه: Ex-mayor، Ex-wife او هغه ترکیبونه

چې د anti، de، un او داسي نورو مختارو (prefixes) په مرسته تر لاسه کېږي؛ لکه:

undoutful، anti-war، decentralized او داسي نور.

ج) يو ځای کونکي شکلونه (Combining Forms) يا دوه بېل لغتونه، چې د يوه هايپن (-)

په مرسته سره يو ځای کېږي؛ لکه: one-eyed، one-legged، heart-stricken

، vinyl-covered او داسي نور.

پروفیسر جگسن او پروفیسر امویلہ "Multiword Verbs" تر عنوان لاندی د دغو فعلو یادونه کړې ده:

الف) هغه فعلونه، چي اضافه توري يې ملگری کوي (Prepositional Verbs) لکه: call for(john), look at(him), ask for, believe in, care for, deal with, refer to او داسي نور. لکه څنگه چي لیدل کيږي، د داسي فعلو په پای کي تل د مفعول یادونه کيږي.
ب) عبارتي فعلونه (Phrasal Verbs) چي کېدای سي په پای کي يې مفعول راغلی وي. داسي فعلونه کېدای سي متعدي (transitive) بڼه ولري؛ لکه:

bring up, look up etc.

یا لازمي بڼه ولري؛ لکه:

give in, sit down etc.

ج) هغه فعلونه، چي د ادات لرونکو فعلو او عبارتي فعلو تر منځ د پلټه بڼه ولري؛ لکه:

check up on (my friend), get away with (that), stand up for (your rights) etc.

(Jackson and Amvela 75)

د پښتو قاموسو دوي نه بېلېدونکي زېرمي: د خپل او مفعن ټکي (مفعنات)

الف) د خپل ټکي

لکه څنگه چي پوهېږو د نړۍ ژبي تل د سياسي، فرهنگي، اجتماعي او اقتصادي بدلونو په ترڅ کي يو پر بل ډول ډول اغېزې بندي. هره ژبه له اړتيا سره سم د نورو ژبو ځيني ټکي، ترکيبونه او اصطلاحات اخلي؛ او په بدل کي يې د خپلي ژبي ځيني نورو ژبو ته ورکوي. د نړۍ د بېلابېلو ژبو او فرهنگي جريانو تر منځ دا راکړه ورکړه له پېښو پېښو څخه روانه ده؛ او تر هغه مهاله به همدا سي جاري او ساري وي، چي بېلابېل ملتونه خپل ژوند او موجوديت ته دوام ورکوي. پښتو ژبي ته هم د دې فرهنگي راکړي ورکړي په لړ کي له اوستا، سنسکريت، هندي، پهلوي، هيندکو، پارسي، تورکي، عربي او نورو ژبو څخه ځيني ټکي، ترکيبونه او اصطلاحات راغلي دي، چي اوس زموږ په ژبه کي تر ډېر اوږده استعمال وروسته، د پښتو نه بېلېدونکي او گران بيه پانگه گڼله کيږي. د پښتو په گډون بايد د هري ژبي قاموس ليکونکي د دغه راز ټکو ورا غونډولو او خوندي کولو ته ټينگ پام وکي. البته د دې خبري مانا دا نه ده، چي د نورو ژبو نا اشنا او غير ضروري ټکي، تعبيرونه او اصطلاحوي بايد بي دليله په پښتو فرهنگونو را گډ کړل سي؛ بلکي د دې خبري مانا دا ده، چي د پښتو فرهنگونو مؤلفان بايد هغه د خپل الفاظ، ترکيبونه او اصطلاحات هرو مرو راټول او تشریح کړي، چي زموږ د عام و خاص په خبرو او ليکنو کي په پېخراستعمال يږي لکه دين، مذهب، ايمان، نکاح، طلاق، ميراث، جهاد، قاضي، ملا، سياست، دولت، حکومت، قضا، عکس، ساعت، خان، خاندان، خانم، کومک/کمک، قشله، قاغوش، جرگه، لوټ، وچار، شوده، سوډر، ډول، کړکۍ، چندن، گوبۍ، بېنډۍ، پتنوس، سماوار، لابراتوار، موټر، کمپيوټر، پاسپورټ، ويزه، بايسکل، موټرسايکل، راديو، تلوېزون، کپيټاليزم،

سوسياليزم، کولونياليزم، گلوباليزم، ميکانيزم او داسي نور، چي له بېلابېلو ژبو څخه د زمانو په اوږدو کي، پښتو ژبي او ادب ته راننوتې دي؛ او اوس د دې ژبي نه بېلېدونکې برخه گڼله کيږي. په دې ډله کي ځينو ټکو ته، له پښتو سره د گډې اريايي ريښې د لرلو په سبب، حتا د پردو ټکو په سترگه نه کتل کيږي، نو ځکه يې روزنه او پالنه نور ډېره ضروري برېښي.

ب) مفغن ټکي (مفغناټ)

په پښتو قامو سو کي د دې ژبي تر سپېڅلو او دخپلو ټکو وروسته، پښتو سوي يا مفغن ټکي ډېر لوی ځای لري. مفغناټ يا په پښتني کتو کي ايشېدلي کلیمې، هغه ټکي دي چي په پښتني ټولنه کي يې د خپل اوږده تابعيت پر بنسټ له شکلي او مانوي (معنوي) پلوه لږ يا ډېر بدلون موندلی دی؛ او اوس د پښتو ژبي د لغوي زېرمي ډېره ارزښتناکه او نه جلا کېدونکې برخه ده.

د مفغناټو ډولونه

په پښتو قامو سو کي د مفغناټو د سمې پېژندنې دپاره بايد د پښتو د بابا-لوی استاد علامه عبدالحي حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴م) د عالمانه څېړنو په رڼا کي دغو ډولونو ته بشپړ پام وسي:

لومړی: مانوي (معنوي) مفغناټ

مانوي مفغناټ هغه پردي ټکي دي، چي خپل اصلي حالت يې لږو ډېر ساتلی وي؛ خو مانا يې څه نا څه اوښتې وي. دې ډول ټکو په پښتني چاپېر (محيط) کي داسي نوې مانا وي او مفهومونه موندلي دي، چي له خپلي اصلي مانا/ ماناوو سره ټينگ اړېکي يا نيژدې والی لري؛ د مثال په توگه د «بشر» کلیمه، چي په عربي ژبه کي د انسان د ظاهري پوست په مانا ده؛ خو په پښتو کي دا ټکی د انسان د ټول بدن او وجود په مانا کارېږي؛ چي «بشرکی» يې د تصغير بڼه ده (حبيبي، سپېڅلې پښتو کد - کهه). د پښتو په لوېديځه (لوېديزه) لهجه کي د «بشر» کلیمه خورا ډېره استعمالېږي؛ لکه چي وايي: «ته زما بشر يې!» ياني ته د ځان په شان راته گران يې؛ «خدای دي روغ بشر درکي!» ياني خدای دي جوړ او روغ لره؛ «خوار بشری» ياني خوار ځواکه، «بشر دي ومړه!»؛ «بشر دي سرخوره سه!»؛ «بشر دي خاوري سه!»؛ او داسي نور، هغه ترکيبونه او تعبیرونه دي، چي د «بشر» کلیمه تر عربي ژبي په نسبتاً پراخه او بېله مانا کارېږي (حبيبي، سپېڅلې پښتو کهه).

دوهم: اوښتي مفغناټ

اړول سوي مفغناټ هم په خپل وار سره پر دوه ډوله دي: د اوښتو مفغناټو په لومړۍ ډله کي هغه کلیمې راځي، چي يوازي يې ظاهري جوله څه نا څه اوښتې وي؛ خو خپله اصلي مانا يې خوندي ساتلې وي. د دغه راز ټکو په ظاهري بدلون کي زياتره د «ش» توری په «ښ»، د «د» توری په «ل»، د «ج» توری په «خ»، د «ج» او «ز» توري په «ح»، د «ب» توری په «و»، د «ن» توری په «ڼ»، د «ث» توری په «ت» يا خپلو اصلي مخروجو ته په نورو نيژدې رڼونو اوښتي وي؛ لکه:

آبدست - اودس
اشک - اوبنکي / اوبني
اطاق - هوتاک [اوتاک]
افعي - ابي
بهادر - باتور
بهشت - بهنت
پشت - پنت [نژاد]
تفنگ - توپک / توپک
جوان - جوان
خداوند - خاوند
خرج / خرچ - خرچ
خوش - خوښ
روزه - روژه
شاد - بناډ
شادی - بناډي
شور - بنور [بور، غوغا]
شهر - بنهر / بناډ
فراخ - پراخ
فرشته - پرنسته / پرينسته
فيروزه - پپروژه
گريبان - گربوان
مثل - متل
معصوم - ماشوم
ميراث - ميراث
هيچ - هيچ

(حبيبي، سپېڅلې پښتو کو).

د اړول سوو مفعناتو په دوهمه ډله کې هغه ټکي شامل دي، چې هم يې ظاهري جوله اوبنتي وي؛ او هم يې په مانا کې بدلون راغلئ وي؛ مثلاً «اسي» هغه عربي کلیمه ده، چې د عربي له «عاصي» ټکي څخه مفعن سوې ده. عربان دا کلیمه د طاغي او گوناکار (گنهار/گنهار) په مفهوم کاروي؛ خو پښتانه دا ټکی د بخيل، شوم، منحوس، مړاوي او پښمرده په ماناوو استعمالوي؛ او «اسپگی» يې د تصغير بڼه ده (حبيبي، سپېڅلې پښتو کو). دغه راز، «عورت» په عربي کې د انسان د وجود هغو ځايو ته وايي، چې پټول يې لازم وي؛ خو

پښتنو له دې ټکي څخه بله کلیمه جوړه کړې ده، چې «اورته» نومیري؛ او د ماینې، ماندینې، بنځي، میرمني، کوروالا، کوروداني او داسې نورو په مانا کارېږي. پښتنو وروسته د تورو په اړولو سره له همدې ټکي څخه «اورته» جوړه کړه. ورپسې د همدغو مورفالوژیکو بدلونو په لړ کې، له دې کلیمې څخه بل ټکي سر پورته کړ، چې نن یې «ارتینه» بولي. د عربي ژبې «نعره» په پښتو کې په «ناره» واوښته. وروسته له همدې ټکي څخه په پښتو کې داسې اصطلاحوي جوړې سوې، چې له عربي مانا سره یې هیڅ تړاو نه درلود؛ د مثال په توګه د کندهار او شاوخوا سیمو پښتانه وايي: «پلانی ناره وکړه». یاني هغه نجلۍ یا بنځي د مور او پلار د خوښۍ او پخو ټولنیزو دودونو پر خلاف په خپله د ژوند ملګری غوره کړ. دغه رنگه په پښتو کې، هغو نظمونو ته هم «نارې» وايي، چې له ملي وزنونو سره سم، د پښتو د ولسي نکلونو په منع کې ویلي کیږي؛ او زموږ ولسي نکلونو ته لا نوره ښکلا او جذابیت ور بخښي (حبیبی، سپېڅلي پښتو کز).

په دې ډول ګورو، چې له عربي «نعرې» څخه په پښتني چاپېر کې داسې نوي ټکي او اصطلاحات و زېږېدل، چې پر ظاهري جولې سربېره، د مانا له اړخه هم له خپل اصلي عربي ټکي سره، مخکه او اسمان توپیر لري.

دریم: منقلب مفغانات

هغه مفغن ټکي، چې په ترتیب او اوډنه کې یې ډېر بدلون راغلی وي. د ابدال، تخفیف، تزئید، حذف او ترخیم له کبله یې اصلي بڼه بېخي اوښتې وي؛ او په پښتو ژبه کې یې نوی رنگ اخیستی وي؛ لکه منځوی، چې د «میان» او «منځ» له ټکو څخه پیدا سوی دی؛ صباح او سبا، سحر او سهار (د دې لغت دپاره، د پښتو اصلي ټکي گهیځ دی)، فاتحه او پاتا، آویزان او الوېزان، آزمایښ او ازمايښت [ازمیښت، ازموښت یا ازموینه، کاهش او کاهښت، خواهش او خواهښت، خارش او خارښت] او داسې نور، په دې ډله کې دي (حبیبی، سپېڅلي پښتو کز).

ځینو افغان ژبپوهانو په خپلو اثارو کې د بعضو اروپایي ژبپوهانو په پیروی، دخپلو ټکو ته د پورسو یا عاریت سوو ټکو (borrowed words) اصطلاح کار کړې ده؛ خو لکه څنګه چې له نامه یې ښکاري دا اصطلاح منطقیاً دقیقه نه ده؛ ځکه پور یا عاریت یوازې د هغه څه دپاره معقول او منطقي برېښي، چې بیرته ورکول یې لازمي او ضروري وي؛ په داسې حال کې چې په ژبو کې دخپلي کلیمې، ترکیبونو او اصطلاحاتو تر تابعیت موندلو وروسته د اخیستونکي ژبې نه بېلېدونکې برخه ګڼله کیږي. همدا اوس په انګرېزي کې، چې د نړۍ له خورا علمي، بډایو او ارتوژبو څخه ده، پرې شمېره یوناني او لاتیني ټکو سربېره، د جرمني، فرانسوي، هالنډي، ناروېژي، اسپانوي، عربي، هندي، پارسي او نورو ژبو په پېخړ کلیمې خوندي دي. د انګرېزي ژبې ویونکي دا کلیمې او ترکیبونه په ډېره مینه او ویاړ دخپلي ژبې د یوې ژوندۍ او فعالې برخې په توګه په خبرو او لیکنو کې کاروي؛ او هیڅکله د پردیتوب په ګونا د هغو ضایع کولو یا پیکه کولو ته زړه نه ښه کوي. د پور سوو ټکو یا «پور ویونو» اصطلاح لکه څنګه چې ځیني افغان

ژبپوهان يې کاروي، له دې امله هم د تأمل وړ ده، چې د پور په اخیستو کې تل د پور اخیستونکي اراده او نیت نغښتی وي؛ حال دا چې د دغو کلیمو په راتگ او رواج موندنه کې له نېزي او توپک څخه نیولې بیا تر سیاسي، اجتماعي، فکري، فرهنگي او اقتصادي اغېزو پورې ګرده ارزښتناکه ونډه لري. په بله وینا، د دې کلیمو په دودېدو کې تل د پور اخیستونکي د غوښتنې او هوډ پر ځای د زورورو او پیاوړو ملتو ارادې نغښتی دي. د همدې استدلال پر بنسټ، د «پور وپیونو» یا «عاریت سوو ټکو» اصطلاح، لکه څنګه چې ځینو نورو اروپایي ژبپوهانو هم نه ده خوښه کړې، چندان خریدار نه لري.

بېلابېلو ژبو ته ورغلي کلیمې، ترکیبونه او اصطلاحوي د زمانې په تېرېدو سره د نوو کلیمو په بڼه، پښت پر پښت داسې نوی بچي زېږوي، چې په پای کې د اصلي یا لومړۍ ژبې ویونکو ته کاملاً نا اشنا برېښي. پښتانه پوهېږي، چې د پارسي «خرج/خرج» پښتني چاپېر ته په راننوتو سره په «خرخ» واوښت؛ او اوس له همدې مفغن ټکي څخه په پښتو کې د خرڅوونکي (پلورونکي)، خرڅیلاو/خرڅلاو، خرڅه(خرچه، مصرف یا لگښت)، خرڅاوو یا خرڅي(خراج، لاس خلاصی، لگوونکی، مصرف کوونکی)، خرڅښت، خرڅېدنگ، خرڅونگ، خرڅېدل، خرڅول، خرڅېده، خرڅگیر(په بندرونو کې د ماليې یا محصول مامور)، خرڅون، خرڅونی، خرڅېدونکی(مال، جنس، متاع)، خرڅندویه او داسې نورو په شان رازاز ټکي او ترکیبونه جوړ سوي دي، چې هر یو یې د پښتنو په بېلابېلو سیمو کې، د خلگو په ورځنیو خبرو او محاورو کې کارېږي.

په دې توګه باید د پښتو قاموس لیکوونکي په خپلو اثارو کې پر «پلورل» سربېره د «خرخ» له مفغن ټکي څخه جوړ سوی مصدر «خرڅول» او له هغه څخه ټولو راوتلو مشتقاتو ته ځای ورکړي. دا کار نه یوازې د ټولنیز ژوندانه یوه څرګنده او مېرمه اړتیا ده؛ بلکې د پښتو ژبې د لغوي، ادبي او علمي پانګې د بډایني او بشپړتابه په لار کې، یو ارزښتناک ګام دی.

قاموس لیکوونکي د هغو احساساتي، تنګ نظرو او متعصبو شاعرانو، لیکوالو او حتا ژبپوهانو په څېر نه دي، چې د ژبې د «سوچه کولو» پر لېوني څره سپاره وي؛ او د خپلي ژبې ډېرې ګران بیه لغوي زېرمه یوازې د پردۍ رېښې په ګونا له پامه غورځوي. لکه څنګه چې مخکې هم دې خبرې ته اشاره وسوه، ژبه د یوه بدلېدونکي ټولنیز موجود په توګه تل د ټولني له تحولاتو او پرمختګونو څخه رنګ اخلي. د هرې ژبې په وده او پرمختګ کې د خپلو ټولنیزو او طبیعي بدلونو تر څنګ ان د شاوخوا سیمو ژبې او کولتوري جریانونه هم ډېره ارزښتناکه ونډه لري؛ د مثال په ډول د سیمې له بېلابېلو ژبو سره د پښتو نیژدې اړیکې، په حقیقت کې د هغې ګلې ادبي، علمي او فرهنگي جغرافیې په مانا دی، چې ټولې ژبې او فرهنگي جریانونه یې یوله بله اغېزمن کړي دي. پښتو د همدې فرهنگي راکړې ورکړې په بهیر کې ډېر پارسي لغتونه اخیستي دي؛ لکه درخته، سبب، سایه، سبزي، رود، درياب، بیرون، دروازه او ډېر نور، چې اوس د زیاترو پښتنو په ورځنیو خبرو، مرکو او لیکنو کې په ډېره مینه او خوښۍ استعمالیږي. افغاني پارسي (دري) هم له پښتنو سره د خپلي

نیژدې او ټینګې فرهنگي راکړې ورکړې په لړ کې، ډېرې پښتو کلیمې اخیستي دي، چې زموږ ډېری پارسي ژبي وروڼه یې بې تعصب او تنګ نظری په خپلو خبرو او مرکو کې کاروي؛ لکه: «پټ = پټ»، «گدود = گلوډ»، «جور = جوړ»، «توته = ټوټه»، «توته توته = ټوټه ټوټه»، «دند = ډنډ»، «جگره / جگله = جگره»، «تکره / تکره = تکړه»، «انديوال = انديوال»، «چتل = چټل» چمتو، هرو مرو... او په سلگونو پښتو نومونه لکه میرویس، زلمی، زمري، زمريالی، ننګیالی، توريالی، سپوږمۍ، ملالی، گلالی، تورپېکی، خاتول (اصلاً غاتول)، رنا (اصلاً رنا)، مینه، شغله، پلوشه، لمبه، ولوله او داسې نور. سربېره پر پرېمانه عربي او پارسي ټکو، له تورکي څخه هم زموږ ژبي ته ځینې کلیمې راننوتې دي؛ لکه کومک، خانم، قشله، قاغوش، جرگه، ولس، خان او داسې نور یا پتنوس، سماوار، پروسه او داسې نور چې له روسي څخه پښتو او دري ته راغلي دي؛ او اوس زموږ په ژبه او ادب کې مزبوتې رینسې لري. پښتانه قاموس لیکونکي باید د دغه راز ټکو په راغونډولو او خوندي کولو کې، چې هره ورځ زموږ په خبرو او لیکنو کې استعمالیږي، هراړخيزي هڅې وکړي؛ رینسې او تاریخي بدلونونه یې روښانه کي.

بې شکه چې د علمي او اکاډیمیکي فرهنگ لیکني کار یوازې د دخیلو او مفغنو ټکو په راټولولو، نه بشپړېږي. د دغه راز ټکو او ترکیبو رینسه پېژندنه او تاریخي بدلونونه هغه بله مهمه او اساسي مسأله ده، چې قاموس لیکونکي یې باید سپرلو او شنلو ته په ټینګه ځیرسي؛ ځکه ډېر ځله د کلیمو شکلي یووالی لوستونکي ناسم لوري ته بیایي؛ او په پای کې یې تېروتنې ته اړباسي.

په قاموسو کې د دخیلو او مفغنو کلیمو تر څنګ د پښتو د سپېڅلو ټکو د پېژندګلوی اړتیا

په قاموسو کې د دخیلو او مفغنو ټکو د راغونډولو تر څنګ بله مهمه او ضروري خبره د هغو د سپېڅلو او اصیلو پښتو ټکو پېژندګلوي ده. لکه څنګه چې پوهېږو ځینې دخیل ټکي او مفغناټ په پښتو کې خپلي سپېڅلي کلیمې هم لري. قاموس لیکونکو ته بنایي، چې دغه راز ټکي هم د مفغنو ټکو په شرحه کې یاد کړي؛ او هم یې د بېلو قاموسې سرټکو په توګه په خپل اصلي ردیف کې ثبت او تشریح کړي؛ مثلاً د «کمیس» کلیمې په شرحه او بیان کې باید له یوې خوا دا اړخ روښانه سي، چې دا کلیمه د عربي ژبي له «قمیص» څخه مفغن سوې ده؛ او له بلې خوا باید د دې کلیمې تر څنګ د هغې سوچه او سپېڅلي پښتو کلیمه یانې «خت» هم د یوه بېل قاموسې سرټکي په توګه له خپلو ټولو اړونده تشریحاتو او ځانګړتیاوو سره یو ځای، لوستونکو ته ور وپېژندل سي. «سهار» یو بل مثال دی، چې د عربي د «سحر» ټکي پښتو سوې بڼه ده؛ خو په پښتو کې یې اصیل ټکی «ګهڼغ» دی، چې قاموس لیکونکي یې باید له یوې خوا د «سهار» په تشریح کې یادونه وکړي؛ او له بلې خوا یې د یوه جلا قاموسې ټکي په توګه له ټولو لازمو توضیحاتو سره ثبت کړي (حبیبی)، «د پښتو سیند به څنګه لیکل کیږي؟»، ۲). مزدک / نمزدک (په پارسي کې مزکت او په کوردي / ګردي کې مزګوت) هم د پښتو اصیل ټکی دی، چې تر اوسه پوري په مروتو کې کارېږي؛ خو د نورو سیمو پښتانه اوس د هغه پر ځای د مسجد، ماجت یا جومات ټکي استعمالوي (رشاد ۱۰۰-۱۰۱). وګړي، هڅه / هاند / هلي ځلي، لګښت او داسې

نور هم له دغه راز سپېڅلو پښتو ټکو څخه دي، چې قاموس ليکونکی يې بايد نه يوازي د مستقلو ټکو په بڼه؛ بلکې د اړونده مفغونو او دخيلو ټکو (خلک/خلگ، ولس، کونښن/تلاښ، خرڅ) ترڅنگ هم د ژوند يو نظاير او لازمو تشریحاتو په وړاندي کولو سره يادونه وکړي. په پښتو کې د داسې ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو شمېر تراند و تللی دی.

په قاموسو کې د کراس - ريفرينس په مرسته له مروجو دخيلو يا مفغونو ټکو سره د پښتو د سوچه او اصيلو ټکو يو ځای کول، نه يوازي د پښتو ژبې د لغوي زېرمې په پراخوالي او بډاينه کې لويه برخه اخلي؛ بلکې د دغه راز سپېڅلو ټکو د پيکه کېدو او هېرېدو مخه هم نيسي.

د مفغونو ټکو په املا کې د گډوډۍ مخنيوی

د مفغونو او دخيلو ټکو په نوو املاوو کې بايد تر و سه و سه هڅه و سي، چې د خپلې ژبې يا نورو نيژدې ژبو له اصيلو ټکو سره د گډوډېدو يا البتاس ستونزه پېښه نه کړي؛ لکه قوم/قام چې مورې يې د عربي «ق» د نه لرلو په سبب د «قام» په بڼه وايو؛ خو د پښتو ژبې له کام (تالو، کومه، حلق)، د پهلوي/پارسي ژبې له کام (غوبښتنه، هيله، موخه، نيت، هدف، مقصد، پلان)، د سنسکريت له کام (غوبښتنه، هيله، موخه، نيت، هدف، مقصد، نيت، پلان، مينه، محبت، عشق، الفت)، د هندي، اوردو، پنجابي او ځينو نورو هندي الاصله ژبو له کام (کار، کسب، دنده، وظيفه، کاروبار، خواري، غريبې، خدمت، چوپړ او داسې نور) سره ژور التباس پيدا کوي. يا د قانون ټکی که د پښتنو له تلفظ سره سم د «کانون» په بڼه وکښل سي، د پارسي ژبې له کانون (مرکز، کوره، بټۍ او داسې نور) سره د گډوډېدو لوی سرخوږی او سرگرداني را ولاړوي.

په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو د سم تلفظ ارزښت او بېلابېلي لاري

د قاموس ليکنې نوې مېتودالوجي/مېتودولوژي له فرهنگ ليکونکو دا غواړي، چې په خپلو اثارو کې د راغونډو سوو ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو د وینګ سمه او کره لاره وښيي. هغه قاموسونه، چې د کلیماتو د تلفظ (وینګ) اسانه او ساده لاره نه وړاندي کوي، بې شکه لوستونکو ته د کلیمو د سم او دقيق تلفظ د پېژندنې په کار کې لوی مشکلات پېښوي. په قاموسو کې د سم او کره تلفظ ښوول پر پښتو ژبې سربېره، د نړۍ په نورو ژبو کې هم خورا لويه او مهمه مسأله ده؛ د مثال په توګه په پارسي ژبه کې د جلد (پوست، پوټکی، د کتاب يا کتابچې پوښ) ټکی ډېر پارسي ژبې خلګ د جيم په پېښ ياني د «جُلْد juld» په بڼه تلفظ کوي؛ حال دا چې سم ډول يې د جيم په زېر (جِلْد jild) دی. همدغه راز د «عرفان» عربي ټکی چې د پېژندنې، خداي پېژندنې يا معرفت په مانا دی، د پارسي ژبې پر زياترو عامو خلګو سربېره يې ان ځيني لوستي او پوه کسان هم د «ع» په پېښ ياني د «عُرفان urfān» په بڼه تلفظ کوي؛ په داسې حال کې چې سم ډول يې د «ع» په زېر ياني د «عِرْفان irfān» په بڼه دی. «هراس» يوه بله پارسي کلیمه ده، چې زموږ ځيني پارسي ژبې هيوادوال يې د «ه» په زېر ياني د «هِرَاس hirās» په بڼه وايي؛ حال دا چې سم شکل يې د «ه» په زور (هَراس

harās) دئ. «انات» عربي ټکی هم له همدې ډلي لغتو څخه دئ، چي اصلاً بايد د «الف» په زېرسره وويل سي؛ مگر ډېری خلگ يې د عربي تلفظ پر خلاف د «الف» په پېښ ياني د «أناث unās» په ډول وايي. د عربي ژبي ثبات (sabāt) هم دا حالت لري، چي زياتره خلگ يې د ثبات (subāt) په بڼه تلفظ کوي. ايرانيان د گومان ټکی، چي اوس په پښتو او پارسي دواړو ژبو کي کارېږي، د «گ» په ژور د «گمان gamān» په بڼه وايي. همدغه راز ايرانيان په تېروتنې سره د «عراق Irāq» عربي کليمه، چي پر عربي سربېره په ځينو نورو اريايي ژبو کي هم د عين په زېر (عراق) سره ويله کيږي، د عين په ژور (عراق Arāq) سره وايي. له بله پلوه په پارسي کي د «نخست» کليمه د نون په ژور او د نون په پېښ دواړو بڼو سمه گڼله سوي ده. دغه راز، د «حسب» عربي ټکی د سين په ژور او سکون دواړو بڼو سم بلل سوي دئ. په اوردو ژبه کي د اصول، حکومت او حضور په شان عربي ټکي، د اصلي عربي قاعدې پر خلاف د «أصول asúl»، «حکومت hakumát» او «حضور hazúr» په بڼه ويل کيږي. سره له دې چي کليمې، عبارتونه، ترکيبونه او ژبني اصطلاحات د خپلو تاريخي، محيطي او نورو بدلونو په ترڅ کي، د ژبو او حتال هجو په بېلوالي سره بېلابېلي بڼې او جولي خپلوي؛ اما فرهنگ ليکونکي بايد هرومرو په قاموسو کي د دغه راز ټکو سم او دقيق تلفظ په ډاگه کړي، که نه نو خلگ به هېښ پېښ وي، چي د دغه راز کليمو د کره تلفظ موندلو دپاره د کومي ژبي د ويونکو پر پله پل کښېږدي؛ ځکه «اصول»، «حکومت»، «حضور» او داسي نور پر عربي سربېره په ډېرو نورو ژبو کي هم کارېږي.

د اوروپايي ژبو، په تېره بيا انگرېزي ژبي په قاموسو کي د کليمو د دقيقو او معياري تلفظو د وړاندي کولو اړتيا تر نورو ژبو هم ډېره زياته جدي ده. لکه څنگه چي پوهېږو په انگرېزي ژبه کي د ځينو ټکو په جوړښت کي بعضي توري صامت يا بې ږغه دي؛ مثلاً د «جج judge» او «اکناليج acknowledge» په کليمو کي د «d» توري، په «نوب knob» او «نايف knife» ټکو کي د «k» توري، په «رايت write» ټکي کي د «w» توري، په «ايند ايت indict» ټکي کي د «c» توري، په «اوتېم autumn» کي د «n» توري بې ږغه دئ. په انگرېزي کي د کليماتو د سم او کره تلفظ د پېژندنې ستونزه د دغه راز مثالو په وړاندي کولو سره نه ختميږي. په دې ژبه کي سربېره پر بې ږغه تورو داسي ټکي تر شمېر وتلي دي، چي د تلفظ او املاً تر منځ يې خورا زيات توپير ليدل کيږي؛ د مثال په ډول د کرنل (هغه عسکري منصبدار، چي مورېي په افغانستان کي ډگروال بولو) کليمه د «colonel» په بڼه ليکي؛ خو د «کرنل Kernal» په ډول يې وايي. «سټيفن Stephen» کليمه د ډېرو انگرېزي او اوروپايي نومو يوه برخه ده؛ خو په انگرېزي کي دا کليمه د املا پر خلاف د «سټيوون Stivan» په بڼه تلفظ کوي. د پارسي ژبي ځيني ايراني او افغاني ژباړونکي په ميډيا کي دا نوم په تېروتنې سره د انگرېزانو د اصلي تلفظ پر خلاف، د «ايسټيفان Istifān» په بڼه ليکي او وايي. دغه راز، په انگرېزي ژبه کي ځيني داسي ټکي سته، چي «حال present»، «ماضي past» او وصفي وجه يا د فعل دريم حالت «participle past» يې د دې ژبي د گرامر د عمومي قاعدې پر خلاف په يوه ډول کښل کيږي، چي د گرامر يا ژبښود له پلوه يې د بې قاعده فعلو په نامه هم يادوي؛ مگر سره له دې املايي يوشان والي هم په يوه راز نه تلفظ کيږي؛ مثلاً د

«ريډ read» (ويل، لوستل) ټکي، چي د فعل دريم حالت يې له حال او ماضي حالتو سره د بشپړ يو رنگ والي سره سره د «ريډ red» په بڼه تلفظ کيږي. د دې ترڅنگ په انگرېزي کي ځيني ټکي د صفت په حالت کي د دې ژبي د ماضي فعل د عامي قاعدې پر خلاف، په کاملاً بېله بڼه تلفظ کيږي. پوهېږو چي په انگرېزي کي معمولاً د عادي فعل ماضي حالت له مصدر سره د «d» يا «ed» وروستاږي په زياتولو سره جوړيږي؛ لکه «worked» چي له «work ورک» مصدر سره د «ed» وروستاږي تر مونښلولو ورسته لاسته راځي؛ خو د دې ډول ماضي فعلو تلفظ له هغو ټکو سره په وينگ يا تلفظ کي ډېر توپير لري، چي په گرامري لحاظ د همدې قاعدې له مخي جوړ سوي دي؛ اما په خبرو او مکالمو کي د صفت په بڼه کار يږي؛ لکه «لرنيد learned» (پوه، پوهاند، عالم، لوستی، بامهذه، رسېدلئ، هونبیار) چي د «لرن learn» (زده کول) له ټکي څخه د «ed» شاوندي په زياتولو سره جوړ سوي دي يا «کروکيد crooked» (کور، نابرابر، ناهوار، چمباز، ټگ) چي له «کروک crook» سره د «ed» وروستاږي د يوځای کولو په مرسته جوړ سوي دي. په انگرېزي کي د داسي ټکو شمېر خورا ډېر زيات دي، چي راټولول يې ډېر وخت او لويه څېړنه غواړي.

سربېره پر دې، په انگرېزي ژبه کي هم د نړۍ د نورو ژبو په څېر داسي کليمې ډېرې دي، چي خلگ يې په بېلابېلو ډولونو تلفظ کوي. بې شکه په داسي شرايطو کي د ژبي ټول زده کوونکي، په تېره بيا بهرنيان له لويو ستونزو سره مخامخ کيږي، چي حل يې بايد يوازي د ژبي په علمي او اکاډيمیکو قاموسو کي ولټول سي؛ د مثال په توگه د يوولس ټکي د اليون (alevən) او (Ilevən) په بڼه؛ د پوښتني يا مسألې په مانا د "issue" کليمه د ايشو (išú) او ايسو (isú) په بڼه يا د (financial) ټکي چي ځيني يې د فيننشل (finansšəl) په بڼه او ځيني نور يې د فاينشل (fainansšəl) په ډول تلفظ کوي.

په برتانوي انگرېزي کي د داسي ټکو شمېر لږ نه دي، چي ان د انگلستان په بېلابېلو سيمو کي هم په جلا جلا ډولونو ويل کيږي. که د تلفظ له دې ستونزي سره د امريکايي، کاناډايي، استراليايي، هندي، پاکستاني، هانگانگي، نايجيريائي، جمېکايي او داسي نورو انگرېزي تلفظو بېلوالي او رنگارنگي هم يوځای کړو، بيا نو يوازي په انگرېزي ژبه کي د بېلابېلو تلفظونو د پېژندنې موضوع د يوه لوی کتاب په گچه پراخي څېړني او شنني ته اړتيا لري. دلته يوازي د برتانوي او امريکايي انگرېزي په تلفظو کي د توپير څو مثالونه وړاندي کوو:

انگرېزان د اعلان يا اشتهار دپاره د اډورټيسمينټ (advertisement) کليمه استعمالوي؛ خو امريکايان همدا کليمه د اډورټايزمينټ په بڼه تلفظ کوي يا آفتن (often)، چي انگرېزان يې له «ټ» سره وايي؛ مگر په امريکايي تلفظ (آفن) کي يې «ټ»، حذف سوي ده يا شېجول (schedule) چي انگرېزان يې د کاف پرځای په «ش» تلفظ کوي؛ خو په امريکايي تلفظ کي يې د «ش» پرځای «ک» ويل کيږي (سکېجول). دلته مو دا څو بولگي او مثالونه د دې دپاره وښوول، چي په قاموسو کي د کليمو د سم او کره تلفظ نه ښوول، خلگ له خورا ډېرو سرگردانيو او سرخوږيو سره مخامخ کوي؛ او د علمي فرهنگو په مرسته د هري

ژبي د کليمو د سم تلفظ پېژندنه، د معاصري قاموس ليکني له ډېرو ضروري اړخونو او ځانگړتياوو څخه گڼل کيږي.

د نورو ژبو د قاموسو په شان، د پښتو قاموسو د تأليف له هماغه پيل څخه تر اوسه پوري د کليمو د تلفظ ښوولو دپاره له ځينو لارو چارو گټه اخيستل سوې ده. ځينو مؤلفانو لکه اروښاد محمد گل خان مومند (۱۳۲۳-۱۳۴۳ش) په خپل «پښتو سيند» او محمد گل نوري په خپل «نور اللغات» کي، چي پښتو ټولني د «پښتو قاموس» په نامه ياد کړي دي، د عربي قاموسو د تلفظ ښيني مېتود غوره کړي دي. د تلفظ ښوولو دې لاري عامو لوستونکو ته د راغونډو سوو کليمو د تلفظ پوهېدنه ډېره گرانه او ستونزمنه کړې ده (و.گ. «پښتو سيند» او «پښتو قاموس»). د پښتو قاموس ليکني مخکښانو - محبت خان او الله يار خان په خپلو قاموسو کي د بېلابېلو ټکو د تلفظ د افادې دپاره، هغه لاره اخيستې ده، چي په ځينو پخوانيو پارسي فرهنگونو؛ لکه «برهان قاطع»، «فرهنگ رشيدى»، «فرهنگ آندراج»، «غياث اللغات» او داسي نورو کي باب وه؛ او تر اوسه هم په ځينو پارسي قاموسو کي دود ده (و.گ. برهان قاطع، فرهنگ رشيدى، فرهنگ آندراج، غياث اللغات)؛ د مثال په ډول په «رياض المحبت» کي د «الوتل» مصدر د تلفظ ښوولو دپاره داسي ليکل سوي دي: الوتل بالف ممدوده ولام ساکن و واو مفتوح وتاى فوقانى مفتوح ولام ساکن (و.گ. نواب محبت خان برېڅ ۷۹-۸۰). په «عجايب اللغات» کي د «شپون» کليمې د تلفظ دپاره داسي راغلي دي: شپون مفرد بشين منقوطه مشموم - فتح قريب به سکون و با فارسي مضموم و واو معروف و نون ساکن بفارسي (الله يار خان برېڅ ۷-۸).

ځينو قاموس ليکونکو لکه د ايران حسن عميد، ابوالقاسم پرتو او نورو په خپلو اثارو کي د عربي ژبي په پيروي د بېلابېلو ټکو د تلفظ ښوولو دپاره پر ځينو تورو د زور، زېر، پېښ، شد، وړغندي او داسي نورو په شان نخښي ايښي دي؛ مثلاً بازرس (زَر)، پيدائش (پَی)، پيروز (پِ رُ) او داسي نور (عميد: ۳۵۵، ۵۹۲ و ۲۰۰). البته د چاپ او خپرونو په اوسني کمپيوټري پېرکي د کليمو پر بېلابېلو تورو د زور، زېر، پېښ، شد، وړغندي او داسي نورو نخښو ايښوول څه گران کارنه دي؛ خو د بېلابېلو ټکو، عبارتو، ترکيبو او اصطلاحاتو په تلفظ ښوولو کي له ځينو اسانتياوو سره سره، د دې لاري لويه نيمگړتيا يې داده، چي نسي کولای د يوه لغت په تلفظ کي ټول شامل رڼونه، په دقيقه توگه بيان کړي.

ځينو نورو فرهنگ ليکونکو په خپلو اثارو کي د راغونډو سوو ټکو د تلفظ ښوولو دپاره د هموزنه ټکو يادونه کړې ده؛ د مثال په توگه، شرافت او ولايت، دليل او عليل، عاطل او باطل، لطيف او کثيف او داسي نور. که څه هم د تلفظ ښوولو د لاره ظاهراً ډېره اسانه او په زړه پوري برېښي؛ خو په عمل کي د دغو دلايلو له مخي چندان د پام وړ نه ده گرځېدلې:

- په هره ژبه کي داسي ټکي او ترکيبونه خورا ډېر دي، چي د هموزنه ټکو موندنه يې گرانه يا کاملاً ناممکنه ده.

- داسي لغتونه هم په پېخړ دي، چي هموزنه ټکي لري؛ خو د هغو تلفظ پېژندنه په خپله لويه معما وي. په دې توگه، که قاموس ليکونکي مجهول په مجهول سره ونښيي، هيڅوک يې په مقصد نه پوهېږي.

- دالاره هم د هغه مبتود په څېر، چي د را غونډو سوو ټکو بېلابېل توري د تلفظ په لحاظ تشریح کوي (لکه د سين په پېښ، د ري په زور، د الف په زېر او داسي نور)، د فرهنگونو د حجم د زياتوالي له بابت، چندان گټوره او په زړه پوري نه ده.

د لعل محمد کاکړ او لوی استاد - علامه حبيبي په گډ اثر «سپېڅلي پښتو» کي هم د «فرهنگ عميد» په شان، د پښتو کليمو د تلفظ نښلو دپاره، ځيني نخښي کار سوي دي، چي د خپل وخت د معيارونو له مخي ډېر گټور کار و؛ خو د کليمو د کره تلفظ پېژندنې له پاره يې څه نوی او پرمختللی مېتود نه ندی وړاندی کړی. د قلندر مومند او فريد صحرايي په «درياب» کي هم د کليمو د ماناوو او اوډني په برخه کي له ځينو نښگنو او ښو اړخونو سره سره، د را غونډو سوو ټکو د تلفظ ښوولو لاره، چندان گټوره او خونده وړه نه ده (و.گ. درياب). په ډېري خواشيني سره، د ځينو نښو افغان مؤلفانو په فرهنگو کي د کليمو د تلفظ ښوولو مسألې ته له لويه سره هيڅ پام نه دی اړول سوی. د عبدالله افغاني نويس «افغان قاموس»، د پوهاند ډاکټر مجاور احمد زيار «دري - پښتو فرهنگ» او داسي نور له دې ډلي څخه دي.

د پښتو ژبي او روپايي فرهنگ ليکونکو؛ لکه ډاکټر برنارډ ډورن (۱۸۰۵-۱۸۸۱م)، جگړن هنري جورج راورتي (۱۸۲۵-۱۹۰۲م)، جگړن هنري والتير بيلو (۱۸۳۴-۱۸۹۲م) او ډېرو نورو لومړي پلا په خپلو قاموسو کي له ترانسليټېشن (transliteration) او ځينو فونيتيکو نخښو څخه کار اخيستی دی.

د پښتو ټکو د تلفظ ښوولو دپاره د رومي تورو او ځينو فونيتيکو نخښو کارونه، په حقيقت کي نوی گام او د پښتو ژبي بهرنيو مينه والو ته د کليمو د کره تلفظ وړاندي کولو په لار کي لويه مرسته وه؛ مثلاً د ډاکټر ډورن په لغتنامه کي د «آبادانی» د تلفظ ښوولو دپاره په رومي تورو (Roman Script) داسي کښل سوي دي:

ābādānī (ډورن ۳۸۹).

د راورتي په پښتو قاموس کي آخښی [آخښی] په لوېديځه او ختيځه لهجه کي داسي ښوول سوی دی

ākh-shaey(W) "ākḥ- khaey(E)" آخښی

(راورتي ۱).

په دې ډول گورو، چي راورتي لرو ډېر يو نيم سل کاله مخکي، هغه مهال چي په اوسني بڼه د فونيتيکي الفبي چندان څرک نه و، د پښتو په لوېديځه او ختيځه لهجه کي د «ښ» او «خ» د دوو بېلو رغو (فونيمو) د افادې دپاره د انگرېزي ژبي بېل توري کار کړي دي. له څه د پاسه درو نيمو لسيزو راهيسي د پښتو په فونيمیکه الفبي کي د «ښ» توري دپاره تر انگرېزي ايس (s) لاندي يو ټکی او د «خ» دپاره د انگرېزي الفبي د ايکس (x) توري استعمالوي، چي دا کار د پښتو ژبي په بېلابېلو لهجو کي د يوې کليمې د کره او دقيق تلفظ

ښوولو په مقصد ډېر گټور او ارزښتناک گام و. لکه څنگه چې «ښ» او «خ» یا «ښ» او «ش» دوه بېلې رغونه دي، «ژ» او «څ»، «ږ» او «گ»، «س» او «څ» هم کاملاً بېلې او ازونه دي. له دې کبله باید د دوو بېلو فونیتیکو نڅښو په وسیله وښوول سي؛ او هیڅکله سره گډ نسي.

بیلو په خپل پښتو-انگرېزي قاموس کې د عربي «ضد» ټکي تلفظ داسې لیکلی دی: "zidd" (بیلو ۱۰۹).

دې واقعیت ته په پام سره، چې د پښتو په گډون د نړۍ په بېلابېلو ژبو کې د الفبې مروج توري (گرافیمونه) د ژبو ټول رغونه (فونیمونه) یو په یوه نسي افاده کولای، نو ځکه د ټولو رغو او هجاوو د روښانه افادې دپاره یوازې د فونیتیکي الفبې او نڅښو کارونه ضروري گڼل کېږي؛ د مثال په توگه د انگرېزي ژبې اصلي ویوونکي «افغان» د «افغان»، «خان» د «کان»، «سودان» د «سودان»، «طالبان» د «تالیبان» او «افغانستان» د «افغانیستان» په ډول وایي. علت دا دی، چې په دې ژبه کې د «خ»، «د»، «ت» او «غ» رغونه نسته؛ د انگرېزانو غورځونه له کوچنیوالي څخه دغه راز رغونه نه پېژني، نو ځکه په خپله الفبې کې د هغو د افادې دپاره ځانگړي توري او نڅښي نلري. د هندوستان مشهور پښتون فیلمي ستوری-شاهرخ خان هندوانو ته د خدای پاریسي، چې هغه ته د «شاهرخ کهان/کان» پر ځای «شاهرخ خان» وایي. د «شاهرخ خان» دا غوښتنه بې ځایه نه ده؛ ځکه په هندي او اوردو ژبو کې «کان» غورځ ته ویل کېږي؛ او د هندوانو په دې ناوړه تلفظ سره له «خان» څخه «غورځ» جوړېږي. په دې ډول گورو چې، په هندي ژبه کې هم دا ستونزه د «خ» رغ د نسته والي له کبله پېښه ده. د هندي ژبې ویوونکي هر ځای د خپلي ژبې ددې کمزوري جوړښت له مخې «خ» په «ک» الیشوي؛ او د همدې اړتیا له مخې هغوی «خانپور» ته هم، چې د یوه ښار نوم دی، «کهانپور/کانپور» وایي او په خپلو سندرو کې «نخره» په نکهره/نکره اړوي. موږ هم په پښتو کې له داسې پېچو مو او مشکلاتو خلاص نه یو. زموږ د ژبې ځیني رغونه د هغو تورو په مرسته نسي افاده کېدای، چې د ژبې په اوسني لیکدود کې جال دي. له همدې سببه ددغه راز او ازو د سمې او دقیقې پېژندنې دپاره د ځانگړو فونیتیکو تورو او نڅښو کارونې ته جدي اړتیا ده. موږ په پښتو کې توره (سېلاوه، شمشېر) او توره (تور رنګه، سیاه)، زړه (دل، قلب) او زړه (تېره، پخوانۍ، گذشته، سابقه)، سور (سور رنګه، سرخ، قرمز)، سور (بر، عرض، پهنایی) او سور (سپور، راکب، سوار) په یوه بڼه لیکو؛ خو په جلا جلا بڼو یې وایو. په پارسي ژبه کې شیر (شیدې/شودې) او شېر (زمری/مزری، اسد، غضنفر)، خاستن (پورته کېدل، درېدل) او خواستن (غوښتل)، تیر (غشی) او تېر (پخوانی، گذشته، ناخبره، ناگاره) او داسې نور په یوه رنګ کاري؛ اما په بېلو ډولو یې وایي. په اوردو او هندي کې هم سر (د وجود پاسنی برخه، په پارسي کې کله)، سر (راز، پټه خبره) او سر (د سین په پېښ/هغه شراب چې له وریجو یې جوړوي)، سر (د سین په پېښ/هغه بوت چې مخکنۍ برخه یې له تاره اوبې) او سر (د سین په پېښ/خوږ آواز، مېلوې دي، آهنگ) په لیکنه کې یو ډول؛ مگر په تلفظ کې بېل دي. دا کرکېچن او ستونزمن حالتونه ټول خلگ، په تېره بیا د ژبې نوي زده کوونکي له سرخوږي او سرگنگسي سره مخامخ کوي.

د پښتو د معاصري قاموس ليکني مخکښ نظريه پرداز - لوی استاد ارواښاد علامه حبيبي (۱۳۸۹ش/۱۹۱۰م - ۱۳۷۳ش/۱۹۸۴م) په ۱۳۴۵ش کال يانې له نن څخه څه د پاسه څلور لسيزي مخکي په قاموسو کې د فونېټک الفبايي سيستم په اړه داسې کښلي دي: «... بايد گرده لغتونه په خورا دقت او احتوا او جامعيت سره راټول کړل سي، مگر دغه ضبط او راټولول هم تر خاصو شرايطو لاندې کېدای سي، چي عمومي شرايط يې دا دي:

۱- د لغاتو حرکات او صوتي خصايس په بين المللي مکمله املاً ضبطول، چي بيا لوستونکي ته صحيح تلفظ کول آسان وي، او په هغه ډول يې وويلای سي، چي پښتانه يې پخپله لولي؛ مثلاً بڼه د مخ رنگ ته هم وايي، او د مرغه بڼې (پر) ته هم وايي، مگر په حرکاتو او ادأ کې يې فرق سته. اوس موږ کله اروو، چي پښتانه نطقان هم د دغو دوو کلمو فرق نه سي کولای، دا ځکه چي په سيند کې يې د دغو دوو کلمو د تلفظ او آواز فرقونه نه دي ضبط کړي، او دا فقط په بين المللي غوره املاً سره کېدای سي.» (حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليکل کيږي؟»، ۴).

د بين المللي فونېټکي الفبې په مرسته د مندرجو کليمو تلفظونه ښوول په پښتو قاموس ليکنه کې يو په زړه پوري پرمختگ ؤ، چي نور معاصر قاموس ليکونکي يې تر هغه مهاله له نامه او ځانگړتياوو سره چندان اشنا نه وه.

په انگرېزي او نورو اروپايي ژبو کې هم لکه څنگه چي مخکي لنډه يادونه وسوه، د دغه راز ژبنيو ستونزو او جنجالونو مثالونه خورا ډېر دي. دا ډول مشکلات او سرگردانۍ د فونېټيکو تورو او نخبو په کومک په ډېرې اسانۍ سره هوارېږي؛ خو فونېټيک توري او نخبې هم له ستونزو او کړاوونو خالي نه دي. د فونېټيکو نخبو د کارولو لويه ستونزه دا ده، چي دغه راز توري او نخبې واحده او ثابته بڼه نه لري. په دې مانا، چي د بېلابېلو علمي او تحقيقي مرکزو ژبپوهانو او قاموس ليکونکو له خپل ذوق او سپارښتني سره سم د فونېټيکو نخبو په ايجاد او رواجولو لاس پوري کړی دی. د دې کار له امله نن گورو، چي حتا د يوې انگرېزي ژبې په ډېرو مشهورو قاموسو لکه اکسفورډ، کېمبريج، چېمبرز، لانگمن، ويبسټر، مکمېلن، کولينز او ډېرو نورو کې د فونېټيکو تورو او نخبو ترمنځ چندان ورته والی نه ليدل کيږي. په بله وينا د هر قاموس مؤلفانو د خپلو بومي او ځايي تلفظونو او فينالوژيکو ځانگړتياوو پر بنسټ د لوستونکو د استفادې دپاره، فونېټيک توري او نخبې غوره کړي دي.

پروفيسر جگسن او پروفيسر اميله په خپل پياوړي علمي اثر «کليمې، مانا او لغتنامه...» کې د فونېټيکي الفبې د ځينو نيمگړتياوو او کمزوريو په اړه داسې کارې:

«په زياترو اوسنيو فرهنگو کې د يوه ټکي يا اصطلاح د تلفظ ښوولو دپاره له بين المللي فونېټيکي الفبې (International Phonetic Alphabet) څخه کار اخيستل کيږي.

د ب.ف.ا. (I.P.A.) پر خلاف دا استدلال کيږي، چي دا الفبې پر داسي نا اشنا نخښو تکیه کوي، چي د هغو د تفسیر او بیان دپاره ځانگړي چارې ته اړتیا لیدل کيږي. د مختلفو مؤسسو له خوا په وړاندي سوو فونیتیکو الفباوو کي یې د عین ټکو دپاره بېل بېل سیمبولونه ټاکلي دي. په بله وینا، په دې فونیتیکو الفباوو کي د بېلابېلو لهجوي تلفظو د افادې دپاره جلا جلا نخښي غوره سوي دي، چي دې کار د هغو پېژندنه دپره گرانه کړې ده. سره له دې هم، د دغه راز الفبې ښه والی په دې کي دئی، چي د هري ژبي د هرڅه او هري نخښي تر منځ یو په یو ورته والی وړاندي کوي.» (Jackson and Amvela 194)

مالومیري، چي د انگرېزي ویونکو ټولنو تر منځ له ټولو علمي - تخنیکي اړیکو او پرمختگو سره سره، تر اوسه په دې برخه کي د یوه متحد الشکل او منلي معیار رامنځ ته کیدو ته، اوږده واټنونه پراته دي. له بله پلوه لکه څنگه چي پروفیسر جگسن او پروفیسر امویل یاده کړې ده، زموږ په نالوستي یا لږلوستي ټولنه کي خوڅه چي، ان په پرمختللو اروپايي ټولنو کي هم د فونیتیکو تورو او نخښو په مانا اوسمه کارونه د لږ کسان پوهېږي. مخکنیو بحثونو ته په کتو سره نتیجه اخلو، چي په قاموسو کي د کلیمو د تلفظ ښوولو دپاره هره لاره او طریقه د ځینو ښېگڼو او اسانتیاوو تر څنگ، ځیني کمزوري او نیمگړتیاوي هم لري.

په اوسنیو عصري قاموسو کي زیاتره د کلیمو د تلفظ ښوولو دپاره د نورو لارو چارو پر ځای له فونیتیکو تورو او نخښو څخه کار اخیستل کيږي؛ ځکه یوازي فونیتیک توري او سیمبولونه کولای سي د هري ژبي ټول رغونه په سم او دقیق ډول وښيي؛ خو د دې کار د بريالي تطبیق دپاره د څو شرطونو په پام کي نیول دېر ضروري برېښي:

- لومړی داچي د یوې ژبي هر راز فونیتیکي نخښي باید تر و سه و سه د ژبپوهانو او نورو اړونده پوهانو د نظر د یووالي پر بنسټ جوړي سي. په دغه راز تورو او نخښو کي بدلون او اوبستون هم باید، د اړونده پوهانو او څېړونکو تر علمي شننو او بالاخره گډي پرېکړي وروسته رامنځته سي.

- دوهم شرط دا دئی، چي دغه راز فونیتیک توري او سیمبولونه باید هرومرو له پراخو او ژوندیو مثالو سره د قاموسو په پیل کي بیان او تشریح سي.

- په پای کي باید د عامو خلگو د پوهاوي او اسانه استفادې په مقصد غوره سوي توري او نخښي د هیواد په تعلیمي او تحصیلي نصاب، زیاترو علمي او تحقیقي اثارو، او حتا ورځنیو عامو لیکنو کي په پراخه توگه دود سي، چي د قاموسو د مندرجو تلفظو په پوهېدو کي، له لوستونکو سره لازمه مرسته وکي.

د کمپیوټر او اینټرنیټ په نننۍ زمانه کي د ځینو قاموس لیکوونکو له خوا، د راغونډو سوو کلیمو د تلفظ د لیکلي شکل تر څنگ، د هغو تلفظونه هم په ثبت سوي رغ کي وړاندي کيږي، چي تر لیکلي ډول دپراسانه، ساده او په زړه پوري کار دئی. همدا اوس د ځینو انگلیسي ډیجیټل او اینټرنیټي قاموسو مؤلفانو، د فونیتیکو نخښو په مرسته د کلیمو پر تلفظ ښوولو سربېره، د انگرېزي ژبي د یوه تلفظ پر ځای د برتانوي او

امريکايي لهجې دوه معياري تلفظونه وړاندي کړي دي، چې په ريشتيا سره د انگرېزي ژبې په دوو لويو لهجو (برتانيوي او امريکايي) کې د بېلابېلو ټکو د معياري تلفظ د اسانه او بې تکليفه زده کړې دپاره خورا لوی او ارزښتناک گام گڼل کېږي (په ځينو انگرېزي قاموسو کې د کليمو د ژوندي تلفظ د اړوندو دپاره دغه ډيجيټل او اينټرنیټي قاموسونه وگورئ):

- Oxford Talking Dictionary
- The American Heritage Dictionary of the English Language
- Collins Complete and Unabridged English Dictionary
- Longman Dictionary of Contemporary English
- Merriam-Webster's Online Dictionary
- Random House Dictionary
- MACMILLAN DICTIONARY,
- Chambers Reference Online, etc.

خدای دي هغه ورځي ژر تر ژره راولي، چې زموږ په هیواد کې هم د پښتو او پارسي ژبو فرهنگونه په خپلو ډيجيټل او اينټرنیټي ډولونو کې د انگرېزي ژبې په شان، د راغونډو سوو کليمو تلفظونه پر ليکلي ډول سر بېره، په ژوندي ډول کې هم وړاندي کړي. البته د يوه معياري ليکدود په شان بايد د کليمو د معياري تلفظ د پاره هم له پوره زغم او علمي لارو چارو کار واخيستل سي .

د کليمو په سم او کره وينگ کې د خج ارزښت

د نورو ژبو په شان بايد په پښتو کې هم د بېلابېلو ټکو د دقيق او کره تلفظ د وړاندي کولو دپاره په قاموسو کې د «خج accent/stress» مسألې ته ژور پام وسي؛ ځکه په پښتو ژبه کې هم د نړۍ د ځينو نورو ژبو په شان د ځينو ټکو او عبارتو د ويلو پر مهال پر ځينو څپو يا ځينو برخو ځانگړی ټينگاري دروندوالي راځي، چې هغه ته د ژبپوهني په اصطلاح خج وايي. په پښتو ژبه کې دغه راز، ژور يا ټينگار د کليمو په بېلابېلو برخو کې ليدل کېږي. ځينې مهال خج پر لومړۍ هجا لکه اور، کله کله د منع پر سېلاب لکه اتلوالی، مېړنوالی، سوروالی او ځينې وختونه هم پر وروستي سپون وي لکه پلوشه، شغله، تماشه او داسې نور. خج په بېلابېلو ټکو او عبارتو کې د يوې کوچنۍ نخښې په مرسته ښوول کېږي، چې زياتره د يوه کاره کوچني خط () په ډول وي؛ او د اړونده هجاوو پر سرور کول کېږي. په خواشینی سره تر اوسه پوري د خج کارول زموږ په چاپي ليکنو کې ډېر لږ تر سترگو کېږي.

ځينو مؤلفانو په پښتو قاموسو کې په يوه يا بل ډول د بېلابېلو لغتو او ترکيبو د تلفظ ښوولو دپاره څه لاري چاري کار کړي دي؛ خو له دې امله چې د هرې کليمې بېلابېل سېلابونه يې د خج په کارولو سره نه دي ښولي؛ نو لوستونکي يې په ويلو کې له لويو تېروتنو او گډوډيو سره مخامخ کېږي. دلته د کليمو د التباس او گډوډۍ په له منځه وړلو کې د خج ښوولو څو مثالونه وړاندي کوو:

کډه (خج پر لومړۍ خپه) د کور سامان او اسباب. د کور د سامانو او شيانو لېږدونه؛ په پارسي کي کوچ، کوچ کشۍ. مېرمن، ماینه، ماندینه، کورولا، کورودانه، ارتينه ...

کډه (خج يا فشار پر وروستی خپه) کنده، ژور خای، ډب او داسي نور.

واړه (خج پر لومړۍ خپه) ټول، گرده، درست؛ په پارسي کي همه؛ په عربي کي گل، تمام، قاطبه، کافه ...

واړه (خج پر وروستی خپه) کوچنيان، کمکيان، ماشومان، وور يا وړوکی مفرد.

زړه /zɪə/ د انسان او حيواناتو په گوگل کي د وینو پاکولو او وېشلو دستگاه؛ په پارسي کي دل؛ په عربي کي قلب. زړونه جمع.

زړه (خج پر وروستی سېلاب) /zarā/ پخوانۍ، تېره، مخکنۍ، د اوسنۍ پر خلاف؛ په پارسي کي گذشته؛ په عربي سابقه. زړې جمع.

کوټه (په څرگند يا معروف واو، خج پر لومړۍ خپه) (خړه، دلۍ، لويه ذخيره، ستره زېرمه، انبار/امبار،

ډېران، د راغونډو سوو شيانو نا اوډل سوې مجموعه. ډېر، زيات، لويه اندازه. کوټي جمع. د جنوبي

پښتونخوا د مشهور ښار نوم، چي پخوانۍ تاريخي نوم يې شال يا شالکوټ دی؛ او اوس يې په اوردو او انگرېزي کي کوټه بولي.

کوټه (په اوږد يا مجهول واو، خج پر وروستی خپه) خونه، هوتاک/اوتاک، په تورکي کي اطاق/اتاق؛ په پارسي کي خانه.

کوټه (په اوږده يا مجهول واو، خج پر وروستی خپه) ناچله، کلپ، له چلنده لوېدلۍ، بې ارزښته، بې باوره، گډسوی، ناخالص؛ په هندي او اوردو کي کهوتيا.

کوټه (په څرگند يا معروف واو، خج پر وروستی خپه) د غټو سپو يو ځانگړی ډول، چي زياتره يې د جنگولو يا کور، رمو او کلاوو د ساتني دپاره روزي؛ په عربي کي عقور. د افغانستان د علومو اکاډمۍ په پښتو -

پښتو تشریحي قاموس کي يې د سپي په مانا د کوټه (kutá) کلیمه په اوږده يا مجهول واو (kotá) کښلې

ده (و.گ. امرخېل او نور، ۴ت، ۲۲۰۵). په داسي حال کي چي د پښتو په لوېديځه لهجه کي يې په معروف يا

څرگند واو تلفظوي. ښايي د پښتو په نورو لهجو کي په مجهول يا اوږده واو هم د دې تلفظ مثالونه او بولگي

په لاس کي وي، چي ما ته يې تر دې دمه څرک نه دی لگېدلۍ؛ خو سره له دې هم بايد، د پښتو د لوېديځي

لهجې تلفظ هيڅکله په قاموس کي له قلمه نه وای لوېدلۍ.

که په پښتو کي د واقعاً معياري ليکدود را منځ ته کولو له پاره هڅي او کوښښونه کوو، بيا نو تر هر څه مخکي

بايد د ژبې په عامو يا هراړخيزو قاموسو کي د بېلابېلو سيمو د اوسېدونکو پښتنو تلفظونه په دقيقه توگه

ثبت کړو، چي وروسته بيا د علمي څېړنو په رڼا کي، د معياري تلفظ او معياري ليکدود له پاره استعمال سي.

کوټه /kwáta/ (خج پر لومړۍ هجا) کرکه، کورکه، کرکه، هغه چرکه چي له هگييو اچولو لوېدلې وي.

په پښتو کې د داسې کلیمو شمېر په پېڅر دئ، چې ماناوي يې د بېلابېلو ترکیبې برخو د تلفظ د بېلوالې پر بنسټ، ډېر توپیر مومي. د کلیمو د سم او کره تلفظ په وسیله د هغو په ماناوو او مفاهیمو کې د گډوډیو او التباسو د مخنیوي دپاره، په قاموسو او حتا نورو لیکنو کې د یوې کوچنۍ نخښې (خج) کارول ډېر ضروري او مهم کار دئ، که نه نو نه یوازې عام خلگ، بلکې لوستي خلگ به هم د دغه راز ټکو په تلفظ کې له ډول ډول پېچمو سره مخامخ وي.

د کلیمو له کره وینگ سره د فونیتیکي الفبې او خج اړیکې

د پښتو نوي ژبني قاموسونه باید د پښتو ټکو د کره املاوو په لړ کې د هغو کلیمو املاوو ته هم ښه ځیر سي، چې د فونیتیکي الفبې او خج په کارولو سره يې په ماناوو کې لویه گډوډي رامنځ ته کېږي؛ لکه: لوتیه (خج پر لومړي سېلاب) د وچو ختو یوه ټوټه؛ په پاړسي کې گلوخ. لوتیه (خج پر وروستي سېلاب) د اوبو اخیستلو لوبښی، تملوت؛ په هندي، اوردو او ځینو نورو هندي الاصله ژبو کې لوتیا.

جگړه (خج پر لومړۍ هجا) جنگ، منازعه، شخړه. جگړې جمع. دا تلفظ د پښتو په ختیځه لهجه کې باب دئ. جگړه (خج پر وروستۍ هجا) چې په مخکنیو ماناوو سره د پښتو په لوېدځه لهجه کې باب دئ. جگړې جمع. په هندي ژبه کې هم د «جگړا» کلیمه د وروستۍ خپې په خج سره ویله کېږي. (وگ: Platt 405; Zaman & Naveed 289)

مالومیري، چې د جگړې اصلي او پخوانۍ تلفظ د پښتو د لوېدیځې لهجې په ډول د وروستۍ خپې په فشار سره دئ. اوس نو که څوک د لرغونتوب او عمومیت په معیارونو پسې گرځي، بیا نو پر ځای ده، چې دغه تلفظ نه یوازې په روښانه بڼه په ټولو پښتو قاموسو کې وړاندي سي، بلکې پر لرغونتوب سربېره يې په بېلابېلو ژبو کې د پراخ استعمال مسألې ته هم گوته ونيول سي.

دنده (خج پر لومړۍ خپه) وظیفه، کار، کسب، کاروبار، خواري، غریبي. د پښتو په ختیځه لهجه کې د لومړۍ هجا په فشار سره ویله کېږي. دندي جمع.

دنده (خج پر لومړي سېلاب) د تلفظ دا بڼه په مخکنیو ماناوو سره، د پښتو په لوېدیځه کې رواج ده. په هندي او اوردو کې هم دا ټکی کټ مټ د پښتو د لوېدیځې لهجې په بڼه ویل کېږي یانې په وینگ کې يې خج پر وروستي سېلاب دئ (دهندا)؛ او «دندي» يې د جمعي حالت دئ. (Platt 547; Zaman & Naveed 401) شوده (په څرگند یا معروف واو. د افغانستان د علومو اکاډمۍ پښتو-پښتو تشریحي قاموس دا ټکی په اوږده یا مجهول واو لیکلئ دئ) شیدې/ شودی؛ په دري کې شیر (باید هېر نه کوو، چې په دري کې شیر = شیدې او شېر = زمری په یوه بڼه لیکي؛ خو په بېلابېلو ډولو يې تلفظ کوي؛ حال دا چې په ایرانی پاړسي کې شیر = شیدې او شېر = زمری دواړه هم په یوه ډول لیکي او هم يې په یوه بڼه وايي).

شوده (په اوږده يا مجهول واو، خج پر دوهمه خپه) بې عقل، کم عقل، احمق، ساده، چادي، سوډر او داسي نور. د پښتو دا ټکي له زياترو هندي الاصله ژبو سره گډه ريښه لري؛ او په هغه ژبه کي هم د وروستي خپي په خج سره ويل کيږي.

که د زړو کليمو پخواني او اصيل تلفظ تر اوسه د پښتنو په ځينو ويونکو کي ژوندي وي، دا خبره منطقي او علمي ښکاري، چي هماغه پخواني او اصلي تلفظ د ژبي په نورو لهجو کي هم جال سي؛ ځکه هر څونه چي د ژبي لغتونه، ترکيبونه او اصطلاحوي په خپله اصيله اولرغوني بڼه رواج وي، هغونه د ژبي اصالت او سپېڅلتيا خوندي پاتيري. البته دا د بېلابېلو ټکو د معياري توب په مسألې پوري اړه لري، چي دلته يې د بحث ځای نه دی. دلته يوازې د دې خبري يادونه کافي گڼو، چي د افغانستان د علومو اکاډيمي د پښتو - پښتو تشریحي قاموس په گډون، په زياترو پښتو قاموسو کي د دغه راز ټکو له پاره حتا د پښتو د لوېديځي لهجې د تلفظ او املا يادونه هم نه ده سوې. له همدې کبله بايد محقق او سترگه ور فرهنگ ليکونکی د خپلو اثارو لوستونکي د دغه راز باريکو مسالو په ريښه او اساس پوه کړي؛ او د پښتو ژبي له بېلابېلو لهجو څخه د رنگارنگ مثالو او نظايرو په وړاندي کولو سره د هغو ذهنونه روښانه کي. ښايي ځيني معترضين استدلال وکړي، چي دغه راز ټکي خو د بېلابېلو تلفظو په لرلو سره، د پښتنو په ټولو لهجو کي يو ډول املا لري، نو ځکه د اندېښنې وړ ستونزه او گډوډي نه پېښوي. دا خبره سمه ده، چي پښتانه نن سبا دغه ډول ټکي ټول په يوه متحد الشكل او معياري ليکدود کاري؛ مگر گډوډي او مشکل هغه مهال راولاړيږي، چي د قاموس مؤلف د ليکسيکوگرافي له نوي مېتودولوژي سره سم په خپلو قاموسو کي دهر ټکي د کره او معياري تلفظ ښوولو دپاره فونيتيک توري او نخښي وړاندي کړي؛ او د کليمو په بېلابېلو برخو کي د خج موقعيت څرگند کړي. که په قاموسو کي دې ارزښتناکو مسالو ته پام ونسي، د کليمو د سم او معياري تلفظ پېژندنه او زده کړه موږ ټولو ته په لوی رېږ او سرخوږي اوږي. علمي قاموس ليکنه په ټينگه د دې غوښتنه کوي، چي په داسي حالاتو کي بايد تل د تنگ نظريو، تعصبونو او سرسري چال چلند پر ځای ژورو او هراړخيزو پلټنو ته پام وسي؛ او د علمي معيارو له مخي سره او ناسره سره بېل سي.

په قاموسو کي د راټولو سوو ټکو د کره املاوو بېلابېل اړخونه

د ننني فرهنگ ليکني بل مهم اصل دا دی، چي لوستونکو ته په قاموسو کي د بېلابېلو ټکو، ترکيبونو، تعبيرونو او اصطلاحاتو معياري يا کره املاوي وړاندي کړي. ځيني وختونه په اشعارو او نظمونو کي د قافيې د اړتيا له مخي، د مختلفو ټکو د املاوو ناسمو شکلو ته ځای ورکړل سوی وي. شاعرانو په داسي حالاتو کي اکثراً د وزن او آهنگ پر بنسټ قافيه تړلې وي، نه د ټکو د املايي جوړښت له مخي؛ لکه:

د مظلوم د آزار غشي رسالگي

هيڅ گوزار يې خطا نه درومي عبس

(د حميد بابا د ديوان خطي نسخه)

ځيني مهال د كليمو سمه او کره املاً په شعرونو کي په لنډه يا مخففه بڼه راغلي وي؛ لکه: «غه» چي د «هغه» / «دغه»، «برخ» د «برخه»، «براهيم» د «ابراهيم»، «سماعيل» د «اسماعيل» د پاره په مخففه بڼه کار سوي دي. تردې شعري اړتياوو او مجبوريتو چي تېر سو، د بېلابېلو لهجو په بڼه د كليمو صرفي تطور او رنگارنگي هم د ډول ډول ليکدودو او املايي جوړښتو د را منځ ته کېدو ستونزه پېښوي؛ مثلاً: څښل، څښبل، چښل، چښبل، څکل، چکل، مور، مونگ، موگ، ميړ، مينگ، ميگ، څښتن، څښتن، چښتن، چښتن، څښتن، تښتن، تښتن او داسي نور.

په پښتو ټکو کي ځای بدلونکي توري

په پښتو كليمو او ترکيبو کي ځيني توري د بېلابېلو سيمو او لهجو پر اساس خپل ځای اړوي، چي پېژندنه يې د قاموس ليکني په کار کي ډېره ضروري ده. دلته يې يو څو مثالونه او بولگي بې گټي نه دي:

- ز-غ: ازغی - اغزی، مازغه- ماغزه، مزغی- مغزی.
- و-ل: ولېدل- لوېدل، ولېشت- لوېشت، سولاغه- سلواغه، ولړه- لوړه.
- ع-م: ځمکه- مځکه، ځمړی [زمړی]- مځړی [مزړی].
- و-ر: اروي- اوري، روغ- ورغ، واروه- واوره، ورک- روک.
- غ-ب: بگرگ- بگرگ، بگرگولی- بگرگولی.
- بښ-ک: بښکته- کښته، بښکل- کښل، بښکلی- کښلی.
- پ-و: زړوکی- زړوکی، غړوندي- وړغندي.
- خ-س: ماخستن- ماسختن، خسا- سخا، خسني- سخني، خوسي- سخی، خسر- سخر.
- خ-بښ: بښ- بښ، بښول- بښول او ځيني نور لکه: پسرلی- سپرلی، بخره- برخه، سلگی- سگلی، پښه- بښه (الف ۱۷-۱۸).

د ارواښاد استاد سيدگل پاچا الفت (۱۲۸۷-۱۳۵۲ش) له «لغوي څېړني» څخه مو دا څو بولگي او مثالونه يوازې د تورو د اوبنتو د اثبات د پاره راوړه؛ ځکه په پښتو کي د تورو اوبنتو پر بېلابېلو تاريخي او ژبنيو اړخونو خبري، ژوره ايتيمولوژيکه او مورفالوژيکه څېړنه غواړي، چي په دقيقه توگه د تورو د ايشېدو او اوبنتون ټولي ځانگړتياوي او پړاونه وښيي. له دقيقو ايتيمولوژيکو او فيلالوژيکو څېړنو پرته د دې حقيقت زباتول ډېر گران دی، چي د بېلابېلو ټکو اصلي او پخواني بڼه کومه ده؛ او د زمانو په تېرېدو سره په کوم شکل يا شکلو اوبنتي ده؟

د تورو د ايشېدو تر ځينو نمونو وروسته، په پښتو کي د تورو د لوېدو (حذف کېدو) ځيني مثالونه هم وړاندي کيږي، چي پېژندنه يې په پښتو قاموس ليکنه کي ډېره گټوره او په زړه پوري ده:

- ا: شاربل - شربل، غارمه - غرمه، کولای - کولی، کنبناستل - کنبنستل.
- ب: اوبدل - اودل، بخنبل - بنبل، بخبننه - ببننه.
- پ: پلتیونکی - لتیونکی، پسور - سور، خپور - خور، سپور - سور، خپرول - خورول.
- د: سیند - سین، ځلانډ - ځلان، کیندل - کینل.
- ر: ترې - تې، پرې - پې، برسپره - بسیره، پرپر - پپر.
- ز: پرېږدئ - پرېدئ، کنبېږدئ - کېدئ.
- ښ: ښکنځل - کنځل، کنبنستل - کنبستل، کنبېښوول - کېښوول.
- ک: اوبنکي - اوبني، پاتي کيږي - پاتیري، ويلي کېدل - ويلېدل.
- ن: نمړی - مړی، نمونځ - مونځ، استوگنه - استوگه، مانځل - مانځل.
- و: وروسته - روسته، ورور - رور، وروست - روست، نوموړی - نومړی، پوزه - پزه، لوڅ - لڅ، روڼا - رڼا، کوم - کم، ولاړ - لار.

ی: ژپ - ژر، ليري - لري (الفت ۱۷-۲۱). «وسری»، «گرسره»، «درنه» او داسي نور هم د دغه راز ټکو په ډله کي دي، چي خلگ يې د ځينو تورو د دروندوالي او گراني له کبله اوس په خپلو پخوانيو بڼو (وستری، گردسره، درنده) نه وايي. داسي بدلونونه په پام سره بايد قاموس ليکونکي د دغه راز ټکو اصلي او اليشه سوي بڼه دواړه په قاموسو کي را غونډه او تشریح کړي.

په پښتو ټکو کي د ځينو تورو د خپلمنځي اليشېدو يا بدلون مسأله

پښتو قاموس ليکونکي بايد په ځينو پښتو ټکو کي د تورو د اليشېدو يا بدلون په مسأله بڼه پوه وي؛ او په خپلو اثارو کي يې د ژونديو مثالو په راوړلو سره څرنگوالي روښانه کي. دلته د پښتنو د وتلي شاعر، اديب او ژبپوه - استاد الفت (۱۲۸۷-۱۳۵۲ش) د «لغوي څېړني» په رڼا کي، په پښتو ټکو کي د ځينو تورو د اوبښتون يو څو مثالونه وړاندي کوو:

- ت - ل: چاته - چاله، ماته - ماله، راته - راله.
- ټ - ډ: ارهټ - ارهډ، وټ - وډ، لاتو - لاډو.
- خ - ت: څښتن - تښتن، څښتنه - تښتنه، څښتېدل - تښتېدل.
- خ - س: سانډو - څانډو، سرک - څرک، خټه - سټه، سپرلی - څپرلی.
- ش - س: وشو - وسو، شته - سته، مشر - مسر، واخيشت - واخيست، وشاره - وساره.
- ښ - ک: څښل - څکل، څښاک - څکاک، څښېدل - څکېدل.
- غ - گ: کارغه - کارگه، پرتو غاښ - پرتو گانښ.
- غ - خ: غاټول - خاټول، ستوغ - ستوخ.
- ل - ر: ملگری / [مرگلی] - مرگری، ملغره - مرغلره.
- ل - ړ: شوملي - [شلو مېلي] / شو مړي، شپالس - شپارس، چپلاخه - چپراخه.

م-و: مینځه-وینځه، مینځل-وینځل، ورغومی-مرغومی.
 ن-ل: نمر-لمر، نمسی-لمسی، نونس-نولس، ناري-لاري، جنغوزي-جلغوزي.
 ن-م: نبتل-مبتل/[موبنتل]، ننبلول-منبلول/[موبنلول]، لندول-لمدول.
 ن-ر: نبنگنه-نبنگره، چنډن-چندر، خپپنه-خپپره.
 و-ب: وياله/واله-بياله، وبره-بپره، وبد بدل-بيد بدل.
 ه-ا: هگی-اگی، هديره-اديره، هخه-اخه.
 ی-و: ميندل-موندل، شيدي-شودي، تاسي-تاسو، سبزل/[سبزخل]-سوزل/[سوخل]، پيشي-پيشو.
 برينه-برمنه، بگري-پگري، شوکاري-نوکاری، بدوډي-بدوکي او داسي نور د تورو د اليشېدو ځيني نور مثالونه دي (الفت ۱۲-۱۶).

د تورو د موقعيت او بنسټو په شان، دلته هم د دې خبرې يادونه ضروري ده، چې په دغه ليست کې د تورو په اوبنتون سره د کليمو د اصلي او اليش سوي ډول مالومول، ژوره ايتيمولوژيکه او مارفولوژيکه شننه غواړي.

د کليمو پر مانا د تورو او ليکدود اغېزه

قاموس ليکونکي بايد د ځينو ټکو کره املايي بڼه د توضيحاتو په وړاندي کولو سره روښانه کړي؛ مثلاً «ختيخ» او «لوېديخ» هغه دوي کليمې دي، چې نن سبا په پښتو خپرونو کې د عربي ژبې د شرق او غرب پر ځای کارېږي. زياتره پښتانه دا دوه ټکي د «ختيز» او «لوېديز» په بڼو هم وايي او ليکي؛ خو په دغه راز گړدود اوليکدود سره يې ايتيمولوژيک او مورفولوژيک جوړښت لوی زيان رسېږي؛ ځکه د دې دوو ټکو ترکيبي جوړښت اصلاً په دې ډول دی:

«خت» د «ختل» له مصدر څخه د لمرختو په مانا او د «خ» وروستارې يا شاوندي (suffix) د ځای په مانا دی، چې د پښتو په ډېرو ترکيبي ټکو کارسوی دی. «لوېد» د «لوېدل» له مصدر څخه د لمرلوېدو په مانا او د «خ» ظرفي وروستارې د مخکني مثال په شان د ځای په مانا دی، چې په ډېرو ترکيبي ټکو کې په مخففه يا اختصاري بڼه کارېږي. په دې توگه بايد په دغه راز کليمو کې د «ز» او «خ» ترمنځ توپير ته پوره پام وسي. ځيني وختونه د دې تورو په گډوډولو سره د بېلابېلو ټکو په ماناوو کې لويه گډوډي او التباس پېښېږي؛ لکه: «خه!» او «مخه!» کليمې، چې په واقعيت کې امريه صيغې دي يا «خه خه!»، چې د نفي او انکار پر مهال ويل کېږي يا د «خور» ټکي، چې د «خورول» له مصدر څخه د رېرولو، کړولو، ازارولو، تنگولو او داسې نورو په مانا خورا ډېر استعمالېږي. اوس نو که چيرې ياد سوي ټکي د «خ» پر ځای په «ز» سره وکښل سي، نو به د «خه» پر ځای «زه»، د «مخه» پر ځای «مزه»، د «خه خه» پر ځای «زه زه» او د «خور» پر ځای «زور» لاس ته راسي، چې هر يو يې د مانا په لحاظ له هغو ټکو څخه کاملاً بېل دی، چې په «خ» بايد وليکل سي. د داسې التباسو شمېر لږ نه دی. په خواشيني سره د پښتو په ځينو لهجو کې د دې ستونزې تر څنګ، د «س» او «خ» د اوازونو ترمنځ هم توپير نه کېږي. گران لوستونکي د سر په سترگو گوري، چې که «کوڅه»، «خه»، «خانگه»، «څوک» او داسې نور ټکي

په «س» سره وويل يا وکښل سي، له هغو څخه «کوسه»، «سه»، «سانگه» او «سوک» جوړېږي، چي کاملاً بېلي او جلا کليمې دي؛ او په استعمالولو سره يې زموږ په خبرو او ليکنو کي د مانوي التباس لويه ستونزه را ولاړېږي. تاسي وگورئ د دغو ټکو ترمنځ د تلفظ گډوډي او التباس، د استعمال سوو کليمو په مانا او مفهوم کي څونه لوی رېږونه او کړاونه را منځ ته کوي: «بنادي» په «بن» سره خوښي او خوشالي ته وايي؛ «شادي» په «ش» سره بيزو (په پارسي کي ميمون) ته وايي؛ او «خادي» (د خاده جمع) کاملاً بېل ټکی دی يا «سندل» په «ش» سره پاشل (په پارسي کي پراگندن) ته وايي؛ «سندل» په «بن» سره بخښل (په پارسي کي بخشیدن) ته وايي؛ او «خندل» موسکا يا خندا کولو (په پارسي کي خندیدن) ته وايي (حبيبي، «لمنليکونه»، ۴۰-۴۱ دارميستر پښتو څېړني).

بېله شکه که د پښتو ژبي هر ټکی، عبارت، ترکیب او اصطلاح له گردو لهجه يې وريانتو سره په جلا جلا ډول قاموسو ته لاره پيدا کړي، دا کار به د پښتو قاموسو لمن دونه لويه او ارته کړي، چي له اقتصادي پلوه به د قاموسو چاپول او رانيول د عامو خلکو تر توان او وس ډېر وتلی وي. که څه هم د قاموس ليکني په اوسني پرمختللي پېر کي دې هدف ته رسېدل زياتره د ژبو د لهجه يې قاموسو د تدوين او تأليف له لاري کيږي؛ خو سره له دې هم بايد د پښتو ژبي په مفصل او تشریحي قاموس کي د کليمو د بېلابېلو تلفظونو لنده يادونه له پامه ونه غورځول سي؛ او د هر ټکي جلا جلا وريانتونه په قاموسو کي د کراس ريفرينس له لاري تر ټولو کره يا معياري تلفظ ته ارجاع سي؛ د مثال په ډول:

زبه: و.گ: ژبه

جبه: و.گ: ژبه

او داسي نور.

ژبه د ټولنيز موجود په توگه تل له طبيعي (اقليمي او جوي بدلونو، مهاجرتو) او غير طبيعي (سياسي، اجتماعي، فرهنگي، فکري، اقتصادي او داسي نورو) عواملو سره گام په گام څېره اړوي. دا بدلونونه د کليمو د مانوي (معنوي) پولو پر اوښتو-را اوښتو سربېره، د هغو په وينگ، ليکدود او نورو ځانگړتياوو کي هم د کتني وړتحويلات او تغييرات را منځ ته کوي. له همدې کبله د نړۍ په زياترو ژبو کي د بېلابېلو گړدودو (لهجو) شاهدان يو. په ژبه کي را پيدا سوي لهجې بيا هم د زمانې په تېرېدو سره د ډول ډول طبيعي او غير طبيعي عواملو پر بنسټ يا د نورو پياوړو ژبو او فرهنگي جريانونو د اغېزو په سبب د نابودۍ او زوال خواته گام ږدي يا د خپل جغرافيايي جلاوالي او کلتوري پياوړتيا په مرسته د يوې نسبتاً بېلي ژبي په بڼه خپل موجوديت ته دوام ورکوي. د لهجه يې کمزورۍ او خورورتيا پر خلاف، د يوې ژبي د بېلابېلو لهجو ترمنځ نيژدې والی او ټينگ اړېکی، په پای کي د يوې معياري ژبي له لاري د بېلابېلو لهجو د ډېرو نېنگونو د ادغام او اشتراک امکانات برابر وي. البته له بېلابېلو لهجو څخه د يوې واحد معياري ژبي جوړېدل، ډېر اوږد او تدريجي بهير دی، چي پرله پسې هڅو او نه ستړي کېدونکو کوښښونو ته اړتيا لري.

په قاموسو کې د کليمو او ترکيبو املايي وريانتونه

د بېلابېلو لهجو او ډول ډول لهجه يي وريانتو پراخ استعمال نه يوازې په پښتو، پارسي، عربي او نورو ختيځو ژبو، بلکې په اروپايي ژبو له هغې ډلې څخه په انگرېزي ژبه کې هم ډېره جدي او په زړه پوري مسأله ده. تر هغه مهاله چې ژبې يوه کره او په بشپړه مانا منلي معيار ته نه وي رسېدلي، تر هغو به په ژبنيو قاموسو، په تېره بيا مفصلو او مشرحو قاموسو کې د بېلابېلو لغتو د لهجوي تلفظو او لهجوي ليکدودو پېژندنه ډېر ضروري او پرځای کاروي؛ مثلاً په پښتو ژبه کې ژبه، زبه او جبه؛ ژلی/رلی، زلی او گلی؛ ژوند، زوند او جوند؛ ژور، زور او جور؛ ژوبل، زوبل او جوبل؛ کښلی، ښکلی او خکولې او داسې نور، چې د عين کليمو بېلابېلو تورو او ډگونو د طبيعي او غيرطبيعي عواملو پر اساس، ډول ډول شکلونه اخیستي دي.

د پښتو او پارسي ډغو ترمنځ هم د تبديلي ډېر مثالونه لرو؛ مثلاً د «خانه» له پاره په خراساني لهجه کې «خنه»، په رازي او پښتو کې «خونه»، په لري او وزيرې لهجه کې «خينه». په دې لهجوي امالو کې «و» په «ی» او «الف» په «و» سره اوړي؛ مثلاً مور وایو: «لار»، دوی وایي: «لور»، مور وایو: «اور»، دوی وایي: «اېر» (د بشپړ مالومات د پاره وگورئ: حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل، ۱۴۰).

په دې توگه، په قاموسو کې د کليمو تر معياري ليکدود لاندې، د لازمو توضيحاتو او مالوماتو تر څنګ د ژبې د لهجوي امالو او تلفظو يادونه، گټوره خبره ده. لوی انگرېز افغان پېژندونکي - جګړن راورتي (۱۸۲۵-۱۹۰۲م) تقريباً يوه نيمه پېړۍ مخکې په خپل پښتو لارښود، پښتو گرامر او انگرېزي - پښتو قاموس کې د پښتو د لوېديځې او ختيځې لهجې تلفظو ته اشاره کړې ده.

لکه څنګه چې مو د تلفظ په اړه په مخکښو خبرو کې لنډه يادونه وکړه، په انگرېزي کې هم دا لهجوي تلفظونه او املايي سيستمونه تر اوسه پوري په خپل ټول قوت او شدت سره ژوندي دي. مک آرتر، په خپل مشهور اثر "The English Languages, 1987" کې د انگرېزي ژبې (۵۹) بېلو لهجو ته اشاره کړې ده، چې د برتانوي انگرېزي، امريکايي انگرېزي، کاناډايي انگرېزي، د کارايين انگرېزي، افريقايي انگرېزي، د جنوبي اسيا د انگرېزي، د ختيځې اسيا د انگرېزي او د استراليايي انگرېزي په لويو ډلو پوري اړه لري. (Jackson and Amvela 141)

د انگرېزانو او امريکايانو ترمنځ د بې شمېره ټکو په تلفظ، ليکدود او ماناوو کې دا اختلافونه د نامتو انگرېز ليکوال او ډرامه ليکونکي - جورج برنارډ شا او آيرلنډي ليکوال - اوسکار وائلډ په عالمانه خبرو کې په خورا ښه بڼه بيان سوي دي. برنارډ شا وایي: «انگلستان او امريکا دوه داسې هيوادونه دي، چې د يوې ژبې (انگرېزي) په وسيله سره بېل سوي دي.» وائلډ ليکي: «په ريشتيا سره د انگرېزانو او امريکايانو

ترمنځ، بې ژبي نور ډېر څه گډ دي.» (د بشپړ مالومات د پاره و.گ. www.afgazad.com
معروفی)

په خوبۍ سره د لروبر پښتنو په لیکدود کې پخواني توپيرونه اوس د افغانانو د نیژدې اړیکو په برکت تر زیاتي گچي لږ سوي دي؛ او د هري ورځي په تېرېدو سره د لارېدو په حال کې دي. معاصر قاموس لیکونکی باید هر ورو داسې توپيرونو ته پام وکړي؛ او له د خپلو قاموسو له لستونکو سره د ځينو ضروري ژبنيو او ادبي مسألو په حل کې مرسته وکړي. البته لهجوي قاموسونه ځانته خپل ځای لري، چي د لهجوي توپيرونو د شنني او څېړني د پاره ډېر گټور مالومات وړاندي کوي؛ خو د کلیمو د معیاري لیکدود تر څنګ د لهجوي وړیانتونو پېژندنه هم د قاموسو لوستونکو ته له دلچسپۍ خالي نه ده (په افغانستان کې د لهجوي قاموس د یوې نمونې له پاره و.گ. : د شاه عبداللہ بدخشي «د افغانستان د ځينو ژبو او لهجو قاموس»). د پارسي ژبي په پخوانیو فرهنگو کې، د سید محمد علي داعي الاسلام «فرهنگ نظام» هم د پارسي ژبي ځيني لهجوي تلفظونه را غونډ کړي دي.

د کلیمو پخوانۍ او اوسنۍ املاوي

د پښتو ژبي او سني قاموس لیکونکي باید د یوه ټکي د بېلابېلو املايي وړیانتو تر څنګ د یوې کلیمې پخوانۍ او اوسنۍ بڼې هم په گوته کې؛ مثلاً «بخره» او «برخه»، «مزرې» او «زمرې»، «نماز دیګر»، «ماز دیګر»، «مازیګر/ماڅیګر»، «نماز پښین»، «ما پښین/ ماسپڅین»، «معنی»، «معنا»، «مانا»، «شهر»، «بڼهر»، «بڼار»، «پاتو»، «پاته/ پاتي»، «ارو بدل/ اور بدل»، «وهېر»، «هېر/ وېر» او په لسگونو نور ټکي، چي د تورو د ابدال او تقلیب له امله یې د زمانو په تېرېدو سره، املايي جوړښت او جولي هم الیشي سوي دي. د پښتو ادب د منځنۍ دورې په زیاترو اثارو کې دمخکښو ټکو پخوانۍ بڼې داسي راغلي دي:

چه د عمر و رفتن ته څوک نظر کا

دا به وائی چه آفتاب د **نماز دیګر** دی

(د رحمان بابا د دیوان خطي نسخه)

لېونی به لېونی نه ؤ عالمه!

که ئې **بخره** وای له عقل و فرهنگه

(د خوشال خان خټک د دیوان خطي نسخه)

زه خو شرابي یم شېڅه څه را سره جنگ کړې!

بخري ازلي دي کاشکي ما د ځان په رنگ کړې!

(د خوشال خان خټک د دیوان خطي نسخه)

مزرې کله پر هېزگار دي

خو راغلي په خپل بنسكار دي

(د خوشال خان خټک د ديوان خطي نسخه)

مور بايد د طبيعت او ټولني د بدلون او پرمختگ له قوانينو سره سم، په دې خبره سر خلاص کوو، چي د زمانو په تېرېدو سره د کليمو په مانوي او شکلي پولو کي راز راز بدلونونه راځي. ځيني کليمې له هر ډول طبيعي او غير طبيعي بدلونو سره سره تر پېړيو پېړيو پوري خپل اصلي شکلونه خوندي ساتي؛ خو ځيني نورې بيا د ډول ډول تغييراتو پر بنسټ پخوانۍ څېرې څه ناڅه اړوي. په پای کي خلگ هغه څه د معيار په توگه مني، چي د بلاغت او فصاحت غوښتنو ته مثبت جواب و وايي. په بل عبارت، د کليمو او ترکيبو هغه شکلونه د معيار په توگه منل کيږي چي ساده، اسانه، بنکلي او مانا داره وي؛ اما د يوه دقيق او سترگه ور قاموس ليکونکي رسالت او مسووليت دادی، چي خپلو لوستونکو ته د راغونډو سوو ټکو پر معياري يا ډېرو مروجو املاوو سر بېره، د هغو بېلابېل ډولونه او وريانتونه هم وښيي. دا کار په نوو قاموسو کي د کراس ريفرينس په مرسته کيږي، چي مخکي مو د لهجوي تلفظونو په بحث کي هم يادونه وکړه.

په پښتو کي د مشترکو او پردو ټکو ليکدود

په پښتو ژبه او ادب کي کله کله ځيني داسي ټکي هم کارېږي، چي يا له سنسکريت، هندي، پنجابي او نور هندي الاصله ژبو سره گډه ريښه لري يا د هغو ژبو له لاري زموږ ژبي ته راننوتې دي؛ لکه: ميا، جگره، سيکره، اتکره/اتکړی، بېړی، منج، ساد، سادو، ډول، ډنډوره، گوبی، دوبي، سرک، ټگ، کنگال، شوده (په اوږده يا مجهول واو)، سوډر او داسي نور. پښتانه قاموس ليکونکي بايد د دغه راز ټکو املا کټ مټ له هغه تلفظ سره سم وليکي، چي په پښتني محيط کي دود ده نه د داسي ټکو د بهرنيو استعمالونکو د تلفظ يا تلفظونو له مخي، چي زموږ د ژبي له فينالوژيکي ارزښتونو او ځانگړتياوو سره سمون نه لري. دلته دا خبره هم د يادوني وړ ده، چي د اوروپايي ټکو په گډون بايد له هغو ټکو او ترکيبو سره هم د همدې قاعدې له مخي چال چلند وسي، چي له نورو پردو ژبو څخه راغلي وي؛ ځکه د کليمو په ايتيمولوژيکه څېړنه او شننه کي زياتره له داسي مواردو او حالاتو سره مخامخ کيږو، چي ځينو کليمو بېلابېلو ژبو ته د ننوتو پر مهال څو واړه څېره اړولې وي؛ د مثال په توگه په انگرېزي کي داسي کليمې ډېرې دي، چي دې ژبي ته وروستي ځل له زړې فرانسوي، يا جرمني او هالنډي ژبو څخه ننوتې دي؛ خو تر لږ پلټني او تحقيق وروسته مالومېږي، چي دا ټکي په اصل کي له لاتين ژبي څخه زړې فرانسوي، جرمني، هالنډي او ځينو نورو ژبو ته ورغلي دي. که د همدغو ټکو په تېرو نيکه گانو پسي يو څه نوره پلټنه او گروېږنه هم وسي، نو په پای کي دا حقيقت هم تر گوتو کيږي، چي اوسنۍ انگرېزي ته ځيني ورغلي ټکي اساساً له يوناني ژبي څخه لاتين، بيا زړې فرانسوي، انگلو ساکسن او نورو ژبو ته ننوتې او تر ډېرو پړاونو وروسته، په نسبتاً بېله بڼه اوسنۍ انگليسي ته رسېدلي دي. له دې کبله چي پخواني تلفظونه او ليکدودونه د زمانو په تېرېدو سره تر ډېره حده اوښتي دي، نو ځکه دا خبره منطقي برېښي، چي د دغه راز ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو په څو پښته پخوانيو ريښو او زړو تلفظو پسي سر خوږ نه کوو. له

بله پلوه، مور د خپلو ځانگړو فينالوژيکو ارزښتونو او اړتياوو په لرلو سره، له لويه سره د نورو ژبو د ځينو ټکو اصلي تلفظ ته جوړ نه يو. له دې سببه بايد هغه تلفظ معيار وگرځوو، چې زموږ عامو خلگو ته اسانه، لنډ او خوږ وي؛ او په دې جنجالو ځانونه سترې نه کوو، چې د پلاني ټکي پلار او نيکه په اصل کې له انگرېزي يا فرانسوي څخه نه، بلکې له لاتيني يا يوناني څخه را ټوکېدلي دي؛ او له دې کبله يې بايد هرومرو د لاتيني يا يوناني ژبو د ويونکو په شان تلفظ کوو؛ مثلاً زموږ ځيني ژبپوهان د «ډاکټر» کليمه، چې په عام ډول د طبيب او په خاص ډول د پي ايچ ډي ډيگري د څښتن له پاره استعمالېږي، د «دوکتور» په بڼه ليکي؛ اما په دې خبره سر نه خلاصوي، چې دا ټکی زموږ ژبي ته له لاتيني يا يوناني څخه نه، بلکې له انگرېزي ژبي څخه راغلی دی؛ او زموږ ټول پښتانه يې هم د «ډاکټر» په بڼه وايي. د دې خبرې په ريشتياوالي کې هم شک نسته، چې هر نوی تر زار په او هر نيژدي تر ليري غوره دی. ايرانيانو ته دا ټکی د خپلو ژبنيو ځانگړتياوو له مخې د «دکتر» په بڼه ساده او اسانه دی، نو ځکه يې د تلفظ او املا د پاره همدا لاره غوره کړې ده، چې معقول او پر ځای کار دی؛ خو موږ ته هيڅکله نه ښايي، چې په دې کار کې د هغو پېښې وکوو. پښتانه د ايرانيانو او نورو پارسي ژبو پر خلاف د «ت»، «خ»، «څ»، «ځ»، «ډ»، «ږ»، «ښ» او داسې نورو ږغونو په وينگ کې هيڅ راز ستونزه او پېچومه نه لري. له دې امله مجبور نه دي د اوروپايي او نړۍ والو ټکو په تلفظ او املا کې د هغو پر پله پل کښېږدي.

لکه څنگه چې د پښتو او نورو هندي الاصله ژبو د ځينو مشترکو ټکو په اړه اشاره وسوه، د پارسي ټکو په املا کې هم بايد هغه لاره غوره سي، چې زموږ له ژبنيو ځانگړتياوو سره سمون ولري. په بله وينا لکه څنگه چې پښتانه مجبور نه دي «ميا»، «جگړه»، «کنگال» او داسې نور ټکي د هنديانو په څېر وليکي، په همدې ډول مجبور نه دي، چې د پارسي ژبي ځيني ټکي هم هرومرو د پارسي ويونکو په شان وکارې. موږ بايد په خپل ليکدود کې تر هر څه مخکې د خپلو خلگو د اسانتيا اړخ په پام کې ونيسو.

د معياري ليکدود په غوره کولو کې د فينالوژيکو ځانگړتياوو او ټولنيز تړون ارزښت

د ښوونې او روزنې اسانه او ساده لار دا ده، چې د هرې ژبې ليکدود د ږغپوهنې د قواعدو له مخې وټاکل سي. دا خبره هر چا ته روښانه ده، چې په هره ژبه کې د شيانو او پېښو د ښوولو او پېژندلو د پاره ځانگړي ږغونه کارېږي، چې د هغو په پيداېښت او بدلون کې بېلابېل عوامل او سببونه لاس لري. د کليمو د وينگ او ليکدود په چارو کې د ږغپوهنې يا فينالوژۍ (Phonology) له قواعدو او لارښوونو څخه ليري والی د ژبي په زده کړه کې ډېرې لويې ستونزې او کړاوونه را منځ ته کوي. د يوه پښتانه کوچني ذهن په هيڅ ډول د انسي منلای، چې د مورني تلفظ له مخې په خوله «غورمه»، «مالوم»، «الوا» او «تاليب» ووايي؛ خو په ليکنه کې يې «قورمه»، «معلوم»، «حلو» او «طالب» وليکي. البته د دې کار علت او سبب، لکه څنگه چې مخکې هم اشاره وسوه، دا دی چې موږ په خپله ژبه کې د «ق»، «ع»، «ح»، «ط» او داسې نورو په څېر ږغونه نه لرو، نو ځکه مجبور يو، چې د ټولو انسانانو د طبيعي او غريزي عکس العمل په څېر يې، په خپله مورنۍ ژبه کې، په ورته يا نيژدې مخرجو او ږو. د نړۍ په گردو ژبو کې د دې ستونزې ډول ډول مثالونه گورو. په پارسي کې په خوله «روستم»،

«سوهراب»، «هونر»، «گوننا» او «گومان»... وایي؛ خو په لیکنه کې یې د «رستم»، «سهراب»، «هنر»، «گناه» او «گمان» په بڼه کارېي یا د «پښتون»، «رځ»، «جگره»، «خارنوال»، «خلمی» او داسې نورو په شان کلیمې د «پښتون»، «ژغ»، «جگله/جگره»، «سارنوال»، «زلمی» او داسې نورو نیژدې مخرجو ته اړوي. په عربي کې هم د تلفظ او لیکدود ترمنځ د توپیر او بېلوالي له امله د «تلویزیون»، «ویکتوریا»، «کمپیوټر»، «پاور» او داسې نوري کلیمې د «تلفیزيون»، «ویکتوریا»، «کمبیوتر» او «باور»... په بڼه وایي. په انگرېزي کې مو هم مخکې د کلیمو د تلفظ او املا په اړه ځینې مثالونه او بولگې وښوولې، چې ټولې یې د رغیوهني له پلوه د یوه لیکدود د کمزورۍ او نیمګړتیا په مانا دي. هره څونه چې د یوې ژبې لیکدود د هغې له رغو او اوږو سره سمون یا نیژدې والی ولري، په هغونه اندازه د ښوونې او روزنې او خپلمنځي پوهاوي په کار کې اساني او پرمختګ پېښېږي. البته سره له دې علمي دلایلو، د رغیوهني له لارښوونو او قواعدو سره سم هم د ژبې د لیکدود غوره کول له بېلابېلو رېږو او کړاوو خالي نه دي. تر ټولو مخکې، که د ژبې لیکدود د هري سیمې یا هري لهجې د خاصو فینالوژیکو ارزښتو او اړتیاوو له مخې وټاکل سي، بیا نو د یوې معیاري ژبې او یوه معیاري لیکدود د را منځ ته کولو په لار کې لویې ستونزې او پېچلومي پیدا کېږي؛ د مثال په توګه د رغیوهني له قواعدو سره سم هغه څوک چې د خپل لهجوي تلفظ پر اساس په خوله «مونګ»، «ګیږه»، «جبه»، «اوخ» او داسې نور وایي، باید په لیکنه کې یې هم د «مور»، «ریره»، «ژبه»، «اوبن» او داسې نورو په شان و نه کارېي، چې اوس د زیاترو افغانانو په منځ کې د ژبنيو قواعدو، ټولنیز تړون او اوږده طبیعي پرمختګ پر بنسټ د معیار په توګه منل سوي دي. د فینالوژیکو قواعدو او لارښوونو له مخې ژبې ته د لیکدود ټاکل، له ژبپوهانو دا هم غواړي، چې په لیکلو کې د سور/په معروف یا لنډ و او/قرمز، سرخ، شنګرف)، سور/په مجهول یا اوږده و او/بر، پلنوالی، عرض) او داسې نورو مشابه ټکو تر منځ هم د بېلولو له پاره څه لاره ولټوي؛ ځکه داسې کلیمې په لیکنه کې یو راز کښل کېږي؛ خود وینګ او مانا له پلوه ډېر توپیر لري. د داسې ټکو شمېر په پښتو کې خورا زیات دي، چې ژبپوهان او قاموس لیکوونکي یې باید د نه ګډوډېدو دپاره د رغیوهني له قواعدو سره سم اساسي چاره وکړي. البته، د هري لهجې ویوونکو ته د کلیمو تلفظ او لیکدود د خپل لهجوي یا سیمه ییز تلفظ یا خپلو فینالوژیکي ځانګړتیاوو او ارزښتونو له مخې ډېر اسانه او بې تکلیفه کار دي؛ خو په خواشینۍ سره چې دا سادګي او اساني د نورو لهجو ویوونکو ته ډېره سخته او ګرانه پرېوزي. له بله پلوه، دا خبره هم د غور او څېړنې وړ ده، چې په تلفظ کې تغییرات موقتي او تېرېدونکي بڼه لري. له دې امله که د ژبې لیکدود د موقتي او لنډ مهاله بدلونو تابع سي، دا کار به هرومرو په ژبه کې ډېر و ګډوډیو او التباسو ته لاره هواره کړي. سربېره پردې کله کله په ورځنیو محارو او مکالمو کې د کلیمو، عبارتو او ترکیبو تلفظونه ډېر لنډیږي، چې دا په خپله هم د رغیوهني د اساساتو له مخې د لیکدود د غوره کولو یوه بل ستونزمن اړه ته پام اړوي.

د همدې استدلال پر اساس باید، د ژبې د معیاري لیکدود په غوره کولو کې د رغیوهني د لارښوونو او ټولنیز تړون تر منځ توازن او انډول ته پام وسي. د دې خبرې مانا دا ده، چې د یوې ژبې د لیکدود په غوره کولو کې باید اساساً د رغیوهني قواعدو او لارښوونو په پام کې ونیول سي؛ ځکه د خلکو په ژبه کې بېلابېل رغونه

د ژبي د ليكدود علمي او معقول تادا و دئ؛ خو كه د ږغپوهني په مرسته د ستونزي ليري كولو ته څه لاره پيدا نه سوه، بيا نو د ناچاري له مخي بايد د ټولنيز قرارداد له اصولو گټه واخيستله سي. په بېلابېلو لهجه يي تلفظو كي د اساني، سادگي، بنكلا او عموميت پر بنسټ د يوه تلفظ غوره كول، په حقيقت كي د فينالوژيكو ارزښتو او ټولنيز- فرهنگي تړون ژوندي مثال دئ. البته دلته دا خبره هم بايد جوتته كړو، چي ټولنيز تړون هم يوازي د څو ادبيانو، ليكوالو او ژبپوهانو د وچو پرېكړو او فرمانو مانا نه لري؛ بلكي د ژبي د ودي او پرمختگ ټول مسوولين بايد په گډه د څلگو سياسي، اجتماعي، فكري، فرهنگي، او اقتصادي اړېكو ته په پام سره، دې ستونزي ته د حل څه معقوله او علمي لاره ومومي. په بله وينا، د ټولنيز تړون را منځ ته كول، د فرهنگيانو تر لوي او مخكښ رول مخكي، د ټولنيزو قوانينو تابع دئ. څلگ به د اساني، سادگي، بنكلا او سليم عقل په رڼا كي، ناوړه پرېردي او ښه به اخلي.

ټولنيز تړون او فرهنگي دودونه كه څه هم د يوه معياري ليكدود په غوره كولو او رواجولو كي د يوه مېخانيكي او سرسري حل په توگه عمل كوي؛ خو سره له دې هم د ژبي د بېلابېلو ويونكو او ليكونكو تر منځ د كليمو د ويلو او ليكلو په چارو كي د يورنگي، جوړجاړي او پايښت له را منځ ته كولو سره لويه مرسته كوي. د نړۍ په ځينو ژبو كي د دغه راز زړو او پياوړو ټولنيزو تړونو او كلتوري رواجونو له بركته، پراخ ادبي او علمي پرمختگونه منځ ته راغلي دي؛ مثلاً پارسي ويونكو نه د ږغپوهني د اساساتو؛ بلكي د يوه فرهنگي- اجتماعي قرارداد يا دود پر بنسټ دا منلې ده، چي په خپله ژبه كي به مثلاً په خوله هونر، گونا، گومان او داسي نور وايي؛ خو په ليكنه كي به يې د هنر، گناه، گمان او داسي نورو په شان كارې. په انگرېزي او نورو بهرنيو ژبو كي هم د دغه راز فرهنگي- اجتماعي تړون پر اساس په سلگونو داسي ټكي منل سوي دي، چي په ليكلو كي د ږغپوهني له اساساتو او اصولو سره هيڅ سمون نه لري.

د دې مسألې ټولو اړخو ته په يوه عمومي او گلي نظر اچولو سره داسي برېښي، چي د هري ژبي د يوه معياري ليكدود په غوره كولو كي د دې دواړو عناصرو رول ډېر ارزښتناك او مهم دئ. شك نسته، چي فرهنگي دود يا ټولنيز تړون هم بايد په خپل وار سره كرار كرار د ږغپوهني د لارښوونو او اصولو پيروي وكي، كه نه نو د يوه همېشني اساسي حل او لنډ مهالي مېخانيكي حل تر منځ به تل تر تله ټكرونه او مخالفتونه روان وي.

د كليمو، تركيبو او اصطلاحاتو ريښه پېژندنه

د كليمو د مانا/ ماناوو په سپړلو كي د دې مسألې څېړنه هم ډېره په زړه پوري ده، چي په قاموس كي وړاندي سوي سرتكي له كومي ريښې څخه راوتلي دي؛ د مثال په توگه د «شېرپېره» كليمه د «پېر» له مادې څخه، چي يو ډول حلوا ده، جوړه سوي ده (دارميستتر ۱۲). يا «واده» كليمه، چي د ودي او نشو نما په مانا د «ود» له ريښې څخه راوتلي ده يا د غل او غدوي كليمې، چي ښايي د «گده»، «گدي» او «غدي» له ريښې څخه راټوكېدلي وي؛ ځكه غدي او گدي د غلو او حمله كوونكو ټولي ته وايي (حبيبي، «لمنليكونه»، د دارميستتر پښتو څېړني ۱۸). په

پارسي کي هم داسي ټکي خورا ډېر دي، چي په تاريخي لحاظ له يوې بلي ريښې څخه راوتلي دي؛ د مثال په ډول «اختر کاويان/ اختر کاويانی»، «درفش کاويان/ درفش کاويانی» ټول په حقيقت کي د «کاوه» نومي ټټار له نامه څخه راپيدا سوي دي، چي د آريايي افسانو او اسطورو له مخي يې د ضحاک (سهاک) په زمانه کي پاڅون وکړ؛ او فريدون يې پاچهي ته ورساوه؛ اما ځيني څېړونکي د کاوه نومي آهنگر يا ټټار نوم د «کوي» له ټکي څخه راوتلی گڼي، چي د شازاده (شهزاده) په مانا و. په دې توگه «درفش کاويان/ درفش کاويانی» د پاچهي بيرغ په مانا بولي (عميد، ۱: ۱۱۳). په انگرېزي کي هم بې شمېره ټکي د کليماتو له تاريخي بدلون او اوبستون څخه را زېږېدلي دي؛ لکه ماډلين (maudlin) ټکي چي اوس د نشه، بې مانا غمجن، خواشيني، ژړندويه، احساساتي او عاطفي کس په مانا کارېږي، اصلاً په څورلسمه مېلادي پېړۍ کي له فرانسوي ټکي ماډلين (Madelaine) څخه اخیستل سوی دی، چي هغه هم په خپل وار سره د مگډلينا (Magdalena) له لاتيني کليمې څخه راوتلی دی. د انجيل له متن څخه داسي ښکاري، چي دا ټکي په حقيقت کي د مېري مگډلين (Mary Magdalene) له نامه سره نېغ په نېغه اړېکي ولري، چي په انجيل کي يې څو ځايه يادونه سوي ده. د انجيل له روايت سره سم، دې ښځي (چي وروسته د حضرت عيسا (ع) له سرسپارلو مخلصانو او خواخوږو څخه وه) په ژوندانه کي د خپلو پخوانيو ناوړه عملونو د پښېمانۍ په وجه، د اوږدې مودې دپاره ژړل. په دې توگه اوس گورو، چي په انگرېزي کي د «ماډلين» کليمه د همدې ښځي له نامه او شخصيت سره ايتمولوژيکي اړېکي لري. (Robinson 847) په دې برخه کي د نور مالومات له پاره وگورئ:

Online Etymology Dictionary (www.etymonline.com)

Matthew 27, Mark 15-16, Luke 8 & 24, John 19, Bible, New International Version

(www.biblegateway.com)

«دامو کليس توره» چي د يوې ژبنۍ اصطلاح په توگه په قاموسو کي راوړل کيږي هم ځانته خاصه ريښه لري. قاموس ليکونکي بايد د دې اصطلاح تر توضيح او شنني مخکي، د دامو کليس (Damocles) له نامه سره د هغې تړاو ته، گوته ونيسي. دغه راز، دولبي پرولو جيک (Dolby Prologic) هغه تخنيکي اصطلاح ده، چي په اوسنيو هاي فاي (Hi Fi) سيستمونو کي د ناوړه او ازود له منځه وړلو دپاره، د شلمې پېړۍ په شپېتمو کلونو کي، د امريکايي اينجنير رېمنډ ډولبي (Raymond Dolby) له نامه سره ارتباط لري. (Robinson 392)

پروفيسر جگسن او پروفيسر امويله، په فرهنگونو کي د راغونډ سوو ټکو ريښه پېژندنه د لغتپوهني له درو مهمو برخو (مارفولوژي، مانا پېژندنه او ريښه پېژندنه) څخه يوه برخه گڼي، چي قاموس ليکونکي بايد په خپلو اثارو کي هغې ته پام وکړي. (Jackson and Amvela 2)

لکه څنگه چي لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴ م) د خپلو ژورو او مستندو لغوي څېړنو په لړ کي کاري: «سدری له عربي کليمې صدری څخه مفعنه نه ده، بلکي ريښه يې زرد شتي قديمه کلمه سدره ده. تپوس له عربي څخه نه دی راغلی، بلکي د تپ، تپا، تپيدل له ريښې څخه د پښتو

لغاتو له جوړښت سره سم جوړ سوی دی. بناغلی، شاقلی نه دی، بلکې «بڼه»+«اغلی» دی، او پښتو لغت دی (حیبي، «د پښتو سیند به څنگه لیکل کیږي؟»، ۵). زموږ قاموس لیکوونکي هم باید په خپلو ژورو او هر اړخیزو علمي څېړنو سره، د بېلابېلو ټکو د سمې پېژندنې په اړه د لوستونکو ذهنونه روښانه کړي.

د علامه حیبي له ژورو تاریخي او ایټیمولوژیکو شننو سره سم «اپت»، «اتبار»، «انبر»، «کنبلئ/بنکلئ»، «چندن» هم د عربي ژبې د «آفت»، «اعتبار»، «عنبر»، «شکیل» او «صندل» مفغن شکلونه نه دي؛ ځکه چې دغه هره کلیمه په سنسکريت او نورو آریایي ژبو کې ژورې ریښې لري (حیبي، «د پښتو لغاتو د تحقیق لارې»، ۲-۴). سربېره پر دې، قاموس لیکوونکي باید په لوی لاس خپلې پخوانۍ سپېڅلې کلیمې هم په نورو ژبو کې د هغو د استعمال په گونا پردۍ نه کې؛ د مثال په توگه «کواره»، «کوټ»، «کوټوال»، «شیین»، «کت» او په لسگونو نور ټکي د پښتو هغه اصیل او سپېڅلي ټکي دي، چې باید په تېروتنې او غلطۍ سره په پارسي یا کومي بلي ژبې پورې ونه تړل سي. د پارسي ژبې په پخوانیو اثارو کې د دغو ټکو او ترکیبو استعمال په هیڅ وجه دا مانا نه لري، چې گوندي دا ټکي هرومرو له پارسي څخه پښتو ته راغلي دي؛ ځکه پښتو پر پارسي، شعني، واخي، شنګلیچي، اشکاشمي، منجي، پشه یي او داسې نورو ژبو سربېره له سنسکريت، هندي او نورو هندو آریایي ژبو سره هم په ډېرو ټکو کې شکلي او مانویاشتراک لري.

همدغه راز، لکه څنگه چې د پښتو مدقق او باریکبین لغتپوه - لوی استاد ارواښاد علامه حیبي (۱۲۸۹ش/ ۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ش/ ۱۹۸۴م) کارې، قاموس لیکوونکي باید لوستونکو ته دا اړخونه روښانه کي، چې د عربي ژبې «جماعت» څنگه په پښتو کې «جومات» سو؛ او د اصلي مانا څخه څنگه د مسجد په مانا تغیر ورپېښ سو، یا «صاحب» چې په عربي کې د صحبت له مادې څخه د صحبت کوونکي په مانا و، مگر پښتو ته د «ساب» په تلفظ له مانوي بدلون سره راغی، چې د احترام او درناوي کلیمه ده (حیبي، «د پښتو سیند به څنگه لیکل کیږي؟»، ۴).

په قاموس لیکنه کې د کلیمو د ریښې پېژندنې اصل هم د نورو اصولو او قواعدو په څېر، یوه بڼه نه لري. په ځینو عصري قاموسو کې د زیاترو ټکو، په تېره بیا د خپلو ټکو منشأ او ریښې پېژندنې ته لازم پام سوی دی. په بله وینا د کلیمو پلار او نیکه د هغو له اصلي تلفظ، د زوکړې له زمانې او بېلابېلو تاریخي بدلونو سره، په روښانه توگه بیان سوي دي. د دې دود پر خلاف، ځینو نورو مؤلفانو په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو ایټیمولوژي/ایټیمولوژۍ او د کلیمو په شکلي جوړښت کې، ډول ډول تاریخي بدلونو ته چندان توجه نه ده کړې. ځینو نورو قاموس لیکوونکو بیا یوازې دې خبرې ته اشاره کړې ده، چې په قاموسو کې یې راغونډ کړي د خپل ټکي په کومو ژبو پورې اړه لري؛ او د دې مقصد دپاره یې له ځینو مخففو تورو څخه کار اخیستی دی؛ مثلاً «س» د سنسکريت، «ع» د عربي، «پ» د پارسي، «ر» د روسي، «ف» د فرانسوي او «ا» د انګرېزي دپاره. حسن عمید په خپل فارسي فرهنگ کې د خپلو کلیمو د ریښې پېژندنې له پاره همدا لاره غوره کړې ده. ځینو

نورو پاړسي فرهنگ ليکونکو هم د راغونډ سوو ټکو د پلار او نيکه په اړه څه ناڅه يادوني کړي دي. په پښتو قاموس ليکنه کې له هماغه پيل (و.گ. «رياض المحبت» او «عجايب اللغات») څخه د پردو کليمو د پېژندنې د پاره له اختصاري تورو کار اخيستل سوی دئ. په «افغان قاموس» او د پېښور پوهنتون د پښتو اکاډيمۍ په خپاره سوي قاموس (۱۹۷۰م) کې، چې «پښتو ژبه» نومېږي، هم ټولي راغونډي سوي دخيلي کليمې د مخففو تورو په کارولو سره ښوول سوي دي. ځينو اروپايي افغان پېژندونکو هم په خپلو فرهنگو کې د راغونډو سوو کليمو ايتيمولوژيکي څېړني ته څه ناڅه پام کړی دئ. په دې برخه کې تر ټولو ستر او ارزښتناک گام د نوميالي ناروېژي ژبپوه او افغان پېژاند - پوهاند جورج مارگنستېرن (Georg Valentin von Munthe af Morgenstjerne) له خوا واخيستل سو. دې سترگه ورژبپوهاند (۱۸۹۲-۱۹۷۸م) په ۱۹۲۷م کال کې د پښتو ايتيمولوژيکي لغتنامه (An Etymological Vocabulary of Pashto) خپره کړه، چې وروسته د ډ. ن. مکينزي (D.N. Mackenzie) له خوا بشپړه سوه. په دې لاره کې بل مهم گام د ج. ايلفينين (J. Elfenbein) او س. ن. ويليمز (N.S. Williams) له خوا پورته سو، چې په ۲۰۰۳م کال کې يې د پښتو نوې ايتيمولوژيکي لغتنامه (A New Etymological Vocabulary of Pashto) خپره کړه.

په مجموعي توگه د پښتو په هغو قاموسو کې، چې د نوي ليکسيکوگرافي له اصولو او قواعدو سره سم نه دي ليکل سوي، د راټولو سوو کليمو ايتيمولوژي ته اساساً هيڅ يا لازمه توجه نه ده سوي. له بده مرغه د پښتو ژبې په تر ټولو عصري، غني او اکاډميک قاموس کې، چې د «پښتو - پښتو تشریحي قاموس» په نامه د افغانستان د علومو اکاډيمۍ له خوا د ۱۳۵۸-۱۳۶۵ کلو په ترڅ کې، په څلورو ټوکو کې چاپ سوی دئ، هم د کليمو د ريښو او تاريخي تحولاتو مسألې ته هيڅ پام نه دئ سوی. د کليمو له ريښه پېژندنې مخ اړول، بې شکه د قاموس ليکنې په دې نوي او پرمختللي دور کې، د دغه ارزښتناک او شتمن قاموس ډېره لويه نيمگړتيا گڼله کېږي. د پښتو او پاړسي ژبو د زياترو قاموسو پر خلاف، د اروپايي ژبو، په تېره بيا انگرېزي ژبې په مفصلو او تشریحي معياري قاموسو کې داسې قاموسونه ډېر لږ پيدا کېږي، چې د راغونډو سوو کليمو، ترکيبو، او اصطلاحاتو ريښو؛ او ان تاريخي بدلونو ته يې څه ناڅه اشاره نه وي کړي.

د قاموسې ټکو د ريښه پېژندنې ارزښت ته په پام سره، د پښتو ژبې قاموس ليکونکي ته د کليمو د ايتيمولوژي په برخه کې د يادوني څو مهمې او اساسي مشورې داسې رالندووو:

- پوهېږو چې ځينې ټکي، ترکيبونه، عبارتونه او اصطلاحوي په يو وخت کې په څو نيژدو ژبو کې کارېږي. د پښتو قاموسو ليکونکي بايد بېله څېړني او پلټني د هغو په ليدو سره سم دلاسه و نه انگېږي، چې دا ټکي هرومرو له نورو ژبو څخه پښتو ته راغلي دي؛ او په دې توگه هغو ته حق او ناحق سنسکريت، هندي، پهلوي، پاړسي، عربي، تورکي او داسې نورې ريښې و تراشي. د دې ناوړه او غير علمي کار نتيجه به دا وي، چې ځينې تازه کار او ناروغه سوچه پال ليکوال به بېله گروېږني او سپړني د هغو له کارونې لاس واخلي؛ او له دې

تنگ نظره چال چلند خخه به په پای کي د پښتو لغوي زېرمي ته لوی او نه جبران کېدونکی زیان ورسیري. د داسي مشترکو ټکو شمېر دونه ډېر دی، چي له لغوي خېرني او مقایسه يي ادبي نظایرو خخه يي یو بېل قاموس جوړېدای سي (ما په خپله له سنسکريت، هندي، پنجابي او نورو هندي الاصله ژبو سره د پښتو د ځینو مشترکو ټکو یوه لغوي او ادبي زېرمه راغونډه کړې ده، چي انشاءالله په یوه مناسب وخت کي به يي د پښتو قاموسو او ادب مینه والو ته وړاندي کړم). دلته د بولگي په بڼه یوازي د څو ټکو نوم اخلو، چي مخکي مو هم په بېلابېلو ځایو کي یادونه کړې ده: جگره (په هندي کي جهگرا)، شیین (په پارسي کي شاهین)، کواره (په پارسي کي کبار)، کټ (په پارسي کي کت)، ډول (په هندي کي ډهول؛ په پارسي کي ډهل)، او جار (په هندي کي او جر، او جارنا، او جر او داسي نور)، بخره/برخه (په پهلوي کي بخر، په دري کي برخ)، هله (په هندي کي هډي)، کرکي (په هندي کي کهړ کي)، کوټ (په هندي کي گوټه/گوټ؛ په پارسي کي کوت)، کوتی (په هندي کي کهوتی؛ په پارسي کي کوتی)، جارو (په هندي کي جهارو؛ په پارسي کي جارو) او په سلگونو نور مشترک ټکي.

پښتو ژبي د آریایي ژبو ډېر پخواني ټکي او ترکیبونه تر اوسه پوري په بشپړ اصالت سره خوندي کړي دي. دلته د لوی استاد - علامه حبیبی (۱۲۸۹ ش/۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ ش/۱۹۸۴م) د لغوي او ادبي خېرنو په رڼا کي د دغه راز آریایي ټکو د څو بولگو یادونه کوو، چي یو وخت په پارسي ادب کي هم په پراخه گچه کارېده؛ خو د زمانو په تېرېدو سره اوس په هغه ژبه کي د متروکو او نابابه ټکو په بڼه، له استعماله لوېدلې دي.

- «کباره» هغه ټکی دی، چي د پارسي مشهور شاعر - ناصر خسرو بلخي قبادیاني (۳۹۴-۴۸۱ هـ ق) يي په یوه بیت کي داسي یادونه کړې ده:

ترا این تن یکی خانه سپنجست

مزوربل مغربل چو کباره

(حبیبی، «د پښتو ژوندي کلمات په پخواني فارسي کښي»، کابل ۳۱، ۲۴).

په پارسي کي اوس دا ټکی څوک نه وايي او نه يي ليکي؛ ځکه ځای يي د «سبد» په نامه بل ټکي نيولی دی؛ خو د پښتو په لوېديځه لهجه کي همدا اوس هم د «کواره» په بڼه د عامو او خاصو په خبرو کي، په پراخه توگه کارېږي.

- «خه = بڼه» د تحسین داسي کلیمه ده، چي اوس هم په پښتو کي ډېره زیاته استعمالېږي، خو په پارسي کي يي نور ژوندي مثال نه گورو. شهید بلخي د رود کي په ستاینه کښي وايي:

شاعرانراخه و احسنت مدیح

رودکی راخه و احسنت هجیست

(حبیبی، «د پښتو ژوندي کلمات په پخواني فارسي کښي»، کابل ۳۱، ۲۴).

- «گرم» کلیمه د پارسي شعر د مخکښ شاعر - رود کي په یوه بیت کي داسي راغلي ده:

هرکه سراز پند شهریار بچید

پای طرب را به دام گرم در افگند

ابوالقاسم فردوسی دا کلیمه داسی راوړې ده:

زچنگال یوزان همه دشت غرم

دریده برو دل پُرازاغ و گرم

همدا «گرم» کلیمه همدا اوس هم په پښتو کې د «گروم» په بڼه کارېږي، چې د ویر، غم، دوک او ماتم مانا لري؛ خو په پارسي د هغه ځای نورو ټکو نیولې دي.

(حبیبی، «د پښتو ژوندي کلمات په پخوانۍ فارسي کښي»، کابل ۳۱، ۲۳).

- «کت» کلیمه د بوشکور بلخي په یوه بیت کې، چې د ۳۰۰هـ په شاوخوا کې یې ویلې دي، داسې لولو:

زورا رمز دست شاهان دزی!

برکت شاهي نشین و باده خور

فرخی سیستانی د سلطان محمود په ستاینه کې دا ټکی داسې راوړی دي:

که بر خون برانم کت و افسرت

برم زی سر اندیب بی تن سرت

(حبیبی، «د پښتو ژوندي کلمات په پخوانۍ فارسي کښي»، کابل ۳۱، ۲۲).

په پارسي ادب کې د زمانو په تېرېدو سره د «کت» پرځای د «تخت» کلیمه ودرېده؛ مگر د پښتنو په غرو او مېرو کې لا تر اوسه ژوندی ده. په پای کې باید دا خبره هم له یاده ونباسو، چې ځینې آریایي کلیمې د بېلابېلو طبیعي او غیرطبیعي عواملو له کبله اوس په پارسي او پښتو ادب دواړو کې له استعماله لوېدلې دي؛ لکه: کوتوال/کوټوال، کوتوالی/کوټوالی او داسې نور.

- په پښتو ادب کې ځینې داسې ټکي سته، چې زموږ ځیني لیکوال یې په تېروتنې سره په عربي او نورو پردو ژبو پورې تړي؛ لکه اتیات (چې له عربي احتیاط څخه یې راوتلی بولي)، انبر (چې د عربي ژبې د عنبر پښتو سوې بڼه یې گڼي یا کښلئ/ښکلئ) چې رېښه یې د عربي ژبې «شکیل» کلیمې ته رسوي؛ په داسې حال کې چې دغه راز ټکي په سنسکريت او هندي ژبو کې ژورې رېښې لري؛ او له عربي څخه پښتو ته نه دي راغلي (د نورو مالوماتو دپاره وگ: حبیبی، «د پښتو لغاتو د تحقیق لاري»، کابل ۲، ۲-۴). د دې مخکې له ځینو تاریخي او جغرافیایي نومو سره هم همدا سې ناسم چال چلند سوی دي؛ مثلاً د ډېرو مؤرخانو د «قندهار» په لیکدود سره «کندهار» ته عربي بڼه ورکړې ده). زوند اور/زیند اور ته زموږ د هیواد ډېرو مؤرخانو د ځینو عرب مؤرخانو د «ارض داور» د ناسمي ترجمې پر بنسټ د «زمیند اور» شکل ورکړی دي؛ حال دا چې «زین» یا «زون» کلیمه اصلاً د لمر په مانا ده، چې د انگرېزي ژبې sun (لمر) هم له همدې رېښې څخه راوتلی دي؛ او د کابل شاهانو په نومو کې هم د مخوندي په بڼه لیدل کیږي. د دې استدلال پر بنسټ له داوړ سره د «ارض» یا «زمین» ټکي هیڅ مانا نه ورکوي. «غریستان» چې عرب مؤرخانو په «غرجستان» اړولی دي؛ سیستان یا سکستان، چې د عرب مؤرخانو او جغرافیا لیکونکو په پیروي، زموږ د ځینو لیکوالو او مؤرخانو په اثارو

کي د «سجستان» په بڼه راغلی دی یا ځيني پښتني قبيلي لکه ساپی، چي تر اوسه د صافی په بڼه کښل کيږي؛ او په تېروتنی سره عربي رنگ وړکول سوی دی یا ساکزی (چي ځينو پارسي ژبو مؤرخانو اسحاقزی ځيني جوړ کړی دی یا پوپلزی، چي حتا د پوپلزو قبيلي يو مشهور خطاط او مؤرخ - ارواښاد عزيزالدين وکيلي پوپلزي (۱۹۱۹-۲۰۰۸م) لاهم په خپل تاريخ کي د «فولزائی» عربي شکل وړ کړی دی. په دې ډله کي په سلگونو نور نومونه هم راځي، چي په وړاندي بحثو کي يې هم له ځينو جزئیاتو سره یادونه وسوه.

په دې ډول باید قاموس لیکوونکی د لغتو په ریښه موندلو کي د باوري سرچینو په استناد د کلیمو مارفولوژیک، فینالوژیک او سیمانتیک بدلونونه په ځیر سره وگوري؛ او تر هر اړخيزي څېړني وروسته په خپلو اثارو کي، د راغونډو سوو ټکو پلار او نیکه ته گوته ونیسي. دا کار بې شکه سختی او کړاونه لري؛ خو ناممکن نه دی.

- زیاتره قاموسونه د مندرجو ټکو د ریښې پېژندنې په اړه یوازي د هغو د نیژدو ریښو په اړه مالومات وړاندي کوي؛ او یوازي د هغی ژبي یادونه کوي، چي د پام وړ ټکی يې په یوه ټاکلې او مشخصه دوره کي ملي ژبي ته ننوتی وي. ځيني نور قاموسونه بیا تر وروستی ریښې او منشأ پوري، د بېلابېلو ټکو د پخوانو پښتونو پلټنه او شننه کوي. د دې اصل له مخي تر هغه ځایه، چي د کلیمو د ریښې پېژندنې پوهه اجازه ورکوي، په مختلفو ژبو کي د راغونډو سوو ټکو د ریښو او تاریخي بدلونو په اړه مالومات وړاندي کيږي؛ مثلاً د اکسفورډ د کوچني قاموس په نهم چاپ (Concise Oxford Dictionary 9) کي، چي د سي ډي رام

په بڼه چمتو سوی دی، د "Camomile" کلیمې د ریښې پېژندنې په اړه، داسي کښل سوي دي:

[Middle English via Old French Camomille and late Latin Camomilla or Camomilla from Greek Khamaimelon 'earth-apple' (from the apple-smell of its flowers)] (Jackson and Amvela 201).

یا د ډیمو کراسی کلیمې څو پښته ریښې د ریښه پېژندنې په آن لاین قاموس کي داسي بیان سوي دي:

democracy

1570s, from M.Fr. *democratie*, from M.L. *democratia* (13c.), from Gk. *demokratia*, from *demos* "common people," originally "district" (see *demotic*), + *kratos* "rule, strength" (see *-cracy*).

لکه څنگه چي گورو، د ډیمو کراسی کلیمه وروستی پلا په ۱۵۷۰مو کلو کي له منځنی فرانسوي څخه اخیستل سوي ده. په دیرلسمه مېلادي پېړي کي له منځنی لاتین ژبي څخه منځنی فرانسوي ته ورغلې ده؛ او په پای کي منځنی لاتین ژبي هم دا ټکی د یوناني ژبي له «ډیمو کراتیا» کلیمې څخه اخیستی دی، چي د «ډیموس» او «کراتوس» له دوو بېلو برخو څخه جوړ سوی دی. د ریښه پېژندنې په دې مثال کي، نه یوازي د ډیمو کراسی پخوانیو تاریخي تگلورو، بلکي د کلیمې شکلي او مانوي بدلونو ته هم گوته نیول سوي ده.

له دې مثال څخه په څرگنده بنسټيزي، چې په انگرېزي کي اوس د کلیمو رېښه پېژندنه د يوې خپلواکي علمي او اختصاصي څانگي پر او ته رسېدلې ده. لوستونکي کولای سي د دې ژبي د هري مروجي کلیمې په اړه د دقيقو او مفصلو فينالوژيکو مالوماتو له پاره، د رېښه پېژندنې آن لاین ډيکشنري ته مراجعه وکړي؛ او په يوه کلک سره د هر مروج ټکي پلار و نیکه و پېژني.

د افغان معاصري قاموس ليکنې په تاريخ کي تر ټولو وتلي او منلي ليکوال - لوی استاد ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ش/۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ش/۱۹۸۴م) څو لسيزي مخکي په خپله ارزښتناکه مقاله کي د مقايسه يي فينالوژي له پلوه د قاموسي ټکو د رېښو مالومولو او د مانا او لفظ له اړخه د هغو د تاريخي تحول اصل ته اشاره کړې ده (و.گ: حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليکل کيږي؟»، ۵).

په قاموسو کي د کلیمو د پېژندنې يا تعريف ځانگړتياوي

د نوي قاموس ليکنې بل مهم اصل دا دئ، چې قاموس ليکونکی بايد د کلیمو، ترکيبو، محارو، اصطلاحاتو او نورو راغونډو سوو ټکو داسي ماناوي او تعريفونه غوره کړي، چې له هره اړخه مانع او جامع وي. په بله وينا، وړاندي سوي ماناوي بايد له خپل ټول لنډوالي سره سره داسي بڼه ولري، چې هر لوستونکی يې په اسانۍ سره وپېژني؛ د مثال په توگه که قاموس ليکونکی د «زردالو» د پېژندنې د پاره وليکي: زردالو هغه مېوه ده، چې ژر رنگ، بيضوي شکل، خوږ خوند لري؛ او د افغانستان پر ځينو سيمو سر بېره د نړۍ په ځينو نورو هيوادو کي هم پيدا کيږي. داسي تعريف يا پېژندنه چندان په درد نه خوري؛ ځکه ډېري داسي مېوي سته چې ژر رنگ، بيضوي شکل او خوږ خوند لري؛ خو زردالو نه دي. له بله پلوه د افغانستان په ځينو سيمو او د نړۍ په ځينو هيوادو کي ډېري داسي مېوي پيدا کيږي، چې له زردالو سره په ځينو خصوصياتو کي گډوالی لري؛ اما سره له هغه هم هر يو زردالو نه دئ. قاموس ليکونکی بايد د زردالو د خوند، فزيکي جوړښت، کيمياوي او طبي ځانگړتياوو، د مېوي پخېدو د موسم او ځينو مهمو ډولونو لکه چارمغز، سرده يي، نري، شکرپاره او داسي نورو په اړه هم څه نا څه توضيحات او مالومات وړاندي کړي. که فرهنگ ليکونکی د «کوني کبر» په پېژندنه کي وکارې: «کوني کبر» هغه حيوان دئ، چې اوږدې منگولي لري؛ او په اوبو او لنډو مخکو کي ژوند کوي. دا پېژندنه بشپړه او گټوره نه ده؛ ځکه ډېر حيوانات سته، چې بنايي د «کوني کبر» په شان اوږدې منگولي ولري؛ او په همداسي اقليمي او جوي چاپېر کي ژوند وکي. د داسي تعريف په ليدو سره د قاموس لوستونکي په ذهن کي د بېلابېلو ورتو حيواناتو تصويرونه تداعي کيږي. د دې گډوډۍ او التباس په نتيجه کي لوستونکی د «کوني کبر» شکل او جوړښت په دقيقه توگه نسي پېژندلای. په داسي حالاتو او مواردو کي که د دغه حيوان له مخکني تعريف سره د چونگانس/چنگانې ټکي هم وکښل سي، بيا نو هر لوستونکي ته په اسانۍ سره د پوهېدو وړ دئ؛ او په دې ډول لوستونکي ته د پام وړ حيوان د پېژندنې ژوندی او عملي انځور په لاس ورکول کيږي. په دې ډول گورو، چې مترادف ټکي د پېچلو او نا آشنا تعريفو د اسانه پېژندنې په کار کي مرسته کوي. البته مترادف ټکي په ټولو حالاتو کي نسي کولای د يوه اسانه، ساده او

هر اړخیز تعریف ځای ونیسي. پروفیسر آټکینز او پروفیسر رنډیل د تعریف پر عمومي ځانګړتیاوو سربېره، د بڼه او ناوړه تعریف ځیني اړخونه داسي بیانوي:

«تعریفونه هغه مهال د منلو وړ وي، چي دغه دوي لويي ځانګړتياوي ولري:

- د محتوا سموالی.

- د شکل سموالی.

که یو تعریف هغه مالومات وړاندي نه کړي، چي لوستونکي یې اړتیا لري؛ او وړاندي سوي مالومات هم په داسي بڼه نه وي وړاندي سوي، چي هغوی یې په اسانۍ سره هضم کړای سي، نو داسي تعریف په حقیقت کي نه یوازې کمزوری، بلکي بې گټي او ناکامه تعریف دی؛ مثلاً هغه تعریف چي یوازې د مترادفو ټکو په مرسته سوی وي، بنایي د لوستلو دپاره اسانه وي؛ خو په زیاتره حالاتو کي د تعریف د محتویاتو او خصوصیاتو په اړه پوره توضیحات وړاندي نه کړي. له بله پلوه هغه تعریف، چي په دقیقه تخنیکي ژبه د دیوه ټکي د محتویاتو په باره کي مالومات ورکوي، تر هغه مهاله چندان ارزښت نه لري، چي د قاموس د استفاده کوونکو خاصي ډلي ته د پوهېدو وړ نه وي.» (Atkins and Rundell 450) پروفیسر آټکینز او پروفیسر رنډیل په همدې اړه د ځینو قاموس لیکوونکو د نظریو په وړاندي کولو سره، زیاتوي: «مه یې تعریفوئ، توضیح او تشریح ورکئ.» قاموس لیکوونکی باید لوستونکو ته په روښانه ټکو و وایي: کله چي خلگ یوه کلیمه استعمالوي، د هغوی مقصد او مفهوم څه دی؟ په دې برخه کي د قاموس لیکوونکو عامه تېروتنه داده، چي د مانا د شنني او سپړني پر ځای د لغت ریښه پېژندنې ته پام اړوي. ډېرو کسانو ته بنایي تعریف سوی مفهوم مخکي لا اشنا وي، نو ځکه یې په ډېري اسانۍ سره، په کره او دقیقه پېژندنه سر خلاصیږي. په بل عبارت لوستونکي باید په اسانۍ سره وکړای سي، چي تعریف سوی ټکی له خپلي تصوري یا ادري حافظې څخه ترلاسه کي. دا اصل د هغو عامو مفاهیمو دپاره کارېږي، چي د بالغو زده کوونکو په قاموسو کي ثبت سوي وي؛ مثلاً: بایسکل یا پاراشوت چي غټان یې په مانا بڼه پوهېږي؛ خو یوازې یې د هغو انګرېزي لغتونه پر ژبه نه ورځي. پروفیسر آټکینز او پروفیسر رنډیل وروسته د یوه بڼه او معقول تعریف د ځینو خصوصیتو او اړتیاوو په اړه داسي کارې:

«- یو تعریف باید تر اړتیا زیاتي کلیمې ونه لري. په بله ژبه باید د سادګۍ یا افهام او تفهیم له غوښتنو سره سم، لیکل سوی وي.

- باید په یاد ولرو، چي د یوه ټکي د تعریف لیکلو د وخت او د لوستونکو له خوا د هغه د عملي استفادې تر منځ نسبتاً اوږد واټن پروت دی. له دې امله، هر څونه چي قاموس لیکوونکی د دغه راز واټن د لنډولو کوښښ وکي، په هغونه اندازه د قاموسو د استعمالونکو رېږونه او کړاونه لږېږي. د دې استدلال له مخي باید تعریفونه د محتوا او شکل دواړو له پلوه تل د نوو اړتیاوو او غوښتنو پر بنسټ جوړ سوي وي.

- که کوچنۍ یا لنډه کلیمه د پام وړ مفهوم ادا کولای سي، هیڅکله اوږد لغت یا کلیمه مه کاروئ. تل هڅه وکئ، چي له امکاناتو سره سم، اوږده لغتونه یا ترکیبونه په خپل منځ کي سره بېل کړئ.

- هيڅکله د مالومي جوملې پر ځای نامالومه (مجهوله) جومله مه کاروئ. ښه تعريفونه هغه دي، چې د لنډوالي، بشپړتيا اوسادگۍ ځانگړتياوي ولري. واضح او روښانه فکر کول د ژبي ماهرانه او محتاط استعمال ته اړتيا لري. په پای کې د دې خبرې يادونه ډېره ضروري ده، چې د تعريفونو ليکل په قاموس ليکنه کې، لوی هونراو کمال دی.»

- کونښن مه کوئ، چې په تعريف کې د يوه ټکي، ترکيب يا اصطلاح په اړه د هر فکر کېدونکي شي يا موضوع يادونه وکړئ. د دې خبرې مانا دا ده، چې اوږده تعريفونه د لوستونکو پر اوږو دروند پېټې رډي. له دې سببه قاموس ليکونکي مسووليت لري، چې د يوه ټکي د پېژندنې په اړه اساسي او محوري خبرې، له حاشيو او فروعاتو څخه بېلې کړي.

- که د راغونډ سوو ټکو تعريفونه پېچلي او مبهم وي، لوستونکو ته هيڅ گټه نه رسوي.
- بايد د يوه ټکي د پېژندنې په باره کې تر ټولو ضروري او اساسي مالومات وړاندي سي؛ خو تعريف بايد په راغونډو سوو مالوماتو کې رامنځ ته سوې تنوع او رنگارنگي په ښه ډول بيان کړای سي.
- بايد تعريف پر ژبنيو مسألو سربېره ځيني نور پيغامونه؛ لکه پراگماتيکس (Pragmatics)، حساسيتونه (Sensitivities) او کانوټېشن (Connotation) هم په څرگنده منعکس کړي.
- په پای کې بايد د بېلابېلو ټکو په تعريف او پېژندنه کې، د لوستونکو اړتيا وي د قيقاً په پام کې ونيولي سي، چې هغوی څه غواړي او څه ته اړتيا لري؟ (Atkins and Rundell 452)

د کليمو په تعريف او مانا کې د جامعيت او مانعيت اړخونه

لکه مخکې چې هم وويل وسوه، په قاموسو کې د راغونډو سوو کليمو، ترکيبو او اصطلاحاتو تعريفونه بايد په داسې بڼه وړاندي سي، چې له يوې خوا ټول همېدوله او همجنسه شيان په ځان کې شامل کړي؛ او له بلې خوا گرده هغه شيان له ځانه ليري کړي، چې د مانا او مفهوم له پلوه توپير ورسره ولري (جامعيت او مانعيت). په خواشينۍ سره ځيني نوي کليمې او ترکيبونه د جامعيت او مانعيت له ځانگړتياوو څخه بې برخي دي؛ د مثال په توگه ايرانيانو د هوايي ډگري يا هوايي ميدان دئ (airport) دپاره د «فروډگاه» ترکيب جوړ کړی؛ خو لکه څنگه چې گورو دا نوی ترکيب هغه مفهوم په بشپړه توگه نسي افاده کولای، چې په «هوايي ډگري يا هوايي ميدان» کې نغښتی دی؛ ځکه «فروډگاه» د حقيقي مانا له مخې د کښته کېدو ځای ته ويل کيږي. د «فروډ» کليمه د پارسي په پخوانيو متنو کې د هغه ځای په مفهوم استعمال سوې ده، چې کاروانيان به د هوساينې يا نورو اړتياوو د ليري کولو دپاره هورې کښته کېده. د «فروډگاه» مفهوم د لغوي مانا پر اساس ډېر عام او ارت دئ؛ ځکه د دې ترکيب په لوستلو سره، څوک واردواره نه پوهېږي، چې د کښېنستو له ځای څخه، ايا د انسانانو کښته کېده مړاد دي که د څاروييو، مرغانو او يا نورو موجوداتو؟ سربېره پر دې که «فروډگاه» د الوتکو د کښته کېدو په مانا و هم منل سي، سره له هغه هم د ايراني لغت جوړونکو په دې ترکيب کې د الوتکو يا طيارو د الوتو د ځای (چې په پارسي کې يې پروازگاه، فرازگاه يا برخاستگاه بللای سو) هيڅ درک نه مالومېږي؛ په داسې حال کې چې په هوايي ډگري يا هوايي ميدان کې د

الوتکو د کنبښستو تر څنګ، د هغو د الوتخي (پروازګاه) مفهوم هم نغښتی دی. په دې توګه ګورو، چي د هوايي ډګر يا هوايي ميدان دپاره د «فروډګاه» مانا نيمګړې او ناموزونه ده. دغه راز، ايرانيان عکس اخيستونکي آلې يا د انګرېزي ژبې کېمري (camera) ته «دوربين وايي»؛ حال دا چي دوربين (binoculars) يا ليرليد (ليري+ليدونکي) کاملاً بېله وسيله ده. کيمره/کامره د عکس يا تصوير اخيستو آله ده، چي د «دوربين» يا «ليري ليد» په مانا يې استعمال سم او پر ځای نه برېښي. هر څوک پوهېږي، چي کېمره/کامره اصلاً د ليري شي يا ليري ځای د ليدو په خاطر نه کارېږي. دوربين/ليري ليد عموماً د نسبتاً ليري شيانو او منظرو د ليدو دپاره او د ډېرو ليري شيانو لکه ستورو، سپوږمۍ او نورو سماوي جسمونو د ليدو په موخه له ټيليسکوپ (telescope) څخه استفاده کېږي. بالعکس، ايرانيان هغه څه ته چي مورې يې دوربين يا ليري ليد بولو، د «دو چشمه، دوچشمی، دوربين دوچشمه» ټکي کاروي. (Aryanpur, Abbas & M. Aryanpur 199)

ګرانو لوستونکو ته به څرګنده وي، چي ايرانيانو د ايميل (e-mail) د نړۍ والي ترکيبي کليمې پر ځای د «پست/پوست اليکترونيک» ترکيب غوره کړی دی. سپړی هېڅ نه پوهېږي، چي ايرانيانو د کوم منطق او تعقل له مخي د يوې لنډې، ساده، اسانه او عامي کليمې پر ځای داسي ترکيب وضعه کړ، چي د عموميت پر ځای نامأنوس، د سادګۍ او اسانۍ پر ځای ګران او په پای کي د لنډوالي پر ځای اوږد دی. عجبه خو لا دا چي ايرانيانو د ايميل انګرېزي ترکيب ته دا ځل ولي د خپلي متعصبي کړنلاري پر خلاف، د کوم جعل کړي پارسي ترکيب پر ځای، بيرته انګرېزي ترکيب غوره کړ؟ ايا څوک له داسي لغت جوړوني سره موافقه کولای سي، چي انګرېزي ټکو ته پارسي، پښتو يا داسي نورو ژبو کي بيرته انګرېزي ټکي وضعه کوي؟

د همدې استدلال پر بنسټ د «هوايي ډګر يا هوايي ميدان» دپاره د ايرانيانو «فروډګاه»، د کامري دپاره «دوربين» او د ايميل دپاره د «پست/پوست اليکترونيک» نه د مانا د جامعيت او مانعيت له پلوه د منلو وړ دي؛ او نه هم د پام وړ ماناوو د افاده کولو له پلوه، وړ او موزون. «دوست دختر»، «دختر خانم»، «صدا و سيما» او داسي نور هم له هغو ترکيبو څخه دي، چي د جامعيت او مانعيت اصل تر پښو لاندې کوي. د «نيولو جيزم او قاموس ليکنه» تر سرليک لاندې په دې اړه څو نور ټکي هم وړاندې کوو.

په پښتو قاموسو کي هم د نيمګړو او ناسمو تعريفو مثالونه خورا ډېر دي؛ مثلاً د افغانستان د علومو اکاډيمۍ په پښتو-پښتو تشریحي قاموس کي د «هندو» ټکي ته دغه ماناوې کښل سوي دي: د غير مسلم قوم نوم، د هندوستان او سېدونکي. تور خال (امر خېل او نور، ۴:۳۰۵۲). د «هندو» دپاره په مخکني تعريف کي دواړي ماناوې په ډېرې کمزورۍ سره بيان سوي دي. لومړۍ مانا د غير مسلم قوم غړی او د هندوستان او سېدونکي «هندو» بولي؛ په داسي حال کي چي په غير مسلمانو قومو کي يهود، نصارا، زردشتي (چي د هند په ټوله نيمه وچه کي يې 'فارسي' بولي)، سيکه او ډېر نور هم شامل دي.

له بله پلوه د هندوستان هر اوسېدونکی هم هندو نه دی. بې شکه چې په هندوستان کې د وگړو لویه برخه هندوان دي؛ خود هندوانو تر څنګ، په لسگونو نور قومونه او نژادي ډلې هم ژوند کوي. سربېره پر دې، بڼايي په پښتو ادب کې چېرې «هندو» کلیمه د تور خال په مجازي مفهوم راغلې وي؛ خود امانا عامه او مشهوره نه ده. له دې امله باید د معتبرو شواهدو او مدارکو په ښوولو سره مستنده سوې وای، ترڅو په دې ډول د قاموس لوستونکو ته مالومه سوې وای، چې «هندو» کلیمه واقعاً هم په اړونده ادبي، علمي یا تاریخي متن کې د تور خال په مفهوم استعمال سوې ده. دغه راز، د پښتو-پښتو تشریحي قاموس د(ب) د برخې لیکوال د «بیر» د په پېژندنه کې داسې کارې: «هغه زمرې، چې په غاړه او اورمېرې لوی لوی وېښته وی»، «(امر خېل او نور، ۱: ۱۹۲). دا تعریف هم د هاپانمي له نظره دقیق او معقول نه دی؛ ځکه لیکوال په څرګنده «بیر» او «زمرې» دواړه یو حیوان ګڼي؛ ځکه د ده د تعریف له مخې «بیر» د «زمرې» هغه ډول دی، چې پر غاړه لوی وېښتان ولري. حال دا چې «بیر» او «زمرې» د پېښې د کورنۍ دوه بېل حیوانات دي. زمرې (lion) نه یوازې پر غاړه، څټ او اوږو ژړ-نسواري رنگه وېښتان لري، بلکې لکۍ یې هم تر بېر (tiger) بېره وي. حتا زمرې چې د وېښتو له پلوه تر نر زمرې لږه ښکاري، هم په ټول وجود کې تر «بیر» زیات وېښتان لري. «بیر» د «زمرې» پر خلاف په غاړه، څټ او لکۍ کې وېښتان نه لري؛ خود وجود پر عمدتاً نارنجي رنگه پوست کې یې په ټولو برخو کې په بره اوږدې توري او سپینې لیکې (د ځینو سیمو بېر پر سپین پوست په بره توري اوږدې لیکې لري) لیدل کېږي. «زمرې» زیاتره په افریقا او جنوب-لوېدیځه آسیا؛ په داسې حال کې چې «بیر» زیاتره په سوهیلی او ختیځو اسیايي هیوادو کې پیدا کېږي. «بیر» د اوږدوالي او غټوالي له پلوه تر «زمرې» یو څه اوږد او غټ دی. د پېښې د کورنۍ د دې دوو بېلو حیواناتو تر منځ په ډېرو نورو ځانګړتیاوو او مشخصاتو کې هم توپيرونه سته، چې باید په روښانه او واضح ټکو کې بیان سي. زموږ په ژبه او ادب کې د مجازي ماناوو له اړخه، «زمرې» زیاتره د زړور، مېرني، غښتلي، پیاوړي، نه ماتېدونکي، پر شانه تلوونکي، بې باک او داسې نورو په مفهوم کارېږي؛ حال دا چې «بیر» په ځینو اروپايي او ختیځو ژبو کې د وحشي، ظالم، بې رحمه، بې عاطفې، سخت زړې او داسې نور په مفهوم، پراخ استعمال لري. په دې توګه، په پښتو-پښتو تشریحي قاموس کې د «بیر» تعریف لوستونکو ته سم او کره مالومات نه وړاندې کوي. د داسې ټکو شمېر په پارسي، پښتو او نورو ژبو کې ترانده پاس دی، چې راټولول او خپرل یې د دې لیکنې تر حوصلې و تللی کار دی.

په قاموس لیکنه کې د تعریفو د جامعیت او مانعیت په اړه د دې ټکي یادونه هم ضروري ده، چې کله کله د پردو لغتو او اصطلاحاتو بېلابېلي ماناوې او استنباطات، د پښتو یا پارسي په یوه ځانګړې کلیمه کې نه ځایېږي. په بل عبارت په پښتو، پارسي یا بله دوهمه ژبه کې یوې پردې کلیمې یا ترکیب ته داسې ټکی نه موندل کېږي، چې د هغې ټولې ماناوې په دقیقه توګه روښانه کړي. په داسې حالاتو او مواردو کې باید د دغه راز پردو ټکو د مانا بېلابېل اړخونه د نورو ټکو او ترکیبو په مرسته روښانه سي؛ لکه د انګرېزي ژبې "abandon" کلیمه، چې د پرېښوولو، تشولو، لاس اخیستلو، درولو او بې پروايۍ په څېر کاملاً بېلې او

جلا ماناوي لري؛ او د پښتو يوه يا دوې ماناوي نسي کولای د دې انگرېزي ټکي ټولي ماناوي په ژوره او هراړخيزه توگه بيان کړي. (Gilmour 1) بالعکس، په پارسي او پښتو کې هم داسې ټکي په پېخړدي، چې گرده ماناوي يې د دوهمې ژبې د يوه ټکي په مرسته نسي افاده کېدای؛ مثلاً د پښتو «تور» کلیمه، چې ماناوي يې په پارسي کې يوازي په «سیاه» ټکي کې نه خلاصه کېږي. پښتانه دا ټکي پر تور (سیاه) رنگ سربېره د تومت/تهمت، تومتي، تورن، جال او بېري په ماناوو هم کاروي. په پارسي کې د «درد» کلیمه د عذاب، تکلیف، سوزش، الم او داسې نورو په مفهوم کارېږي؛ خو په پښتو کې همدا «درد» پر يادو سوو ماناوو سربېره د قهر، خروښ، خښم، غوسې، غضب او داسې نورو په مفهوم هم کارېږي؛ مثلاً ويل کېږي: «پلاني ته درد ورغلی دی». په داسې مواردو او حالاتو کې د پښتو د «درد» کلیمې مانا په پارسي کې يوازي د تکلیف، رنج، عذاب، سوزش، الم او داسې نورو په يادولو سره نه د بشپړېږي.

د همدې دلايلو پر اساس که د يوې کلیمې يا اصطلاح گرده ماناوي د لومړۍ يا دوهمې ژبې په يوه ټکي يا يوه ترکيب کې د بيان وړ نه وي، نو قاموس ليکونکي ته بنایي، چې دهغه ټکي بېلابېل اړخونه او ماناوي په جلا جلا ټکو او عبارتو کې وښيي.

د کلیمو د پېژندنې (تعريف) گرامري جوړښت

تعريف زياتره له يوه عبارت څخه جوړ وي، چې په ټاکلو شرايطو او حالاتو کې له همغه تعريف سوي ټکي سره د ايشولو وړ وي. د دې مانا داده، چې که تعريف سوی لغت اسم وي، نو د داسې ټکي د تعريف مرکزي برخه به هم د اسم (noun) په بڼه يو عبارت وي؛ مثلاً د اکسفورډ په کوچني قاموس (COD9) کې، جرم داسې تعريف سوی دی:

«جرم هغه جدي پړه يا ناوړه چلند دی، چې د قانون له خوا د سزا وړ وي.» [دلته ليدل کېږي، چې جرم د بل اسم يانې پرې يا ناوړه چلند په وسيله بيان سوی دی]. په همدې ډول که په قاموس کې راغونډ سوی ټکي فعل وي، نو د هغه د تعريف د غوره سوي عبارت مرکزي ټکي به هم فعل وي. په کوچنيو قاموسو کې تعريفونه زياتره د مترادفو ټکو په بڼه بيانېږي؛ په داسې حال کې، چې په لويو قاموسو کې ترزياتي گچي تحليلي او تفصيلي بڼه لري. (Jackson and Amvela 210-11)

په قاموسو کې د بېلابېلو ماناوو اوډنه

د کلیمو د راز راز ماناوو او استنباطاتو تر راغونډولو وروسته، بله اساسي پوښتنه داده چې د کلیمو بېلابېلي ماناوي بايد څنگه و اوډلي سي؟ قاموس ليکونکي د کلیمو د بېلابېلو ماناوو د لومړيتوب او وروستي توب (تقدم او تأخر) په اوډنه کې ياد هغو د عمومي (ډېر او پراخ استعمال) معيار په پام کې نيسي؛ او يا هم د هغو د تاريخي تگلوري او مختلفو مانوي بدلونو پر بنسټ عمل کوي. څرگنده ده، چې عبارتونه او اصطلاحات د زمانې په تېرېدو سره

نوي ماناوي او مفاهيم مومي. کله کله يې د ژبو او لهجو په رنگارنگ بدلونو کې، ځيني پخوانۍ ماناوي له منځه ځي؛ او پر ځای يې نوي مانوي تر لاسه کوي؛ او کله کله د پخوانيو ماناوو پر خوندي کولو سربېره، ځيني نوي ماناوي هم اخلي. له دې کبله، په فرهنگو کې د راغونډو سوو ټکو، عبارتو او اصطلاحاتو د راز راز ماناوو د معقولي او منطقي اوډني مسأله خورا ارزښتناکه ده.

د کليمو د بېلابېلو ماناوو د جلا کولو لاري

مؤلفانو په قاموسو کې د کليمو د بېلابېلو ماناوو د جلا کولو دپاره ډول ډول لاري غوره کړي دي. ځينو د کليمو بېلابېلي ماناوي د سېمي کولن (؛)، دش (-) يانورو بېلوونکو نخښو په مرسته جلا کړي دي؛ خو د مترادفو ټکو د بېلولو په مقصد يې زياتره له کامې څخه کار اخيستی دی. د فرهنگو ځينو نورو مؤلفانو د لغتو، ترکيبو او اصطلاحاتو د جلا ماناوو د بېلولو په مقصد د ۱، ۲، ۳ په شان پرله پسې نومرې استعمال کړي دي؛ او مترادفي کليمې يې د کامې په کارولو سره، يو له بله بېلي کړي دي. البته په قاموس ليکنه کې دا خبره مهمه نه ده، چې د راغونډو سوو ټکو بېلابېلي ماناوي بايد په څه بڼه او د کومو نخښو په مرسته سره بېلي سي. هغه څه چې هيڅوک يې په قاموس ليکنه کې له ارزښته انکار نسي کولای، د دې حقيقت پېژندنه ده، چې قاموس ليکونکی بايد د کليمو بېلابېلي ماناوي په يوه ممکنه وسيله يوله بله جلا کړي، تر څو په دې توگه د بېلو ماناوو له گډوډېدو څخه ډډه وسي. بې شکه، چې حسابي عددونه په بڼه توگه کولای سي د فرهنگو د اقتصادي توب اړخ ته په پام سره، د راټولو سوو ټکو د بېلابېلو ماناوو په جلا کولو کې بڼه او اغېزمن کار ورکړي.

د کليمو د بېلابېلو ماناوو اوډنه د هغو د عموميت يا ډېر استعمال له مخي

د عموميت يا زيات استعمال له اصل سره سم، په قاموسو کې د راټولو سوو ټکو هغو ماناوو ته د لومړيتوب ځای ورکول کېږي، چې خلگ يې په ويلو او ليکلو کې ډېر کاروي. تر هغو وروسته بيا په وار سره هغه ماناوي اوډل کېږي، چې عام خلگ يې له ماناوو سره ډېره اشنايي ونه لري. په دې برخه کې د کليمو اختصاصي، اصطلاحي، مجازي او کنايي ماناوي راځي؛ د مثال په توگه د افغانستان د علومو اکاډيمۍ په «پښتو - پښتو تشریحي» قاموس کې د «بسیا» ټکي ته دغه ماناوي کښل سوي دي:

استوگن، دېره، مېشت، کافي، ډېر، پوره، بس. ۳ صبرناک، بې لايحه [؟]. ۴ مشغول، اخته، لگيا (امر خېل او نور (۲۲۳).

په دې څلورو ماناوو کې لکه څنگه چې ښکاري، لومړۍ او دوهمه مانا ډېره مروجه او مشهوره ده، نو ځکه د ټولو په سر کې راغلې ده. دغه رنگه د «هيواد» کليمه، چې په پښتو ادب کې په دوو نسبتاً بېلو ماناوو کارسوي ده: مېنه، ټاټوبی، استوگنځی، وطن، ملک، مملکت، ماموا او داسې نور. آليري، بعيد، پر ډېره فاصله پروت، د نيژدې خلاف او داسې نور. مالومېږي، چې د «هيواد» لومړۍ مانا په خلگو کې عامه او مشهوره ده؛

خو دوهمه مانايې په خواهشيني سره د خلگو په اوسنيو محاورو كې مړه؛ او يوازي د پښتو ادب په ځينو زړو متنو كې خوندي پاته ده. دې ټكي پر مانوي بدلون سربېره له شكلي پلوه هم څه ناڅه څېره اړولې ده؛ ځكه د اوسني ليكدود پر خلاف د پښتو په پخواني ادب كې، د «ايواد» په بڼه راغلي دي. د غوري دربار لوی شاعر- ښكارندوی په خپله نامتو پسرلني بولسله (قصيده) كې دا كليمه داسي استعمال كړې ده:

د ښندو اور يې درست **ايواد** زرغون كړ
له قصداره تر ديبله يې يونونه
(هوتك ۵۴)

يا به وړان كسا بود تونونه د بمبڼو
يا به سره كاندي په وينو **ايوادونه**
(هوتك ۵۸)

د احمد شاه بابا د دربار لوی شاعر، اديب او گرامر پوه - پير محمد كاكړ د «هيواد» ټكي د ليري يا بعيد په مانا داسي راوړي دي:
مور له **هيواده** تنها راغلي يو
د بڼ توتيان يو په دام وتلي يو
(حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليكل كيږي؟»، ۵).

«كالي» كليمه په اوسني پښتو، په تېره بيا لوېديځه لهجه كې د جامو، پوښاك يا لباس په مانا ډېر پراخ استعمال لري؛ خو دا ټكي د پښتو ادب د منځني دورې په اثارو كې، د سامانو، اسبابو، اجناسو (توكو)، شيانو، تجارتي متاع، لوبو، گانې، زبور يا پسرول په ماناوو راغلي دي؛ د مثال په ډول:
- د سامانو، اجناسو يا اسبابو په مانا: «... اوښان، يا آس يا اسپي **كالي** دي» (خيرالبيان ۱۰۲ الف) يا «... زه هغه بې پروا يم، چي هر چار تل بې شريكه، بې مله، بې **كالي** كړم. نشته زما محتاجي و شريك، و مل و **كالي** و ته لکه آدميان.» (روښان ۱۲۰ ب؛ رشاد، «د خيرالبيان ليكدود او لغتنامه»، ۷۴).

د خوشال خان خټک په يوه بيت كې همدا مانا داسي راغلي ده:
ما خوشحال يې سودا كړې نادیده ده
که **كالي** په بهانه ځي بې نموده

په اوسني پارسي كې هم دا ټكي د «كالا» په بڼه د تجارتي متاع، اسبابو، اجناسو او جامو په مانا كارېږي.
- د زبور، گانې يا پسرول په مانا:
په كاليو سره مخ ښايسته كيږي
ستا په مخ ښايسته د مخ **كالي** دي

(رشاد، «د خيرالبيان ليكدود او لغتنامه»، ۷۵).

«مرسته» د پښتو يوه بله پخوانۍ کليمه ده، چي پخوا د هيلي، آرزو، طلب، غوښتنې، لتون، تلابن، هڅي، کونښن، اشتياق، شوق، خواهش او داسي نورو په مانا کارېده. د خوشال خان خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰ هـ ق) په دوو بيتو کي يې بولگې دا دي:

اوس مي بيا مونده په کور کي
 چه دايم يې وم په مرسته

(د خوشال خان خټک د ديوان خطي نسخه)

د مقصود گوهر په لوی درياب کي پرېوت
 غواصان په کي غوټې وهي په مرسته

(د خوشال خان خټک د ديوان خطي نسخه)

په خواشيني سره، د مرستي پخوانۍ مانا اوس د خلگو په ورځنيو خبرو او مرکو کي کاملاً مړه ده؛ او ځای يې په بشپړه توگه نورو مترادفو يا متقارکو ټکو؛ لکه کومک، بسپنه، لاس نيوی، اعانه، چنده، امداد، تعاون، معاونت او داسي نورو) ونيوه. بنايي د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د پښتو- پښتو تشریحي قاموس د «ميم» د برخي ليکوال هم د مرستي د اوسني مانا د پراخ رواج له کبله، د هغې پخوانۍ مانا له ياده ايستلې وي؟! ښه خبره به دا وای، چي بناغلي قاموس ليکونکي په دغه راز لغوي او ادبي مسألو کي د تقليد او سرسري اقتباس پر ځای د ژوري څېړني او پلټني لاره غوره کړې وای؛ او په دې توگه يې د خپلي ژبي د لغوي شتمنۍ او فرهنگي ميراثونو ساتنه کړې وای. عجبه خولا دا چي زموږ تنگ نظرو او متعصبو سوچه پالو بيا اوس په ناپوهۍ سره د پرديتوب په گونا د مرستي گرده مترادفي يا متقاربي ماناوي هم له پامه غورځولي دي؛ او د دې کار له لاري يې د پښتو ژبي لغوي زېرمي ته، چي د پېړيو پېړيو په ترڅ کي جوړه سوې ده او د دې ژبي لويه مانوي پانگه ده، لوی زيان رسولی دی. په دغه راز حالاتو کي بايد د کليمو د ماناوو د عموميت او ډېر استعمال له اصل سره سم، ترټولو مخکي لومړۍ مروج او مانوسه مانا او بيا په روڼ سره لږ پېژندل سوي او نابايي ماناوي او ډول سي.

د تاريخي بدلونو له مخي د ماناوو اوډنه

د تاريخي معيار له مخي د ماناوو اوډنه لکه څنگه چي له نامه يې ښکاري د کليمو د بېلابېلو ماناوو د تاريخي تسلسل پر اساس کيږي. ياني لومړی هغي مانا ته ځای ورکول کيږي، چي له تاريخي پلوه زوروالی يا قدامت ولري؛ او بيا په وار سره د نورو ماناوو يادونه کيږي؛ مثلاً «برېڅ» تر هر څه مخکي د پښتنو يوه مشهوره قبيله ده. وروسته په دې قبيله کي د «فتح خان/پتي خان برېڅ» په نامه يو څوک پيدا سو. دا سپری له خپلو شپېتو سر تېرو ملگرو سره هندوستان ته ولاړ. د پتي خان برېڅ ملگرو په هندوستان کي ډېري مړاني او سربندني وکړې. له دې تاريخي پېښو سره د «برېڅ» ټکي، چي پخوا يوازي د پښتنو د يوې ځانگړي قبيلې د پاره استعمالېده، وروسته يوه بله مانا هم ومونده، چي په مجازي ډول د تېروني يار، ملگري او همکار په مانا ده

(حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل ۱۲۸). «شاهد» په عربي ژبه کې د «شهود» له ريښې څخه د ليدونکي په مانا دی. په پاړسي کې يې وروسته دمعشوق او محبوب مفهوم وموند. لکه څنگه چې خواجه شمس الدين محمد حافظ شيرازي (په ۷۹۱ هـ ق کې مړ) د «شاهد» کليمې همدا مانا داسې بيانوي:

در کار گل و گلاب حکم ازلی این بود
 کان **شاهد** بازاری و این پرده نشین باشد

(حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل ۱۲۸).
 البته د «شاهد» شرعي او فقهي هم مانا بېله ده.

د لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴ م) له لغوي څېړنو سره سم، په پاړسي کې د «دهقان» ټکی د مغولو تر عصره پر آريايي نجيب زادگانو او د مخکو او کلو پرمشرانو اطلاقېده؛ او د هر ځای مشرته به يې «دهگان» وايه. لکه څنگه چې ابوالقاسم فردوسی په شاهنامه کې د «دهقان» کليمه په همدې مانا راوړې ده:

زگفتار **دهقان** بياراستم

بدین خویشتن را نشان خواستم

عربو ايران ته په ورتگ سره، ځايي ملوک الطوايف د «دهاقين» په نامه ياد کړه؛ ځکه چې همدا ملوک الطوايف د مخکو خاوندان وه. وروسته گورو چې دا کليمه پر مطلق کښتگرو يا کروندگرو هم اطلاق سوه. په پاړسي کې اوس د «دهقان» دوهمه مانا (بزگر، زارع، کښتگر، کروندگر) ډېره مشهوره ده. لوی استاد وروسته په پښتو کې د «دهقان» د کليمې مانوي تطور ته داسې اشاره کوي: «ځکه چې پاړسي ويونکي خلک اکثر زارع وه، او هم دهقانان د دوی مشران وه، او دوی به پاړسي وييله، نو په پښتو کې دا کلمه مفعنه سوه هم صورتاً هم معنا. پښتنو د پاړسي 'دهگان' او د عربي 'دهقان'، 'دېگان' کې جمع 'دېگانان' دوی اوس دېگان مطلق پاړسي زبان بولي، او هر څوک چې پاړسو وايي، دوی وايي دېگان دی. د پښتنو دغه مخصوصه معنا گویا ددې کلمې دريم تطور دی.» (حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل ۱۲۹).

«نماز» او «لمونځ» هم په پيل کې د تعظيم او درناوي په مفهوم وه، چې وروسته د صلاة په مانا استعمال سوي دي؛ د مثال په توگه د فردوسی په دې بيت کې د احترام او تکریم په مانا:

زمین را بیوسید و بردش **نماز**

همی بود پیشش زمان دراز

عبدالحی گردبزي (د پښتو څېړنې هجري پېړۍ د لومړۍ نيمايي نوميالي مؤرخ) په «زين الاخبار» کې راوړي دي:

«چون امير را بدیدند همه **نماز** بردند...»

لمونځ يا نمونځ د خوشال خان خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰هـ ق) د دې بيت په لومړۍ ميسره کې د فعل په بڼه د احترام او تعظيم په مانا او په دوهمه ميسره کې د اسم په بڼه د لمانځه يا صلاة په مانا داسې راغلې دئ:

خدای هغه په دواړو کونو دي **نمنځلي**
چي په ورځ يې عدل و داد ، په شپه **نمنځونه**

د دوست محمد کاکړ په دې بيت کې د لمانځه يا صلاة په مانا:

شپې يې تېري په **لمانځووي**
په ژړا او په نارووي

يوه ورځ جهاد افضل

ترکلو کلو **لمانځل**

(حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل ۱۳۰).

د «موځي/مُځي» ټکي د پښتو ادب د منځنۍ دورې په زياترو اثارو کې د برابر، سيال، ساري، نظير، جوړه، مانند، مثال او داسې نورو په ماناوو راغلې دئ؛ لکه د خوشال خان خټک په دې بيت کې:

که هرڅو بنايسته يې نه يوسف يې د کنعان
که هرڅو ډېر هوښيار يې نه **مُځي** يې د لقمان

(د خوشال خان خټک د ديوان خطي نسخه)

په دې بيت کې له ورايه ښکاري، چې د «موځي» کلیمه د نارینه دپاره کارسوي ده؛ اما همدا کلیمه اوس د پښتو په لوېديځه لهجه کې د «موځي» په بڼه يوازې د هغو ښځو دپاره استعمالیږي، چې په خپله کورنۍ کې د يوې واده سوي ښځې په عوض کې د هغې خپلوانو ته وديږي؛ مثلاً کندهارۍ ښځې وايي: «پلانی يې د وربنداري په موځي کې ورکړې ده» يا «پلانی د بيستاني موځي ده». له دغو جوړولو څخه څرگنديږي، چې د «موځي» ټکي هيڅکله د سيال، ساري، جوړه او داسې نورو په مانا د نارينه وو دپاره نه کاریږي. د کلیمې په مانا کې دا بدلون يو تاريخي بدلون دئ، چې يو عام او گلي مانا يې په يوې ټاکلي او مشخصې ډلې پورې محدوده کړې ده. قاموس ليکونکي بايد په خپلو اثارو کې د تاريخي قدامت پر بنسټ د ځينو ټکو په مانوي پولو کې د بدلون او اوبښتون دغه راز مثالونه، په غور سره رعايت کړي.

په اوسنيو فرهنگو کې زياتره کونښن کيږي چې د کلیمو، ترکيبو او اصطلاحاتو د ماناوو له اوډني سره د هغو د منطقي ارتباط او پرمختگ د اصولو په رڼا کې، چال چلند وکړي. د پرمختگ اصل په دې مانا، چې له مرکزي او محوري ماناوو څخه د نا اشنا او نامأنوسو ماناوو يا له ډېرو مشخصو او پېژندل سوو ماناوو څخه د

ډېرو انتزاعي او مجازي ماناوو پر لور پرمختګ و سي. دغه راز پرمختګ عمدتاً د کليمو د تاريخي بدلونو او د مانا د تکرارېدونکي استعمال دوه ګوني اړخونه منعکسوي. (Jackson and Amvela 207)

په ژبه او ادب کې بايد، د کليمو د ډېر يا لږ استعمال مسأله، څنگه روښانه سي؟

له ډېرو وختو راهيسې په ځينو ژبو کې د احصاييوي قاموسو تاليف دود سوی دی، چې د ژبو د عامو قاموسو مؤلفان د کليمو د لږ يا زيات استعمال د مالومولو په مقصد له هغو څخه ګټه اخلي. په پښتو کې هم د نړۍ د نورو پرمختللو ژبو په څېر څو لسيزي مخکي د احصاييوي قاموس تادا او اېښوول سوی دی؛ خو داسي قاموسونه تر هغه مهاله د بشپړ ډاډ او باور وړ نه دي، چې په هغو کې را غونډي سوي احصاييې او مالومات پر د قيقو کمپيوټري پروګرامو متکي نه وي.

په قاموسو کې بايد د را غونډو سوو کليمو او اصطلاحاتو د استعمال ډګر څرګند سي

لکه څنگه چې په تېرو بحثو کې هم يادونه وسوه، په ژبه کې ډېر ځله داسي ټکي پيدا کېږي، چې د مانا پېژندنې يا سيمانټيکس (semantics) له پلوه ډول ډول بدلونونه مومي. د دې دپاره، چې د قاموسو لوستونکي د يوه ټکي په بېلابېلو ماناوو کې ځانونه ورک نه کي، نو لغت ليکونکي ته ښايي، چې د هرې ځانګړې مانا د استعمال ساحه په اختصاري نځېرو روښانه کړي؛ مثلاً مور: ټول د کار له دوديز مفهوم (وظيفه، دنده، کسب، کاروبار، شغل) سره بشپړه اشنايي لرو؛ خو د هغه له علمي او مسلکي ماناوو سره چندان سروکار نه لرو. د کار مفهوم په فزيک او اقتصاد کې کاملاً اختصاصي بڼه لري، چې په ځينو اړخونو کې له عام مفهوم څخه بېل او په ځينو اړخو کې تر هغه دقيقه او مسلکي مانا لري. فزيکپوه کار دې ته وايي، چې يوه قوه له يوه ځايه بل ځای ته يووړل سي؛ او فارمول يې داسي کارې:

کار = قوه × فاصله

په داسي حال کې چې اقتصاد پوهان، په تېره بيا د مارکسيستي نظريو پيروان، کار د مادي نعمتو د توليد يا يوه ټاکلي اقتصادي هدف له پاره د انسان د زيار او کوبښن په مانا کاروي. عموماً هر ګيردي يا مُدور شي ته په انگليسي ژبه کې ډيسک (disc/disk) ويل کېږي؛ خو په کمپيوټر پوهنه کې هغه وسيله ده، چې ډول ډول اطلاعات او فاي لونه پکښې خوندي کېږي. هارډ ډيسک (hard disk)، فلاپي ډيسک (floppy disk) او داسي نور يې ډولونه دي. ټانجينټ (tangent) داسي کليمه ده، چې پر انګرېزي ژبې سربېره يې مور هم په رياضي، هندسه او مثلثاتو کې په پراخه توګه استعمالوو. ټانجينټ په هندسه او مثلثاتو کې، په يوه نقطه کې د يوه مستقيم او منحنی خط هغه ترښت يا تماس ته ويل کېږي، چې تريو و بل وانورې؛ خو د انګرېزي ژبې په عامو محاورو کې د ځينو نورو ماناوو تر څنګ، په عام ډول د هغې مسألې يا خبرو په مانا کارېږي، چې له اصلي موضوع سره چندان اړېکي ونه لري (off a topic). په انګرېزي کې "port", "reboot", "screen", "search" او داسي نور هغه ټکي او اصطلاحات دي، چې پر نورو ماناوو سربېره د کمپيوټر په ساحه کې ځانګړی استعمال لري. له دې امله يې بايد تل په قاموسو کې د استعمال ساحه

جوته سي، چي د پام وړ مانا د دوستوله پاره، بې سرگرداني او وخت ضايع کولو، نېغ په نېغه د هغې ته مراجعه وکړي (Jackson and Amvela 119-200).

په پارسي او عربي کي هم لکه څنگه چي مخکي اشاره وسوه د شاهد، صنم، اجتهاد، جرح او ډېرو نورو ټکو لغوي او اصطلاحي ماناوي يوله بله ډېر توپير لري. محاوره يي او اصطلاحي مانا د حقيقي مانا پر خلاف، يوازي په يوه مشخصه ډله، مشخصه سيمه يا ځانگړو حالاتو کي کارېږي؛ او ماناوي يي د وخت، ځای او حالاتو پر بنسټ بدلون مومي. په ژبو کي داسي مثالونه ډېر دي، چي ځيني ټکي د يوې يا څو عامو ماناوو تر څنگ، د علومو په يوه ځانگړي څانگه کي کارېدونکي اختصاصي ماناوي لري.

پروفيسر آټکينز او پروفيسر رنډيل د ژبي په لغوي زېرمه کي، د کليمو د عمومي او اختصاصي استعمال په اړه يوې په زړه پوري مسأله ته گوته نيولې ده، چي يادونه يي په څو لنډو ټکو کي بې گټي نه ده. هغوي ليکي: «کله چي د يوې ژبي د لغوي زېرمي په اړه سوچ کوو، دا خبره گټوره او ارزښتناکه ده، چي د يوه ټکي د عمومي او فرعي يا اصلي او اختصاصي استعمال تر منځ دقيق توپير وکوو؛ د مثال په توگه گول (goal)، کورنر/کارنر (corner) او داسي نور د فوټبال اختصاصي اصطلاحات دي (که څه هم د ژبي په ورځنيو خبرو او مرکو کي هم پراخ استعمال لري) مگرښه، بد، لږ، ډېر، ارزښتمن، بې ارزښته او داسي نور د ژبي د اصلي يا مرکزي لغوي زېرمي يوه برخه ده.» هغوي وروسته د ژبي په عمومي قاموسو کي د اختصاصي يا اصطلاحي ټکو په باره کي، دا درې نظريې وړاندي کوي:

- وړې يا فرعي ژبي يا په بله وينا اختصاصي / اصطلاحي کليمې بايد د ژبي په عمومي قاموس کي شاملې نسي (دا نظر بې شکه د ژبي لغوي او ادبي فقرته لاره هواروي).

- د ټولو اختصاصي يا فرعي ژبو اصطلاحات بايد د ژبو په عمومي قاموسو کي هم شامل سي (خو دلته دا پوښتنه طرحه کيږي، چي دا اختصاصي يا فرعي ژبي کومې دي؛ او د کومو نورو په موندنه پسي هم بايد پلټنه وسي؟)

- د اختصاصي يا فرعي ژبو يوازي ځيني ټکي بايد د ژبي په عمومي قاموس کي مدغم سي (لکه څنگه چي ښکاري دا لار د لومړي او دوهمي نظريې تر منځ د اعتدال يا پخلايني لاره ده).

(Atkins and Rundell 73)

قاموس ليکونکي بايد د کليمو او عبارتو دغه راز ماناوي دلته و تورو يا نخښو په کارولو سره روښانه کي. سربېره پر دې د نوي قاموس ليکني په زړه پوري ځانگړتيا دا ده، چي راغونډه سوي ټکي د لرغوني (archaic)، ادبي (literary)، شاعرانه (poetical)، عاميانه (slang) او داسي نورو ډولونو په څرگندولو

سره، لوستونکو ته ور په گوته کړي. په اروپايي قاموسو کې د مخففاتو په استعمالولو سره د کلیمو دغه راز بېلوني او چان کولو ته ځانگړی پام کېږي. متأسفانه په پښتو قاموسو کې تر اوسه دې ځانگړتیا ته چندان توجه نه ده سوې. که پښتو قاموس لیکوونکی ورشو، او بجه، او جار او داسې نورو ټکو ته د «لر= لرغوني» مخففه نخښه وکارې یا په پارسي فرهنگ کې گوشه/گشنه (چې ادبي رسمي او ادبي بڼه یې گرسنه ده) او شیشه (چې ادبي بڼه یې نشسته ده) کلیمو ته د «ع= عامیانه» مخففي نخښي استعمال کړي، نو لوستونکو ته د لغتو د شکلي څرنگوالي په اړه ارزښتناک مالومات وړاندې کېږي. «منگر»، «منگس»، «او میند» او داسې نور هم هغه عامیانه تلفظونه دي، چې قاموس لیکوونکي یې باید په خپلو اثارو کې د معیاري او کره بڼو تر څنګ په روښانه ټکو سره وښيي.

په هره ژبه له هغو څخه په انگرېزي ژبه کې عامیانه ټکي خورا ډېر دي؛ او ورځ په ورځ یې شمېر مخ پر زیاتېدو دی. د عامیانه ټکو په برخه کې له پښتو او پارسي سره د انگرېزي ژبې توپیر په دې کې دی، چې په انگرېزي کې د عامیانه کلیمو او اصطلاحو په رواج موندني سره سم داسې ټکي او ترکیبونه د ژبې نوو قاموسو ته لاره پیدا کوي؛ او په دې توګه یې خلګ کرار کرار له مانا سره اشنا کېږي. په دې ژبه کې، د عامیانه او غیر رسمي ټکو لمن دونه پراخه ده، چې سړی گومان کوي د ښوونځیو، پوهنتونو او رسمي ادارو د معیاري ژبې تر څنګ، د کوڅو او بانډو یوه بله ژبه هم جاري ده. د کتابو په بازار کې حتا د عامیانه او غیر رسمي ټکو له پاره ځانته بېل قاموسونه پلورل کېږي. د ځینو آنلاین بڼو له پاره یې دغه لینکونه وګورئ:

<http://onlineslangdictionary.com/>

<http://www.peevish.co.uk/slang/>

<http://www.cockneyrhymingslang.co.uk/>

<http://www.probertencyclopaedia.com/slang.htm>

د وخت په تېرېدو سره همدا عامیانه ټکي او ترکیبونه، چې د اشنا خلګو تر منځ په غیر رسمي خبرو او مرکو کې استعمالېږي، ورو ورو د معیاري ټکو په ډله کې ځای نیسي؛ د مثال په توګه په برتانوي انگرېزي کې "bog" او "loo" د "lavatory" یا "toilet"، "boob" د "breast" او "bums" د "buttocks" پر ځای په عامیانه او غیر رسمي بڼه کارېږي. (Jackson and Amvela 162)

په خواشینۍ سره په پښتو کې د عامیانه او غیر رسمي ټکو را ټولو او رواجولو ته ډېر لږ پام اړول سوی دی. د پښتو عامیانه ټکي د عام ولس ژبه ده، چې تل د بدلون او پرمختګ په حال کې ده. په دې برخه کې ډېرو پلټنو او څېړنو ته اړتیا سته. په پارسي کې د پښتو او پارسي ژبو لیکوال او قاموس لیکوونکي - ارواښاد عبدالله افغاني نویس (په ۱۳۲۷ش کې زېږېدلې) د خپل دوه ژبیز «افغان قاموس» تر څنګ د «لغات عامیانه فارسي افغانستان» په نامه بېل قاموس کښلی هم دی، چې په خپل ذات کې ډېر ارزښتناک اثر دی (و.ګ. افغاني نویس، **افغان قاموس** او **افغانی نویس**، لغات عامیانه فارسي افغانستان). په ایران کې هم د «فرهنگ فارسي عامیانه» تر سرلیک لاندې، په دوو ټوکو کې یو ځانگړی قاموس تألیف سوی دی؛ خو د پارسي ژبې د ټولو لهجو پر ځای یې یوازي د اوسني ایرانی پارسي عامیانه ټکي را وړي دي.

په بېلابېلو ژبو او لهجو کې، د کلیمو د مانوي پولو د بدلېدو ځینې بولگې

په دوه ژبیزو یا څو ژبیزو قاموسو کې د کلیمو د ماناوو په اړه د دې خبرې سپیناوی هم ډېر ضروري دی، چې د ژبو او لهجو په بدلېدو سره د ځینو ټکو په ماناوو کې هم خورا ژور بدلونونه پېښیږي. کله کله یوه کلیمه په یوه ځانگړې ژبه یا لهجه کې ډېرې ماناوې افاده کوي؛ خو بلي ژبې یا لهجې ته په ننوتو سره خپلې ډېرې پخوانۍ ماناوې له لاسه ورکوي. یا بالعکس په نوې ژبه یا نوې لهجه کې نوي ماناوې او مفاهیم مومي؛ د مثال په توگه حیوان د پښتو په لوبډیځه لهجه کې د سپي، پيشي، پسه، خره، آس، غويي او داسې نورو څارويو په مانا کارېږي؛ په داسې حال کې چې همدا ټکی د پښتو په ختیځه لهجه، په تېره بیا لغمانیانو کې د کوچني، کمکي، وړکي، وړیا ماشوم په مانا استعمالیږي. گډې په اوردو ژبه او زموږ د کښته پښتنو په پښتو لهجه کې د موټر په مانا کارېږي؛ خو د دې خوا په پښتنو کې د «گډې» په بڼه هغې دوه اراڼه بيزي نقلیه وسيلې ته وايي، چې د آس، خره، اوبن یا بل حیوان په زور کشیږي. د «ماشین» ټکی په ایراني پارسي کې د موټر (car) په مانا استعمالیږي؛ حال دا چې همدا ټکی په افغاني پښتو او افغاني پارسي (دري) کې د هغه صنعتي دستگاه په مانا کارېږي، چې په مېخانیکي یا برقي ډول کار کوي؛ لکه د چاپ ماشین، د کالو گنډلو یا پرېمینځلو ماشین او داسې نور؛ اما ایرانیان زموږ پر خلاف د انگرېزي ژبې د موټر همدا کلیمه د «موتور» په بڼه د ماشین آلاتو د پاره کاروي. همدغه راز، په افغاني پښتو او دري کې د مور ورو ته «ماما» وايي؛ خو په ایراني پارسي کې «دایي» ورته ویل کیږي. د ایرانیانو پر خلاف، موږ د «دایي» ټکی د قابلې (midwife) په مفهوم کاروو؛ په داسې حال کې چې ایرانیان د «قابلې» د پاره د «ماما» کلیمه استعمالوي. ایرانیان زموږ پر خلاف «انگلیس» د انگلستان، «فرانس» د فرانسوي ژبې او «گره» د کوریا په مانا کاروي؛ په داسې حال کې چې افغانان «انگلیس» د انگرېز تبعه په مفهوم، «فرانس» د فرانسې او «گره» د مځکي د گړې په مانا استعمالوي. ایرانیان «صندلي» د چوکۍ/خوکۍ په مانا کاروي؛ خو افغانان په پښتو او دري کې «صندلي» ته د هغه مستطیل ډوله مېز په مفهوم گوري، چې لوی تلتک یا برستن پراچوي؛ او په سرو سیمو کې یې د ژمي په موسم کې د ځان تودولو د پاره کاروي. «سال» په پارسي کې د «کال» په مانا دی، حال دا چې همدا کلیمه د پښتو په لرغوني ادب کې د میډه رېگ په مفهوم راغلې ده. «دسالو وږمه» د ابو محمد هاشم سرواني (په ۲۲۳ هـ ق کې زېږېدلې) ادبي اثر دی، چې محمد هوتک په خپل مشهور اثر «پتیه خزانه» کې یاد کړی دی (هوتک ۵۸). «فارسي» کلیمه په افغانستان او ایران دواړو کې د ژبې په مفهوم استعمالیږي؛ په داسې حال کې چې په هند او پاکستان کې د اورپالوونکي، زردشتي یا مجوسي په مانا ویل کیږي. البته په دې ځای کې د زردشت پالني او پارسي ژبې تر منځ هم یو تاریخي اړیکې تر سترگو کیږي. په پارسي کې د «آیین» کلیمه زیاتره په دوو مفهومو کارېږي: دستور، رَوش، رَسَم، عادت، نظم، قاعده، سُنّت، دین، بڼکلا، بنایست، زب او زینت (عمید: ۸۱). همدا کلیمه د اوردو ژبې په وړځینو مکالمو کې عمدتاً د اساسي قانون یا قانون، لایحې، مقرري او قاعدې په ماناوو کارېږي. (Platt 115) په دې ډول گورو، چې په اوردو او پارسي کې د «آیین» د کلیمې د ماناوو د پراخوالي او نورو ځانگړتیاوو تر منځ ډېر توپیر لیدل کیږي؛ مثلاً په افغانستان کې هیڅکله نه وایي، چې د آیین په پلاني ماده کې داسې

راغلي دي. د دې دود پر خلاف، په پاکستان کي څوک د «آيين» کليمه د دين او مذهب په مانا نه کاروي. حال داچي په پارسي او پښتو کي، دا ټکی د دين او مذهب په مانا پراخ استعمال لري.

په عربي ژبه کي مکان د ځای په مانا دئ؛ په اوردو ژبه کي د کور يا استوگنځي په مانا استعماليري؛ خو همدغه ټکی په افغاني پښتو، په تېره بيا لوېديځه لهجه کي د بيت الخلا، حاجتځي، کناراب يا تشناب په مانا ډېر عام دئ. د «طوايف» کليمه په عربي، پارسي او حتا پښتو کي د «طايفه» د جمعي په مفهوم کاريري، چي د تېرونو، توکمونو، قومو، قبيلو، عشیرو، خېلو او داسي نورو مانا لري؛ خو په هندي او اوردو ژبو کي د جمعي دا صيغه د يوه شخص له پاره د مفردي صيغې په بڼه، د رقاصې (نڅېدونکي ښځي)، مسلې يا بدلمني ښځي په مانا استعماليري چي له عربي، پارسي او پښتو سره نه يوازي په مانا، بلکي په گرامري نوعيت کي هم توپير او جلاوالی ښيي. د «کمين/کمينه» کليمه د دې خوا په پښتو او دري کي تل په بڼه مانا کاريري؛ په داسي حال کي چي همدا ټکی په هندي او اوردو کي د ښکندځلو او سپکو سپورو په توگه د بې همته، بې غيرته، رذيل، تپت، فرومايه او داسي نورو په مفهوم استعماليري. «نبات» کليمه په عربي کي د بوټي (plant) خو په دري کي د ميسريو (يو ډول شرينی) په مانا استعماليري. په کښته پښتنو کي سوا (د سين په زېر) عربي ټکی د ډېر، زيات، کوټه په مفهوم کاريري؛ خو همدا ټکی په پارسي کي د وسط، ميانه، يو ډول، برابر او همدغه راز د استثنا د کليمې په بڼه د غير، جزء، مگر، ليکن او داسي نورو په مانا کاريري (عميد ۲: ۱۴۷۴). په برو پښتنو کي هم دا ټکی د «ماسوا» (د سين په زېر) په بڼه د استثنا د کليمې په توگه کاريري. د کوزي پښتونخوا پښتانه «نری» د کوچني يا واړه په مانا کاروي؛ لکه نری فريج، نری گاډی، نری کمپيوټر او داسي نور؛ حال دا چي بر پښتانه يې يوازي د هغه شي د پاره کاروي، چي بر يا سور يې کوچنی وي (کم بره). ځيني کښته پښتانه «ډنگر» کليمه د «خره» په مفهوم استعمالوي؛ حال دا چي دا خوا پښتانه يې د خوار ځواکه، کمزوري، کم جانه، ضعيف الينه او داسي نورو په مانا کاروي. په عربي او پارسي کي د «عمده» کليمه د گلي، مجموعي، ټوليز په مانا استعماليري؛ مگر په اوردو کي د بڼه، اعلى، باکيفيته او داسي نورو په شان ماناوي لري.

په انگرېزي کي هم د ژبو او لهجو په بدلون سره، د کليمو په مانوي پولو کي د اوبنتون خورا ډېر مثالونه سته، چي يو يې د چانسلر (Chancellor) کليمه ده. په انگلستان کي دا ټکی د ماليې وزير يا د يوه پوهنتون د ناستوگن او افتخاري رييس په مانا کاريري؛ حال دا چي دا ټکی په نورو اروپايي هيوادو، په تېره بيا جرمني کي د صدراعظم (Prime Minister) په مانا استعماليري. (Thomson 218) همدغه راز، د ټپ (tape) انگرېزي کليمه په دې ژبه کي د اوازي يا تصويري فيتې/کاسيټ (cassette)، نری او دل سوي پټی يا سرينناکه پلاستيکي پټی په مانا استعماليري؛ خو په پښتو او دري کي د هغه برقي آلې په مفهوم کاريري، چي موسيقي يا نور ثبت سوي رغونه وايي. په دې توگه د ټپ دا مفهوم په پښتو او دري کي له هغه مفهوم سره ډېر توپير لري، چي خلگ يې په انگرېزي ژبه کي کاروي. په بېلابېلو ژبو او لهجو کي د کليمو د

ماناوو او انگېرنو د اختلاف مثالونه تر حساب تېر دي، چې هر پوه او هوښيار کس يې بايد تر وسه وسه له گډوډولو څخه ډډه وکړي؛ خو دا لوړ هدف يوازې هغه مهال تر لاسه کېدای سي، چې د کليمو په مانوي پولو کې دا ډول بدلونونه تر هر چا مخکې، د قاموس ليکونکو له پامه پټ نه وي.

د طبيعي او غير طبيعي عواملو پر بنسټ د بېلابېلو ټکو په ماناوو کې راز راز بدلونونه: د کليمو حقيقي، مجازي، کنايي، اصطلاحي او نورو ماناوو ته يوه لنډه کتنه

مخکې مو د يوه منلي اصل په توگه يادونه وکړه، چې کليمې د بېلابېلو طبيعي (د وخت تېرېدو، جوي او اقليمي حالاتو) او غير طبيعي (سياسي، اجتماعي، فرهنگي، فکري او اقتصادي) تحولاتو په ترڅ کې کله کله پخوانۍ ماناوې له لاسه ورکوي؛ او پرځای يې نوي ماناوې پيدا کوي؛ مثلاً «يزته» په اوستا کې هغه پرېښته/پرېشته وه، چې د خير او نېکبختۍ عامله گڼل کېده. دا مانا اوس مړه ده؛ خو اوس يې د همدې ټکي په اخير کې د «ته» پرځای د «دان» ورستارې وروښلولي دي؛ او د «يزدان» يا خداي تعالیٰ په مانا يې کاروي. «دروغ» هم په پخوا کې د يوه دېب/دېبو نوم ؤ، چې اوس د ريشتيا پر ضد استعمالېږي (حبيبي)، «د پښتو لغوي تصور»، کابل، ۱۴۳). ځينې وختونه لغتونه پخوانۍ ماناوې هم ساتي؛ او نوي ماناوې هم خپلوي. دغه راز نوي ماناوې زياتره مجازي، کنايي او اصطلاحي بڼه لري. د کليمو نوي ماناوې په حقيقت کې د هغو طبيعي او ټولنيزو بدلونو زېږنده دي، چې هره ورځ په طبيعت او ټولنه کې پېښېږي؛ او د ژبې بېلابېل ټکي، ترکيبونه او اصطلاحات هم له هغو سره گام پر گام تغيير او تحول مومي. په داسې شرايطو او حالاتو کې بايد قاموس ليکونکي د بېلابېلو ټکو او ترکيبو په راز راز ماناوو او مفهومو کې د هغو حقيقي، اصطلاحي، مجازي، کنايي او نوري ماناوې، په روښانه ډول تفکيک او تشخيص کړي؛ د مثال په توگه «شاهد» کليمه، لکه څنگه چې مخکې هم اشاره وسوه، د حقيقي مانا له پلوه کتونکي يا لېدونکي ته وايي؛ خو په پارسي شاعري کې زياتره په مجازي بڼه د معشوق، محبوب، جانان، يار، نگار او داسې نورو په مانا راغلې ده. همدغه رنگه «صنم» ټکی چې په لغت کې اصلاً بت، مجسمې، تمثال او داسې نورو ته وايي؛ خو په مجازي بڼه د معشوق، محبوب، نگار، جانان، معبود او داسې نورو په مانا استعمال سوی دی. په اسلامي فقه کې «شاهد» د يوې بېلې اصطلاح په توگه هغه چا ته ويل کېږي، چې د يوې دعوي د اثبات يا رد د پاره په محکمه کې شاهدي ورکوي. «ملت» هغه عربي ټکی دی، چې پخوانۍ مانا يې هم ژوندی ده؛ خو د زمانو په تېرېدو سره يې نوې مانا هم پيدا کړې ده. دغې نوې مانا په پيل کې مجازي بڼه لرله، چې وروسته سوکه سوکه د حقيقي مفهوم پرځای ودرېده. پوهېږو، چې «ملت» پخوا د شريعت په مانا استعمالېده؛ مثلاً په قران مجيد کې د «ملت ابراهيم» ستاينه سوې ده. خواجه شمس الدين محمد حافظ شيرازي (په ۷۹۱ هـ ق کې مړ) په خپل ديوان کې وايي:

جنگ هفتاد و دو ملت را همه عذر بنه

چو نديدند حقيقت همه ره افسانه زدند

مگر نن مور همددا «ملت» ټکی د خلگو يا وگړو په مانا کاروو (د نورو توضيحاتو له پاره وگ. حبيبي)، «د پښتو لغوي تصور»، کابل، ۱۴۳).

په پارسي کي «رويين تن»، «گلرخ»، «بدلگام» او داسي نور ترکیبي ټکي د حقيقي او مجازي ماناوو له پلوه ډېر توپير لري. «رويين تن» په حقيقي مانا هغه چا ته ويل کيږي، چي بدن يې له روپي (شين بخونه سپين فلز) څخه جوړ سوی وي؛ خو په مجازي مانا قوي، غبستلي، پياوړي، زورور او داسي نورو ته وايي. «بدلگام» د حقيقي مانا له پلوه د هغه آس په مانا دی، چي قيضې ته خوله نږدي؛ خو په مجازي بڼه د هغه انسان د صفت په توگه کارېږي چي سرکښ، عصيانگر، باغي، متمرّد او نافرمانه طبيعت ولري (عميد: ۳۸۵). البته دا ترکیبي ټکي ټول په مجازي بڼه کارېږي.

په عربي کي «وقف» کليمه له لغوي اړخه د درېدو يا توقف په مانا ده؛ خو په فقهي او حقوقي اصطلاح هغه حالت ته وايي، چي کوم فزيکي يا حکمي شخصيت د پام وړ مال (عين) په خپل واک کي وساتي؛ او له هغه څخه تر لاسه کېدونکې گټه په هغو چارو کي ولگوي، چي واقف (وقف کونکي) ټاکلې وي. او قاف يې د جمعي حالت دی. «جرح» د حقيقي مانا له اړخه وجود خپرلو، ټپ يا پرهر ته وايي؛ خو په حقوقي اصطلاح د شهادت بطلان يا ردولو، سمولو او اصلاح کولو ته وايي (حييم: ۵۴۰ او عميد: ۸۰۹). «اجتهاد» په لغوي لحاظ کونښن او جد و جهد ته وايي؛ خو په فقهي اصطلاح له اسلامي منابعو او مصادر (قراني ايتونو، نبوي حديثونو، اجماع او قياس) څخه د شرعي حکمونو استخراج ته وايي. د «کتاب» کليمه په عامه مانا (دفتر، بياض، صحيفه) ټولو خلگو ته څرگنده ده؛ خو په اسلامي علومو کي د هغه اختصاصي مانا، قرآن شريف ته اشاره ده. لکه څنگه چي په ځينو مبارکو آياتو کي قرآن مجيد د «کتاب مبین» په نامه ياد سوی دی. «ذکر» کليمه هم په عامه او خاصه مانا بېل استعمال لري. د «ذکر» عام مفهوم (د خداي ياد، د الله تعالی د اسماء الحسنی يادونه...) هر چا ته ښکاره ده؛ خو په خاص مفهوم يې بنايي بېله مسلکي او اختصاصي کسانو څوک پوه نسي. د «ذکر» ټکي په خاصه او ضمني مانا هم د «کتاب» په څېر، قرآن کریم يا قرآني لارښوونو ته اشاره ده؛ ځکه د مسلمانانو دې سپېڅلي کتاب ته په ځينو آياتو کي د «ذکر» په نامه هم گوتې نيول سوي ده.

په انگرېزي کي هم د داسي کليمو شمېر خورا ډېر دی، چي حقيقي، مجازي، کنايي او اصطلاحي ماناوي يې يوله بله بېلي دي؛ مثلاً «fabulous» کليمه د چي د ايمولوژيکي اړخه له «fable» ټکي څخه د تصوري، افسانه يي، خيالي، افسانې، اسطوري، نکل، کيسې او داسي نورو په مانا اخیستل سوي ده؛ خو د خلگو په ورځنيو محاورو کي په اصطلاحي بڼه د عالي، لوی، باورنه کېدونکي، اريانونکي، پرتمين او داسي نورو په مانا کارېږي يا «gut» کليمه چي د حقيقي مانا له پلوه نس، کولمو، د غرايزو د احساس مرکز، د وجود دننه برخي، ضروري برخي، اقتباس کولو، د ودانۍ سوځولو او وړانولو ته وايي؛ خو په ورځنيو محاورو او مرکو کي اصطلاحي جمعې په بڼه (guts) د روحيې، زپورتيا، مړاني، غيرت او داسي نورو په مانا کارېږي. د «tiger» ټکي له لغوي پلوه د بېر (حيوان) په مانا دی؛ مگر په مجازي بڼه د وحشي، بې رحمه او ظالم انسان په مانا استعمالېږي. «gay» کليمه په انگرېزي کي اصلاً د خوښ، خوشاله او داسي نورو په مانا ده؛

خو نن سبا همدې ټکي په خلگو کې يوه بله مانا هم موندلې ده، چې تر خپلي پخوانۍ مانا ډېره عامه او مشهوره ده. په نوې مانا دا ټکي د هغه نارينه دپاره کارېږي، چې له بل نارينه سره جنسي اړېکي ولري. "giant" کلیمه د حقيقي مانا له اړخه د روميانو د افسانوي اتل يا ديو / دېب په مانا ده؛ خو په مجازي بڼه د لوی، ستر، غټ، پياوړي، عظيم، غول پيکر او داسې نورو په مانا استعمالېږي. د "sick" کلیمې عامه مانا (ناروغ) او اصطلاحي مانا (عالي، ډېر ښه) ډېر توپير لري. "cool" کلیمه هم له همدې ډلې څخه ده، چې رسمي (سور، بيخ) او اصطلاحي (عالي، ډېر ښه) ماناوې يې يو له بله ډېر فرق لري.

د نورو ژبو په څېر په پښتو کې هم د داسې ټکو شمېر ترانده پاس دئ، چې د زمانو په بېلابېلو پړاونو او د خلگو په مختلفو طبقو او ډلو کې، په جلا جلا ماناوو (حقيقي، مجازي، کنایي، اصطلاحي او نورو) استعمال سوي دي؛ مثلاً په کندهار کې د «چغال» ټکي د بې زړه، بې غيرته، بگېل او نامرده سړي دپاره او «روستم» د زړور، مېړه، غښلي، پياوړي، غيرتمن او داسې نورو په کنایي ماناوو کارېږي. په کندهار کې د «وينه» [خج پر دوهمه خپه] ټکي، چې په حقيقي مانا د حشراتو له کورنۍ څخه يو کوچنی حيوان دئ؛ په مجازي او کنایي مانا د مضر، موذي، ايتي، وړانګونکي، سرابن، طامع، اروا وړي او داسې نورو په مفهوم استعمالوي. يا لکه څنگه چې په پارسي کې وايي: «فلانی برق لېچ است» دلته د «برق لېچ» ترکيب د کنایي په ډول د تېز، چالاک، تېر ايستونکي، چمباز، ټگ، ټگمار، فريبکار، مژور او داسې نورو په مانا استعمال سوي دي. سربېره پردې مواردو او حالاتو، کله کله ځينې ټکي د ټوکو يا سپکاوي له پاره، په معکوسه يا متضاده (ironic) مانا استعمالېږي؛ لکه په کندهار کې، چې پک يا بې وېښتو سړي ته په سر چپه بڼه «څونه ور» وايي. له کلیمو او ترکيبو څخه بېلابېلي ماناوې او مفهومونه اخیستل، په واقعيت کې د يوې ټولني يا يوې ځانگړې ډلې د فکري او ذهني پرمختيا ښکارندوی دئ. په هره ژبه کې، چې د داسې لغتو زېرمه پراخه او لويه وي، په هغه اندازه بډايه او مهذبه گڼله کېږي. پرولسي خبرو او مرکو سربېره په پښتو ادب کې هم ددغه راز ماناوو بولگې خورا ډېرې دي؛ مثلاً په دې بيت کې، چې د ادبي فنونو له مخې يې «مدح مايشبه الذم» بولي، د «عادل او عدل» ټکي هم په معکوسه مانا کار سوي دي:

يو عادل بادشاه پيدا شو اورنگ شاه د دين غمخور

خپل پلار ترې په عدل په فتوا وژني خپل ورور

په پښتو ادب کې ډېر ځله «نمرود» او «فرعون» د جابر، جلاد، ظالم، بې رحمه، متکبر، ځان غوښتونکي او داسې نورو په مجازي ماناوو؛ «ابوجهل» د مشرک، کاپير (کافر)، بې ايمانه، خرافاتي، سرتمبه او داسې نورو په مجازي ماناوو؛ «زاهد» د ځانښودي، ریاکار، فضل فروش او «رند» د عارف، صوفي، بې ریا، مخلص او داسې نورو په مجازي ماناوو سوي دي. د بلي هري ژبې په څېر په پښتو ادب کې هم ددغه راز سيمبولونو، مجازي او کنایي ماناوو استعمال خورا ډېر دئ.

زیاترو پارسي فرهنگونو هم د کليمو، ترکیبو او عبارتو کنایي ماناوو ته ژور پام کړی دئ. په «فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی» کې د «آب حیات» د عامو او دودیزو مفاهیمو تر بیان وروسته داسې لولو: «در اصطلاح شعر کنایه شده است از کلام فصیح و دهان معشوق و سخن گوئی او. - عرفا آنرا کنایه کرده اند از محبت باریتعالی که هر کس را جرعه ای از چشمه فیاض آن بنوشانند معدوم و فانی نگردند. و نیز کنایه است از سخنان اولیاء الله و مردان کامل که حیات بخش است.» (گوهرین ج ۱: ۷). د «فرهنگ آندراج» مؤلف د «آب مریم» د مانا په بیان کې داسې کنبلي دي: «کنایه از عصمت و طهارت و راستگاری- و نیز شیرۀ انگور» (شاد ج ۱: ۳۱).

په دې ډول گورو، چې په آیرونیک بیانونو کې ظاهراً یو څه ویل کېږي؛ خو د بلي مانا یا بل مفهوم د پوهېدو هڅه کېږي. که څوک ووايي: «ژر سئ ډوډی را وړئ، چې مرگ» دلته د مرگ د کليمې استعمال د لوړې د سختوالي او زیاتوالي په مقصد ویل سوی دئ، نه د واقعي مرگ په مانا. له دې امله د بېلابېلو ټکو د اغېزمنتیا او تأثیر لوړول، ټول په حقیقت کې د کلام د مانوي اړېکو زېږنده دئ. د کليمو مجازي (metaphorical / figurative) ماناوې د هري ژبې په شعر او هونري نثر کې ډېر پراخ استعمال لري.

په پښتو قاموس لیکنه کې تر اوسه د کليمو مجازي او کنایي ماناوې په بشپړه او منظمه بڼه نه دي راغونډې سوي. په زرونو داسې ټکي او ترکیبونه سته، چې د پښتو د بېلابېلو لهجو و یونکي یې په خپلو ورځنیو خبرو او مرکو کې کاروي؛ خو له بده مرغه چې تر اوسه یې هم په پښتو قاموسو کې راغونډولو او تشریح کولو ته چندان پام نه دئ سوی. پښتنو لغتپوهانو، ادیبانو او څېړونکو ته بنایي، چې د پښتو پرگړدو علمي او ادبي اثارو سربېره، د خلگو له ورځنیو محاورو او مکالمو څخه هم دغه راز ټکي راټول کړي؛ او د روښانه مثالو په وړاندې کولو سره یې لوستونکو ته ماناوې او د استعمال ځایونه وښيي.

د کليمو منصوبي او مستنبطي ماناوې

د اوسنۍ قاموس لیکنې د اصولو له مخې باید د کليمو، عبارتو، ترکیبو او اصطلاحاتو په تشریح او بیان کې د منصوبو او مستنبطو ماناوو توپیر ته ټینګ پام وسي؛ ځکه ډېر ځله په ژبنيو قاموسو کې داسې اختصاصي ټکي، ترکیبونه او اصطلاحات راغونډیږي، چې قاموس لیکوونکي یې باید یوازي د منصوبو او اختصاصي ماناوو په یادونه بسنه وکړي؛ د مثال په توګه جرم/جریمه، جنایت، جناحه، قباحت، تعزیر، قتل، قصاص، جرح، دیت، نکاح، مهر، طلاق، عدت، مییعه، ثمن، میراث، اختلاس، رشوت او داسې نور د حقوقو او اسلامي فقهي داسې اصطلاحات دي، چې قاموس لیکوونکي باید د یوه مهم اصل په توګه د هغو په اړه له شخصي نظریو او قیاسونو څخه ډډه وکړي؛ خو له دې کبله چې ژبه د یوه ټولنیز موجود په توګه تل د بدلون او اوښتون په بهیر کې ده، د قاموسو مؤلفان کولای سي د دغه راز کليمو، ترکیبو او اصطلاحاتو په تعریف او څرګندونه کې ادبي او علمي نیمګړتیاوې له منځه یوسي؛ او د نوو علمي پرمختګو په رڼا کې د هغو پخواني مفاهیم بشپړ او غني کړي.

د منصوو او مستنبطو ټکو په اړه د بحث پر مهال باید دا مسأله هم هېره نه کوو، چي که د ځينو ټکو او اصطلاحاتو په حقوقي تعريفو کي د بېلابېلو مفکرانو او حقوقپوهانو ترمنځ اختلاف او جنه جنه ولیدل سي، بيا نو قاموس لیکوونکو ته بنایي، چي تر هر څه مخکي د خپل هیواد په نافذو قوانینو کي تسجیل سوو تعريفو ته د لومړي توب حق ورکړي. په دې توگه، قاموس لیکوونکی نه یوازي، د یوې حقوقي یا فقهي مسألې په اړه د هغې تیوریک اړخونه تشریح کوي؛ بلکي د خپل هیواد د نافذو قوانینو رسمي دریځ هم بیانوي. که چيري د مقنن په تعريفو کي تېروتنه، کمزوري او نیمگړتیا ولیدله سي، بيا نو لازمه ده چي د علمي نظریو په رڼا کي د هغو پر بېلابېلو اړخو هم تبصره وکړي.

په قاموس لیکنه کي د مشابه، ذومعاین، مترادفو، متضادو، متقاربو او اړونده ټکو پېژندنه او ارزښت

لکه څنگه چي په قاموس لیکنه کي د هومینمو، هوموفونو، هوموگرافو او پالیسمیس ټکو پېژندنه او راغونډونه د پراړزښت لري، د مترادفو (synonyms)، متضادو (antonyms)، اړونده ټکو (related words)، نیژدې یا متقاربو ټکو (nearby words) حتا اړونده پلټنو (related searches) پېژندل او راټولول هم، د پره په زړه پوري موضوع ده.

په هره ژبه کي داسي لغتونه خورا د پردي، چي د یوه نیمگړي، پېچلي او غامض تعريف پر ځای د مترادفو او متضادو ټکو په مرسته خورا په اسانۍ او چټکۍ سره پېژندل کيږي؛ د مثال په توگه ماینه/ماندینه، مېرمن، کډه، کوروالا، کورودانه، بنځه، عورته/اورته/اروته، ارتینه، خانمه، بېگمه او داسي نور یا کوچنی، کمکی، وور، وړکی، ماشوم، حیوان، طفل او داسي نور ټولي هغه مترادفي کلیمې دي، چي د پښتنو په بېلابېلو لهجو او سیمو کي د یوه واحد مفهوم د بیان دپاره کارېږي. په پارسي او عربي کي راه، روش، شگرد، راستا، وتیره، نهج، اسلوب، طریقه او داسي نور ټول د مانا په لحاظ یو رنگي یا نیژدې والی لري.

په دې توگه، سینینیمونه یا مترادف ټکي، هغه کلیمې دي چي یو راز ماناوي افاده کوي؛ او د بېلابېلو ټکو ترمنځ د ماناوو دغه راز یو شانتي والی او یو رنگي په لغتپوهنه کي د سینانیمي (synonymy) په نامه یادېږي؛ لکه په امریکایي انگرېزي کي "sidewalk" او په برتانوی انگرېزي کي "pavement" ټکي یا "shut" او "close"، "beseech" او "implore"، "glitter" او "sparkle"، "native" او "indigenous" کلیمې، چي په ډېرو ځایو کي مترادفي ماناوي لري.

د هري بلي ژبي په شان، په انگرېزي ژبه کي د مترادفو ټکو په ماناوو او انگرېنو کي د یو رنگۍ او بېلوالی خورا ظریف او حساس اړخونه نغښتي وي، چي قاموس لیکوونکي باید ښه په خبروي؛ مثلاً

“importune, supplicate, implore, beseech, entreat, beg” ټکي گرده د هغي غوښتني په مانا دي، چي له مخالفت يا اعتراض سره مخامخ وي. څوک د هغه څه د ترلاسه کولو د پاره د “beg” کلیمه استعمالوي، چي د يوه منلي حق په توگه يې غوښتنه نسي کولای. په بله ژبه، د “beg” ټکي د اخلاص، ټينگار او کله کله عاجزی او کمیني مراتب څرگندوي. د “entreat” کلیمه هغه مهال کارېږي، چي څوک د صمیمانه غوښتني او خواخوږی له لاري بل څوک د يوه کار کولو يا نه کولو ته اړ باسي. دواړه “beseech” او “implore” داسي اندېښنه يا تلو سه افاده کوي، چي خواخوږي او زړسوی را پاروي. بنایي “implore” د ژړا، اوبنکو او بنکاره درد په بيانولو سره په مانا کي تر “beseech” يو څه پياوړی او ځواکمن وي. “supplicate” له “entreat” سره د عاجزی، بېوزلی او دوعا کولو فکر ملگری کوي؛ او په پای کي “importune” د ازار او ځورولو تر پولي پر خپله غوښتنه د يوه چا د ټينگار او درېدو په مانا دي. (Jackson and Amvela 108)

د هغو مشخصو شيانو له نومو پرته، چي په دوو بېلو کولتورو يا کولتوري حوزو کي گډ وي، په ژبو کي د سوچه يا ننگه مترادفو ټکو موندنه ډېره گرانه ده، نو ځکه يې ژوندی او غوره بولگي په ډېري سختی سره پيدا کېږي. حتا که د مترادفاتو په نامه ځيني و هم موندل سي، بيا هم په هغو کي د مانا له پلوه څه نا څه توپير ليدل کېږي. مترادفو ټکو ته نيژدې ټکي د مترادف وزمه يا شبه مترادف (pseudo-synonym) په نامه يادېږي. (Jackson and Amvela 108)

ځيني ژبپوهان د بشپړو يا مطلقو مترادفاتو او نرمو يا اسانه مترادفاتو ترمنځ د توپير او بېلوالي خبره کوي. په بشپړه يا مطلقه مانا بايد دوه مترادف ټکي د استعمال په ټولو ممکنو شرايطو او حالاتو کي، يو په بل د اوبنتورا اوبنتو وړتيا ولري. ويونکي او ليکونکي بايد په ټاکلو شرايطو او حالاتو کي د يوه يا بل ټکي په کارونه کي، د انتخاب پوره ازادي ولري؛ او دا خپلواک غوراوی بايد د هغه څه پر مانا، سبک او مانوي استنباط څه اغېزه ونکړي، چي ويل کېږي يا ليکل کېږي.

لکه څنگه چي مخکي يادونه وسوه، ځيني ژبپوهان باور لري چي د مطلقو مترادفاتو موندنه اصلاً ډېره گرانه ده. که چيري يو ونيم و هم موندل سي، نو هغه يوازي د مانوي بدلون د پېښېدو له امله دي. په دې توگه، کټ مټ يا مطلق مترادفات، په يوه ژبه کي د ډېرو ټکو د غورځولو يا بې استفادې پرېښوولو خوا ته لاره هواروي؛ حال دا چي د يوه ځانگړي حالت يا موضوع د پاره د دوو ټکو ترمنځ غوره کولو په کار کي د پراخ او ازاد لاس لرل داسي ښکېنه ده، چي بېله هغي په وينا او ليکنه کي، له ډول ډول ستونزو او پېچومو سره مخامخ کېږو.

له تاريخي پلوه بنایي داسي و برېښي، چي د پام وړ دوه ټکي د مطلقو مترادفاتو له خطر سره مخامخ سوي دي.

ياني دا چي له دوو مترادفو ټکو څخه يوه په يوه بڼه خپله مانا اړولې يا له استعماله لوبدلې ده؛ د مثال په توگه کله چي د "sky" کلیمه له زرې ناروېزي ژبې (Norse) څخه انگرېزي ته ننوته، نو د بومي انگرېزي ژبې د "heaven" کلیمې سره د سيالۍ په ډگر کې ودرېده. دواړو ټکو پر فزيکي اسمان سربېره، د خدای او ملايکو د روحاني عالم پر ماناوو دلالت کاوه. د زمانې په تېرېدو سره "sky" د فزيکي اسمان او "heaven" د روحاني يا عرفاني اسمان په مفهوم استعمال سو. که څه هم تر اوسه پوري دواړه کله کله د يو بل پر ځای کارېږي.

دغه راز، کله چي د روح (spirit) لاتيني کلیمه د فرانسوي ژبې له لاري واخيستل سوه، نو د بومي ژبې (انگرېزي) له "ghost" کلیمې سره په مقابل کې ودرېده؛ لکه د "Holy Ghost" او "Holy Spirit" په عبارتونو کې. وروسته "spirit" کلیمې د يوه داسې ټکي په توگه ځای ونيو، چي عام او پراخ مفهوم يې لره؛ او "ghost" لږو ډېرو روحاني او غيرمادي مانا په دايره کې محدود پاته سو.

(Jackson and Amvela 109)

کله چي د مترادفاتو خبره کېږي، مقصد د اسانه او نرمو مترادفو ټکو بېلابېلي درجې دي، چي په هغو کې نه يوازي د دوو کلیمو تر منځ د مانا له پلوه څه تېر و بېر؛ بلکي د شرايطو او حالاتو څه نا څه توپير هم ليدل کېږي؛ خو سره له دې خصوصيتو هم کېدای سي يو د بل پر ځای استعمال سي. د دغه راز مترادفو ټکو اړوونکی يا عوضي استعمال يوازي هغه مهال سم او معقول نه برېښي، چي د دوو يا څو مترادفو ټکو په منځ کې مشترکه مانا د هغو تر څو يې يا مشترکي ساحې د باندې پرېوزي؛ د مثال په توگه discover (تر هر چا مخکي د يوه شي موندنه يا حقيقت پېژندنه) او find (په يوه ډول يا يوه بڼه د يوه شي موندل).

(Jackson and Amvela 109)

ځيني مترادف ټکي د يوې ژبې له بېلابېلو لهجو سره د اړېکي پر بنسټ يو له بله بېلېږي؛ مثلاً په برتانوي انگرېزي او امريکايي انگرېزي کې، د څو مترادفو ټکو بولگې په دې ډول دي:

windscreen, pavement, lift, lawyer, farm, caravan, bonnet(car)
windshield, sidewalk, elevator, attorney, ranch, trailer, hood

لومړۍ ليکه د برتانوي انگرېزي او دوهمه ليکه يې د امريکايي انگرېزي ځيني ټکي ښيي. کله کله په يوه هيواد کې هم د يوې ژبې د بېلابېلو لهجو، معياري، شفاهي او عاميانه ژبو او مختلفو مانوي استنباطاتو پر بنسټ، د مترادفو ټکو استعمال او بالاخره رواج کېدو ته شرايط او امکانات برابرېږي.

(Jackson and Amvela 110-111)

انگرېزي ژبه د مترادفو ټکو له پلوه ډېره غني او ارته ده، چي لومړنی دليل يې د دې ژبې په تاريخ او له نورو ژبو لکه فرانسوي او لاتيني څخه د پراخو ټکو په اخيستنې او استعمال پوري اړه لري.

د نړۍ د زیاترو ژبو په شان په پښتو کې هم د مترادفو ټکو د مانوي پولو ترمنځ ډېر حساس او باریک توپیرونه لیدل کېږي، چې قاموس لیکوونکي یې باید په پېژندنه او روښانولو کې ژور پام وکړي. دلته د پښتو د نوميالي شاعر او لیکوال - استاد سید گل پاچا الفت (۱۲۸۷-۱۳۵۲ ش) له «لغوي څېړنې» څخه څو مثالونه او بولگې را اخلو:

ځوان او ځلمی تقریباً یوه مانا لري؛ خو د ځلمی / زلمی کلیمه د آس یا نورو حیواناتو د پاره نه استعمالیږي. په داسې حال کې، چې دواړې کلیمې د سړي د پاره بې توپیره کارېدای شي. زموږ خلک وايي: پلانی ځوان سوی دی یا بیستانی ځلمی سوی دی؛ اما هیڅکله داسې نه وايي، چې د پلانی آس ځلمی سوی دی.

وړ او لوی د کشر او مشر له ټکو سره مانوي اړیکې لري؛ مگر سره له دې هم هیڅ یو د حیوان د پاره نسي استعمالېدای؛ د مثال په توګه خلک نه وايي، چې آس یا غویی مي کشر یا مشر دی؛ بلکې د دې پر ځای د ځوان، زور او داسې نورو ټکي کاروي (الفت ۳۲).

په پارسي ژبه کې د «دختر» ټکي د لور او نجلۍ دواړو په مانا استعمالیږي؛ په داسې حال کې چې په پښتو او انګرېزي کې دا دوي کلیمې مانوي توپیرونه لري. په پارسي کې که و وایو: «او دختر، دختر احمد است» یانې «هغه نجلۍ د احمد لور ده» هر ورو باید په جومله کې د «دختر» ټکي دوه ځله تکرار شي، چې دا لفظي او مانوي تکرار د بې خوندي او التباس سبب کېږي؛ حال دا چې په پښتو، انګرېزي او ځینو نورو ژبو کې دا لفظي او مانوي تکرار نسته.

ځیر او لوار سل په سل کې مترادف نه دي. که و وایو ډېره ځیره ده. دا خبره سمه ده. که و وایو وریجي لوارې دي. دا جومله هم سمه ده. په ځینو ځایو کې یو د بل پر ځای استعمالیږي؛ لکه: «دا اوږه لوارې دي»، «دا اوږه ځیره دي». پوست او خورین هم مترادف نه دي (الفت ۳۸).

خورینه غوښه، پسته نهالی، پوست ټوکر، خورین شفتالو / شوتالو او داسې نور زیاتره نورو ژبو ته د یوې کلیمې په بڼه ترجمه کېږي؛ ځکه په هغو ژبو کې کېدای شي په همدغو دوو بېلو ماناوو دوه بېل لغتونه نه وي؛ لکه پوست او نرم چې په پارسي کې په نرم ترجمه کېږي. کله کله هم د قاموس لیکوونکو د بې پروايۍ او بې توجهۍ له امله په یوه لغت ترجمه کېږي (الفت ۴۱).

دارل او چیچل زیاتره په گزیدن ترجمه کېږي؛ په داسې حال کې چې دا دوه ټکي د مانا په لحاظ کاملاً یو نه دي؛ مثلاً مور وایو: «احمد لرم چیچلی دی». داسې نه وایو، چې احمد لرم دارل دی. مگر د سپي د پاره بیا د «دارلو» فعل کاروو. دلته گورو، چې ځیني ټکي د حیواناتو په یوه ځانګړې ډله پورې اړه لري. اچول او غور ځول هم په

مانا کي فرق لري؛ مثلاً وايو: «اوبه په لوبښي کي واچوه!» داسي نه وايو، چي «اوبه په لوبښي کي و غورځوه!» (الفت ۴۱).

له مخکښيو مثالو څخه څرگند يږي، چي په پښتو کي هم د نورو ژبو په څېر د خالصو مترادفاتو موندل ډېر گران دي. په دې مانا چي په پښتو کي هم د انگرېزي ژبي په څېر کله کله د دوو يا څو ټکو ترمنځ په ځينو اړخو کي يوشانوالی او په ځينو نورو کي بېلوالی او توپيرونه ترسترگو کيږي؛ لکه: «شکول» او «شلول». «شکول» زياتره د پرې کولو، غوڅولو، چور کولو، لوتولو او داسي نورو په مانا کار يږي؛ خو «شلول» زياتره د پرې کولو، غوڅولو، قطع کولو، جلا کولو، بېلولو او داسي نورو په مفهوم استعمال يږي.

د مترادفو ټکو ترمنځ د افتراق او بېلوالي اړخونه، د حقيقي مانا په پرتله په مجازي مانا وکي ډېر ليدل کيږي؛ مثلاً د چورولو يا لوتولو په مانا د «شکول» استعمال، په واقعيت کي د دې ټکي مجازي مانا ده. هر مترادف ټکی په بېل حالت، ځانگړې جومله او جلا ځای کي استعمال يږي، چي قاموس ليکونکی يې بايد د لازمو توضيحاتو او مثالو په وړاندي کولو سره، د گډوډۍ او التباس مخه ونيسي.

هغه ټکي، چي د ټولو اړخونو له نظره د مترادفو ټکو ځانگړتياوي پوره نه کړي، د متقاربو او اړونده ټکو په توگه ظهور کوي. په دې ډول ټکو کي، لکه څنگه چي يادونه وسوه، د مانا په ځينو برخو کي يوشانوالی او په ځينو نورو کي، جلاوالی او توپيرونه ليدل کيږي.

د پښتو ژبي په بېلابېلو لهجو (گړدودو) کي داسي لغتونه، ترکيبونه او اصطلاحات خورا ډېر دي، چي که د قاموس ليکونکي له خوا په پوره زيار او زړه سوي خوندي نسي، بېله شکه تردوو- درو پښتونو وروسته د هېرېدو او بالاخره نابودۍ له خطر سره مخامخ کيږي. له دې امله بايد قاموس ليکونکی نه يوازي د ژبي علمي او ادبي لمن پراخه کړي؛ بلکي د خپلو ادبي، علمي او فرهنگي ميراثو په ساتنه کي هم د ستايني وړ برخه اخلي. مترادفات د هري ژبي د مانوي ښکلا او بډايني لويه او ارزښتناکه زېرمه ده. په واقعيت کي همدا مترادف ټکي دي چي په خبرو، ليکنه او خاصتاً شاعري کي د کليمو د تکرار، بې خوندي او گډوډۍ مخه نيسي.

د مترادفو ټکو په شان متضاد ټکي (سپين د تور ضد، خپلواکي د مرييتوب ضد، سخاوت د کنجوسۍ ضد او داسي نور) هم په قاموس ليکنه کي ډېره لويه ونډه لري. د نړۍ د زياترو ژبو په څېر، په پښتو کي هم د مترادفو او متضادو ټکو خورا ستره زېرمه سته؛ خو په خواشيني سره، چي د مترادفو او متضادو ټکو دا پراخه او بډاينه زېرمه تر اوسه په بشپړه توگه نه ده راغونډه سوي. دا کار د پښتنو په غرو او رغو کي اوږدو او پرله پسې پلټنو ته اړتيا لري. د ځينو پښتو فرهنگونو مؤلفانو تر خپله وسه په قاموسو کي مترادفو او متضادو ټکو ته ځای ورکړی دی، چي په دې ډله کي د افغانستان د علومو اکاډيمي «پښتو - پښتو

تشریحي قاموس «ترتولو لوړ ځای لري؛ مگر سره له دې هم په هیڅ وجه بشپړ نه دی. په پښتو کې داسې مترادفي یا متقاربي کلیمې خورا ډېرې دي، چې زموږ له تاریخ، تاریخي جغرافیایي او ادب سره نښدې اړیکې لري؛ خو تر اوسه یې د ژبې مفصلو او مشرحو قاموسو ته لاره نه ده پیدا کړې؛ مثلاً ایکې، تنگه/تنگه، غجری، اشړی، کابلی، ولسکیزه، دوه کیزه، درې کیزه، پیسه، روپۍ، تومن، او داسې نورې هغه نښدې یا اړونده کلیمې دي، چې زموږ د هیواد د تاریخ په بېلابېلو پړاوو کې د مروجو پیسو د مختلفو واحدونو په توګه استعمالېدې. د پښتو ژبې قاموس لیکوونکي باید د دغه راز کلیمو په راغونډولو سره د هغو د بېلابېلو ژبنيو، تاریخي، جغرافیایي او اقتصادي اړخو په روښانولو کې مرسته وکړي.

په فرهنگو کې د راغونډو سوو ټکو د تشریح او بیان دپاره د مترادفو او متضادو ټکو کارونه یوازې له لوستونکو سره د پام وړ ټکو په اسانه پېژندنه کې کومک کوي؛ بلکې په هره ژبه کې د بېلابېلو لهجو د بڼې پېژندنې او له دې لارې د یوه اسانه، کره او معیاري ژبې د را منځ کېدو له طبیعي بهیر سره هم ګټوره مرسته کوي؛ ځکه په هر هیواد کې د یوې کره او معیاري ژبې د دودولو تر ټولو مهم او اساسي شرط، د هماغه ژبې د بېلابېلو ویوونکو او لیکوونکو ترمنځ په ټولنیز ژوندانه کې، ژور او هراړخیز اړیکې دي. هرڅو چې دا اړیکې آرت او غښتلې وي، په هغونه اندازه ژبه د سمون، کره والي او معیار پر لور ګام ږدي. که د بېلابېلو پېچمو له کبله د یوې ژبې د ویوونکو ترمنځ فزیکي تماسونه او تعلقات ګران وي، نو په قاموسو کې د یو بل په مروجو ټکو او ترکیبو پوهېدنه، د دې نیمګړتیا د بشپړولو دپاره، ډېر ضروري او په زړه پوري کارګڼل کېږي. د همدې استدلال له مخې باید زموږ پښتو قاموسونه د ټولو لروبر پښتنو مروجي کلیمې او ترکیبونه، په علمي بڼه راغونډ او تشریح کړي.

د انګرېزي ژبې په ځینو عصري قاموسو کې مترادفو او متضادو ټکو ته د قاموس د یوې بېلې برخې په توګه ځای ورکړل سوی دی. قاموس لیکوونکي د یوې کلیمې د بېلابېلو ځانګړتیاوو تر پېژندنې او شننې وروسته، لوستونکي د هغې مترادفو او متضادو ټکو ته رهنمایي کوي؛ لکه په دغو او داسې نورو انګرېزي قاموسو کې :

Collins English Dictionary & Thesaurus

<http://www.merriam-webster.com>

<http://dictionary.reference.com>

<http://www.thefreedictionary.com>

د انګرېزي ژبې په ځینو آن لاین قاموسو کې پر مترادفو او متضادو ټکو سربېره حتا د نښدې یا متقاربو ټکو او اړونده یا مربوطو پلټنو تر سرلیک لاندې هم، د هغو کلیمو لیست کښل سوی دی، چې د پام وړ ټکي له بېلابېلو اړخو سره د مانا له پلوه نښدې والی یا ارتباط لري. دغه راز ټکي د کراس-ریفرینس یا څو ځایه یادوني په بڼه په خپلو منځو کې اړیکې لري؛ او لوستونکو ته د یوې کلیمې په بشپړه او هراړخیزه پېژندنه کې،

پراخ او گټور مواد وړاندي کوي. «ډيکشنري ډاټ ريفرينس ډاټ کام» له دغه راز آن لاین قاموسو له ډلې څخه يو گټور او په زړه پوري اينټرنیټي قاموس دی.

په نوې قاموس ليکنه کې د قاموس ليکونکي مسووليت او رسالت يوازي د پام وړ ټکي په معرفي کولو او مانا ليکلو سره نه بشپړېږي؛ بلکې نوې او عصري قاموس ليکنه له مؤلفانو څخه غواړي، چې د بېلابېلو قاموسي سرټکو تر څنګ د مترادفو، متضادو، متقاربو او اړوند ټکو په وړاندي کولو سره، د لوستونکو ادبي او علمي اړتياوي پوره کړي.

په قاموسو کې د بېلابېلو ټکو په ريښو، شکلي او مانوي جوړښت کې د بدلونو روښانه کول

لکه څنګه چې په تېرو بحثو کې هم يادونه وسوه، د ژبې د ودې او پرمختګ په بېلابېلو پړاوو کې دلغتو، ترکيبو او اصطلاحاتو په جوړښت کې راز راز شکلي او مانوي بدلونونه پېښېږي. ځينې کليمې د ابدال، تقليب او اختصار له کبله خپله ظاهري جوله اړوي؛ لکه پښه، ښپه او خپه؛ ژبه، زبه او جبه؛ عورته، اورته، اروته او ارتينه؛ ژلۍ/رلۍ، زلۍ او گلۍ؛ ژوند، زوند او جوند؛ چه او چي، معنی، معنا او مانا؛ خوشحال او خوشال؛ معلوم او مالوم او داسې نور، چې په ځينو کليمو او عبارتو کې درانه توري د گرانۍ په سبب يا په بشپړه توګه له تلفظ څخه لوبدلې دي يا په نيژدې مخرجونو او بنسټي دي؛ لکه اوسری، (اوسری=جمادی الآخر) چې په حقيقت کې د «ت» توري په لوبدو سره د «اوستری» لنډه بڼه ده. گرسره (چې د «گردسره» لنډه بڼه ده؛ او «د» توري يې په وينګ کې د سختۍ او دروندوالي له امله غورځول سوی دی) يا «درنه/درانه» چې د وروستي «د» په حذفولو سره د «درنده/درانده» لنډ شکلونه دي. ځينې ټکي د دوو بېلو ټکو له يو ځای کېدو څخه جوړ سوي دي؛ لکه «ښاغلی»، چې د «ښه» او «آغلی» له يو ځای کېدو څخه ترلاسه سوی دی. د «ښه» وروستی زورکی، چې په پښتو کې عموماً د «ه» په بڼه کېږي، په وينګ کې د دروندوالي او گرانۍ په وجه له تلفظ څخه لوبدلې دي يا «مازيگر» چې په اصل کې د «نماز» او «ديگر» له دوو بېلو کليمو څخه ترکيب سوی دی، په پښتو کې لومړی د «مازيگر» او بيا د «د» توري په غورځېدو سره د «مازيگر/ماڅيگر» په ډول اختصار سوی دی. د «ماپښين» ترکيبې ټکي هم همدا سي پړاونه وهلي دي. دا ترکيب لومړی د پارسي د دوو بېلو ټکو «نماز» او «پښين» له امتزاج څخه جوړ سوی دی. په پيل کې په «ماپښين/مازپښين/ماسپښين» او بنسټي دي؛ او دا دی اوس گورو، چې په تلفظ کې يې د «ز» د توري تر لوبدو وروسته، د «ماپښين/مازپښين/ماسپښين» بڼه اخیستې ده. «هديره» يو بل مثال دی، چې په حقيقت کې د «هد» او «دبره» له دوو جلا ټکو څخه جوړه سوې ده. د زمانې په تېرېدو سره يې د «ډ» توري په تلفظ کې د دروندوالي او سختۍ له امله حذف سوی دی؛ او اوس گورو چې د «هديره» او «اديره» په شکل پاته ده. خداخه(خدای خبر دی)، خداښکه(خدای ښه پوهېږي که)، ښځه(نه يم خبر) او داسې نور ټول په دې ډله کې دي. د کندهار «ماله جات» هم په اصل کې له «محل» او «نجات» څخه جوړ سوی دی، چې ځينې ثقيل توري يې په وينګ کې لوبدلې او د ځينو نورو ډغونه يې خپلو نيژدې مخرجو ته او بنسټي دي.

په نورو ژبو کې هم د امتزاج (blending) او ترخیم (shortening) خورا ډېر مثالونه او بولګې تر سترگو کېږي؛ مثلاً په پارسي کې د «شهیر» ترکیبي ټکی په واقعیت کې د «شاه» او «پر» له یوځای والي څخه جوړ سوی دی، چې اوس د «الف» په لوبډو سره په اوسنۍ بڼه (شهیر) اوښتی دی. شهبال (شاه + بال)، سرفراز (سر + فراز)، مچم (من، چه، میدانم)، خدام (خدا، میداند) او داسې نور یا په انګرېزي کې د ډیموکراسۍ (democracy) ټکی، چې په حقیقت کې د “demos” (د یونان د ښاري دولتو عام وګړي) او “kratos” (حکومت، واکمني) له دوو یوناني ټکو څخه جوړ سوی؛ او د “demokratia” له الیشي سوي بڼې څخه نن په انګرېزي ژبه کې د ډیموکراسۍ په بڼه اوښتی دی. سایکالوجي / سایکالوژي، تېلفون، ټیلیګرام، ټیلیګراف، ټیلیسکوپ، مایکروسکوپ او په سلګونو نورې کلیمې، چې په واقعیت کې له دوو بېلو کلیمو څخه ترکیب سوي دي؛ او اوس د شکلي بدلونو له امله د یوې کلیمې په بڼه ښکاري، هم ګرده په دې ډله کې راځي.

مرسته، کالي، دهګان، دهقان، دېګان، برېڅ، شاهد، صنم او په سلګونو نور، لکه څنګه چې مخکې هم لنډه یادونه وسوه، د هغو ټکو له ډلې څخه دي، چې د بېلابېلو عواملو پر بنسټ، له مانوي اړخه اوښتي دي. د قاموسو مؤلفان باید د دغه راز ټکو د راغونډولو او لیکلو پر مهال د هغو د امتزاج، ترخیم او نحت څرنگوالی په روښانه ټکو وښيي. د بېلابېلو ټکو، ترکیبو او اصطلاحاتو په جوړښت کې داسې بدلون د هغو د ریښو، مورفالوژۍ او مانا په پېژندنه کې ارزښتناکه مرسته کوي، چې قاموس لیکوونکی باید ټینګه ورته ځیروي.

په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو ګرامري وېش او ځانګړتیاوي

په قاموس لیکنه، په تېره بیا د ژبي په عامو او هر اړخیزو قاموسو کې بل ډېر مهم او د غور وړ ټکی د کلام د بېلابېلو برخو د وېش له پلوه د راغونډو سوو کلیمو د بېلولو مسأله ده، چې په انګرېزي کې یې (word classes / parts of speech) بولي. د قاموسو لیکوونکي باید پوه سي، چې د پام وړ ټکي د کلام د اجزاوو د ګرامري وېش له اړخه په کومه ډله کې راځي. په بېلابېلو ژبو کې د کلام د اجزاوو پر نوعیت، څرنگوالي او شمېر اوږدې خبرې سوي دي؛ مګر سره له دې هم، څه ثابت او منلئ معیار نه تر سترگو کېږي. په دې مانا، چې اروپایي ژبپوهانو او ګرامر پوهانو د کلام برخې په یوه ډول وېشلي دي؛ د عربي ژبو ګرامر پوهانو په دې وېشنه کې بله لار غوره کړې ده؛ او په ځینو هندي الاصله ژبو کې د کلام د برخو وېش جلا رنگ او بڼه لري. په پښتو کې هم ژبپوهانو او ګرامر پوهانو د بېلابېلو لارو پیروي کړې ده. د دې پراخ بحث ځانګو او ښاخو ته لاس اچول، ښایي دې لنډې لیکنې ته د ګرامر ښوونې رنگ ورکړي، چې طرحه کول یې دلته پر ځای نه برېښي. دلته یوازې دونه یادونه کافي ګڼو، چې په نښو پښتو قاموسو کې د کلام د خپلواکو یا ناخپلواکو اجزاوو په توګه د اسم، صفت، فعل، قید، ضمیر، اداتو (اضافي تورو یا ناخپلواک ټکو)، ارتباطي تورو، د

ندا تورو، مختارو او وروستارو يا مخوندييو او شاوندیيو، عددونو، دغونو(اصوات) او داسي نورو پېژندنه
دېره مهمه او ضروري ده.

په قاموس ليکنه کي د کلام هره برخه يا هره گتگوري ځانته خاص ارزښت لري، چي بايد له ټولو باريکيو او
جزياتو سره راغونډ او تشریح سي؛ د مثال په توگه د پښتنو په مختلفو لهجو او سيمو کي د اصواتو خورا
دېر او بېل ډولونه کارېږي؛ لکه کرپ، کرپ، خرپ، خرپ، دزب، دروب، کخ/کيخ، غږ، کښ، شر، بغ،
سر، سغ او په لسگونو نور يا په دري کي بُر، سور، يق، کخ/کيخ، گرم، گروم او داسي نور. په انگرېزي کي
زياتره دغونه پردرو ډلو وېشي:

الف) تقليدي دغونه: هغه دغونه، چي په حقيقت کي د يو ځانگړي دغ تقليد يا پېښې کوي؛ لکه:

meow, moo, bow-wow, vroom, etc.

ب) سيمبولیک دغونه: دا دغونه زياتره د يو سیت يا مجموعې په بڼه استعمالېږي، چي ځيني يې قافيې هم
لري؛ لکه:

lump, bump, hump, clump

يا د داسي ټکو په بڼه څرگندېږي، چي د تورو په پيل کي يې يوراز توری وي (alliteration) لکه:

flick, flash, flip, flop, etc.

ج) نابیره او په زوره چغه (Ejaculation):

ho-ho, ha-ha, pish, pshaw, etc. (Jackson and Amvela 51.)

دا ډول ټکي بايد د ژبي له بېلابېلو لهجو څخه په پوره دقت راټول او په قاموسو کي په منظم ډول ثبت سي.

د کلام پر پردي اجزاوو سربېره، په قاموس ليکنه کي د نورو گرامري خصوصيتو لکه فاعلي، مفعولي،
مالکي، اخباري، استفهامي، آلي او داسي نورو حالتو؛ مجعول او مجرد ثلاثي مصدر، د فعل د لازمي او
متعدي ډول د څرنگوالي، د فعل د بېلابېلو زمانو(حال، ماضي او جاري)؛ د بې قاعدې نارينه(مذکر) او
بنځينه(مؤنث) حالتو، د بې قاعده مفردو او جمعي ډولونو، د زمان او مکان د اسمونو، ساده او مرکبو حالتو
او نورو گرامري مشخصاتو په اړه لنډه يادونه کيږي.

په قاموسو کي د کلام د اجزاوو سمه او دقيقه پېژندنه له دې کبله هم دېره د پام وړ ده، چي ځيني کليمې په يوه
وخت کي د کلام په څو ډلو پوري اړه لري. لوستونکي بايد هرومرو په دغه راز توپيرونو او باريکيو بڼه و
پوهېږي؛ مثلاً د «جهان» کليمه په پارسي، پښتو او دېرو نورو ژبو کي استعمالېږي، چي د ايتمولوژۍ له اړخه د
پهلوي ژبي د «کيهان/گيهان» له ټکي څخه اخيستل سوې ده(عميد: ۸۴۴ او ۳: ۲۰۲۳). دا ټکی د اسم په توگه
د نړۍ، عالم، بشریت، خلکو او داسي نورو په مانا کارېږي؛ خو د فاعلي صفت په بڼه د «جهيدن» له مصدر
څخه د ښورنده، خوځنده، جهنده او متحرک ماناوي افاده کوي. سربېره پردغو حقيقي ماناوو دا کليمه د

اسلامي عرفان په خورا ډېرو اثارو کې د لړزېدونکي، متزلزل، ناپايه دار، فاني، بې بقا، بې ثباته او داسې نورو په مجازي او استعاري ماناوو هم استعمال سوې ده. اسلامي عارفانو په خپلو اثارو کې استدلال کړې دئ، چې په عرفاني ادبياتو کې ناسوت عالم (مادي نړۍ) ته ځکه د «جهان» صفت ورکړل سوې دئ، چې يو رنگي، ثبات، ټيکا او بقا نه لري. په خواشيني سره د «جهان» دا مانا نه يوازې د عامو خلکو؛ بلکې د ځينو ليکوالو، ژبپوهانو او حتا قاموس ليکونکو له پامه هم لوبدلې ده.

په انگرېزي کې هم داسې ټکي په پېخردې، چې په عين حال کې د اسم، صفت، فعل او قيد په بڼو کارېږي؛ مثلاً (hit) د فعل په بڼه د وهلو، ويشتلو او داسې نورو په مانا کارېږي؛ خو د اسم په بڼه برید، يرغل، وار، حملې، نښتي او داسې نورو ته وايي. (proceeds) کلیمه د اسم د جمعې په حالت کې عايد، حاصل، دخل، گټي او داسې نورو ته وايي؛ خو د فعل په بڼه پر مخ تلو، دوام ورکولو، رامنځ ته کېدو، راټوکېدو او داسې نورو ته وايي. "broke" کلیمه د فعل په بڼه، د فعل دوهم يا ماضي حالت دئ؛ خو د صفت په بڼه د بې پيسو، کنګال، مفلس او داسې نورو ماناوې لري. د "dirty" عامه کلیمه د صفت په توګه د چټل، بې نظمه، تاريخ توربخونه، درواغجن، ټګمار، فاسد، خاين، غوړلونکي او داسې نورو په مانا کارېږي؛ حال دا چې د فعل په توګه د تورولو، وړانولو، چټلولو، بې نظمه کولو او داسې نورو په مانا ده. "book" د اسم په بڼه کتاب، کتابچې، البوم او داسې نورو ته وايي؛ په داسې حال کې، چې د فعل په حالت کې د نوم ليکلو، نوم ثبتولو، سازمان ورکولو، برابرولو، ځان يا چاته بېلولو او داسې نورو په مانا دئ. په لاندي مثال کې "round" ټکی په پام کې نيسو، چې د صفت، اضافه توري، قيد، اسم او فعل په بېلابېلو بڼو کارېږي؛ او جلا جلا ماناوې لري:

round (adjective) e.g. "a *round* stone."

گيردي/گردي ډبره.

round (preposition) e.g. "*round* the corner."

نيژدې

round (adverb) e.g. "They all gather *round*."

دوی ګرده سره را ټوليزي.

round (noun) e.g. "You can buy the next *round*."

ته کولای سې نوی *روڼ* رانیسې!

round (verb) e.g. "when we *round* the next bend." *وگرځوو*.

(Jackson and Amvela 22.)

په انگرېزي کې يو بل ګرامري جوړښت هم سته، چې د "participial phrases" په نامه ياديږي؛ لکه: "Encourage, we ...", "The speeding jet", "The running boy" او داسې نور، چې يوه کلیمه اصلاً له فعل څخه جوړېږي؛ خو د فعل او صفت په بڼه کارېږي. (Warriner 65) يا يو بل ډول ګرامري ترکيب، چې په انگرېزي کې يې "gerund" بولي؛ او په حقيقت کې د فعل او "ing" له يو ځای کولو څخه جوړېږي؛ مګر د اسم په بڼه استعمالېږي؛ لکه "learning", "drilling", "swimming", "seeing" او داسې نور، چې موږ

بې په پښتو او پارسي کي د اسم مصدر په نامه استعمالوو؛ لکه: کتنګ، وینګ، لیدنګ، بېلونګ، و تنګ، ژړونګ یا تشنګ، سوختګ، گرسنګ، شرمندګ، کردار، گفتار، رم، هراس او داسي نور په پښتو او پارسي کي. د دې او داسي نورو حالتو په اړه لوستونکو ته مالومات وړاندي کول؛ او د هغو توضیح او تشریح، د قاموس لیکوونکي د کار ډېره مهمه او ضروري برخه ګڼله کېږي.

په پښتو ژبه کي د افغانستان د علومو اکاډیمي «پښتو-پښتو تشریحي قاموس» یوازنی مشرح او مفصل قاموس دی، چي ګرده راغونډي سوی کليمې يې د کلام د اجزاو د نوعیت او بېلابېلو ګرامري جوړښتو له پلوه په ښه توګه معرفي کړي دي. د ارواښاد علامه رشاد (۱۳۰۰-۱۳۸۳ ش) د پتي خزاني په تحقيقي فرهنگ او د خیرالبيان په تحقيقي لغتنامه کي حتا د علومو اکاډیمي تر «پښتو - پښتو تشریحي قاموس» هم د کليمو ګرامري پېژندګلوی ته ژور او هراړخیز پام سوی دی.

د بې قاعدې فعلو، بې قاعدې جمعو، نادوده ښځينه حالتونو او بې قاعدې صفتو راټولونه او شننه

د بې قاعدې فعلو، بې قاعدې جمعو او نادوده ټاټوب حالتو راغونډول او توضیح کول هم د علمي قاموس لیکني له مهمو کارو څخه ګڼل کېږي. لکه څنګه چي پوهېږو په زیاترو ژبو کي د فعلو د بېلابېلو صیغو او د نومو د جمعي د جوړولو دپاره خاص قواعد ټاکل سوي دي، چي زده کړه يې هر چا ته اسانه ده؛ خو په ځینو ژبو کي د ځینو نومونو جمعي او د ځینو شيانو ښځينه نومونه تر عامي قاعدې وتلي وي. داسي بې قاعده حالتونه نه یوازي کم لوستي خلګ؛ بلکي کله کله د لوړي زده کړي خاوندان هم له سترو پېچومو او کړاوونو سره مخامخ کوي. قاموس لیکوونکي باید په ژبه کي دغه راز بې قاعده حالتونه په ډېر غور سره وپلټي؛ او له لازمو توضیحاتو سره يې د یوه دقیق معیار په توګه وړاندي کړي؛ مثلاً په انګرېزي کي ماضي حالت معمولاً د فعلو په پای کي د (ed, یا t) وروستاږو په زیاتولو سره جوړېږي؛ خو د دې عمومي قاعدې پر خلاف، داسي ډېر فعلونه هم ډېر دي چي له دې قاعدې څخه مستثناً ګڼل کېږي؛ لکه wrote, write او written چي درې سره حالتونه يې بېل دي. یا left, leave او left چي دوهم (ماضي) او دریم حالت یا وصفي وجه (past participle) يې له لومړي حالت څخه توپیر لري. یا read, cut, put, rid او داسي نور چي حال، ماضي او دریم حالت يې ټوله د املا له پلوه یوازې دي. همدارنګه په انګرېزي کي عموماً له نومو سره د "s" یا "es" په زیاتولو سره د جمعي حالت منع ته راځي؛ لکه: benches, axes, books او داسي نور؛ خو ځیني داسي نومونه هم سته، چي د جمعي حالت يې د دې قاعدې له مخي نه جوړېږي لکه women, men او داسي نور، چي د جمعي په حالت کي يې "a" توری په "e" او ښتی دی. سربېره پر دې په انګرېزي ژبه کي د ځینو نومونو مفرد او جمع خورا عجب و غریب ډولونه لري؛ مثلاً "datum" چي جمع يې "data" (اطلاعات، حقایق) ده. البته ځینو فرهنگ لیکوونکو "data" داسي جمع ګڼلې ده، چي تل په انفرادي بڼه کارېږي. "criterion" هم له دغه ډول بې قاعده اسمونو څخه دی، چي جمع يې د "criteria" (معیارونه، مشخصات) ټکی دی. "phenomena" د جمعي صیغه ده، چي

“phenomenon” يې مفرد بڼه ده. د داسې ټکو شمېرې پر دې، چې د ټولو يادونه يې بېله پلټنه او څېړنه غواړي. په انگرېزي کې ځينې داسې بې قاعدې ټکي هم سته، چې جمع يې د مفرد په توگه استعمالېږي؛ لکه “means” او داسې نور. ځينې نور ټکي تل د جوړه والي په لحاظ د جمعي په بڼه کارېږي؛ لکه: scissors, shoes, trousers او داسې نور.

په عربي ژبه کې هم د نومو د جمعي حالتونه بېلابېلي بڼې لري. زياتره نومونه د «ين» او «ات» وروستارو په زياتولو سره جمع کېږي؛ لکه مؤرخ- مؤرخين، معلم- معلمين، کمال- کمالات، عادت- عادات او داسې نور. ځينې نور د دې قاعدې پر خلاف ځانته ځانگړي جمعي لري؛ لکه: سر- اسرار، شرير- اشرار، شر- شرور، فضيلت- فضائل، علم- علوم. ځينې نور نومونه هم سته، چې له دغو قاعدو سره چندان اړخ نه لگوي؛ لکه: «جنج» چې د «جنحة/جنحه» جمع او «مأخذ» چې د «مأخذ» جمع ده. (Wher 8 & 140)

سربېره پر دې همدا اوس په ايراني- پارسي کې د «راه حلها»، «قتل عامها»، «نکته نظرها» او داسې نورو په څېر ناسمي جمعي دود دي، چې سمې بڼې يې «راههای حل»، «قتلهای عام»، «نکته های نظر/ نکات نظر» دي. د دې تر څنگ په پښتو، پارسي او اوردو کې هم د جمعي ځينې صيغې ديکړي يا مفرد شخص دپاره کارېږي؛ لکه: اولاد، مسلمان، طلبه، مجاهدين، طوايف، شروعات، حواس او داسې نور؛ په داسې حال کې چې اولاد د «ولد» جمع، مسلمان د «مسلم» جمع، طلبه د «طالب» جمع، مجاهدين د «مجاهد» جمع، طوايف د «طایفه» جمع، شروعات د «شروع» جمع، حواس د «حس» جمع ده. مورتل په خبرو او مرکو کې له مخاطب څخه پوښتنه کوو: «اولادونه دي بڼه دي؟» هېڅکله نه وايو، چې «اولاد دي بڼه دي؟» دغه راز جمعو په پښتو، پارسي او نورو ژبو کې ځينو جمع الجمعو ته هم لاره برابره کړې ده؛ لکه: مالياتها، مجازاتها، امورات، مشکلاتات، مسلمانان، غريبانان او داسې نور.

تر دې چې تېر سو، په قاموس ليکنه کې بله ورته مسأله د ځينو نادوده نارينه (مذکر) او ښځينه (مؤنث) نومو يادونه ده؛ مثلاً: executive - executrix, gander - goose, fox- vixen، mediator- mediatrix/mediatrix او داسې نور (انصاری ۵۳-۵۴).

لکه څنگه چې وینو په بې قاعده جمعو کې د جمعي حالت د خپل مفرد حالت يو ساده وړيانتي يا د ژبپوهانو په اصطلاح اينفليکشنل مارفيم (inflectional morpheme) نه دی. د باقاعده جمعو پر خلاف د جمعي دغه راز ډولونه، هر يو د کاملاً بېل او ځانگړي حالت استازيتوب کوي. که څه هم نن سبا په وييلو او ليکلو دواړو کې د دغه راز نومو ښځينه بڼه ډېره لږ استعمالېږي؛ خو سره له هغه هم قاموس ليکونکي بايد لوستونکو ته د داسې نومو ټول تاريخي بدلونونه او څرنگوالي، په روښانه ټکو کې وښيي. (Jackson and Amvela 82)

په انگرېزي کي داسي صفتونه خورا ډېر دي، چي د تفضيلي او عالي صفتو د جوړولو عام قواعد نه پر تطبيقيري؛ ځکه په دې ژبه کي تفضيلي صفت له ساده صفت سره د "er" او عالي صفت د "est" په زياتولو سره جوړيري؛ مثلاً tall (جگ، لوړ) ټکی، چي تفضيلي صفت يې "taller" او عالي صفت يې "tallest" دي؛ اما د ځينو صفتو تفضيلي او عالي شکل له دې قاعدې څخه په بشپړه توگه توپير لري؛ مثلاً "bad" چي مقايسه يې صفت يې "worse" او تر ټولو خراب حالت يې "worst" دي. good (ښه) ټکی هم دا بڼه لري، چي تفضيلي صفت يې "better" او عالي صفت يې "best" دي. (Warriner 14-16 and Thomson 36-37)

هغه قاموس ليکونکي چي د بلي ژبي او انگرېزي يا انگرېزي او بلي ژبي د دوه ژبيز فرهنگ په ليکلو لاس پوري کوي، بايد هرومرو داسي ټکو ته پام وکړي؛ ځکه قاموسونه هغه کتابونه دي، چي دلغاتو پر ډول ډول ماناوو سربېره بايد لوستونکي له دغه راز بې قاعدې حالتو او گرامري باريکيو هم سره اشنا کړي.

په پښتو کي هم د ځينو نومو لکه چوکۍ، خولۍ، گاډۍ، هگۍ / اگۍ، گېډۍ او داسي نورو مفرد او جمع يو راز دي. داسي نومونه چي د گرامر له پلوه يې «د جنس نوم يا اسم جنس» بولي، تل په مفرد يا يکر ډول کاريري. اوبه، بوره، غنم، اوږه، مستې، شيدې او داسي نور شيان گرده په دې ډله کي راځي. په پارسي، انگرېزي او نورو ژبو کي هم دغه ډول ټکي د جمعي په بڼه نه استعماليري. سربېره پردې، فرهنگ ليکونکي بايد د «مظلوميت»، «محکوميت»، «معصوميت»، «مغلوبيت» او داسي نورو ترکيبي ټکو په جوړښت کي د پارسي ژبي د مجعول يا جعلي مصدر څرنگوالي ته هم په واضح ټکو اشاره وکړي. د پارسي ژبي قاموس ليکونکي بايد د توضيحاتو په وړاندي کولو سره همدغه راز روښانه کي چي مقوله، موقوفه، معضله، خالصانه، شاعرانه، حکيمانه، جانانه، عاشقانه او داسي نور جعل سوي مشتقات اصلاً په پارسي ژبه کي د عربي ټکو له مخي جوړي سوي دي؛ او په دغه بڼه په خپله اصلي ژبه (عربي) کي دود نه دي (نفيسي، «دستور لغت نويسي»، فرهنگ فارسي عميد ۲۴-۲۵).

ځينو فرهنگونو د لومړي ټوک په پيل او ځينو نورو د الفبايي ترتيب له مخي په متن کي د گرامر ډېرو مهمو ټکو، د ليکنې د بېلابېلو نځېنو او ځينو نورو ژبنيو مسألو په اړه لنډ، خو ارزښتناک مالومات وړاندي کړي دي. شک نسته، چي قاموسونه د ژبپوهني يا گرامر کتابونه نه دي؛ خو سره له دې هم د گرامر او تنقيط د عامو قواعدو په اړه د لوستونکو ځينو عامو او مهمو پوښتنو ته لنډ جوابونه وړاندي کول، په زړه پوري او گټور کار دي. د پارسي په زړو فرهنگو کي «فرهنگ جهانگيري»، «فرهنگ جعفري» او په معاصرو پارسي او عربي قاموسو کي «فرهنگ عميد»، «المنجد في اللغة و الاعلام» او ځينو نورو گرامر برخي ته هم توجه کړې ده. د پښتو په زړو فرهنگو کي «رياض المحبت» او په نوو فرهنگو کي د افغانستان د علومو اکاډيمي «پښتو - پښتو تشرحي قاموس» گرامري اړخو ته ښه پام کړې دي.

ځيني وختونه د يوې کليمې يوه ټاکلې بڼه د خلگو پر يوې خاصې ډلې دلالت کوي؛ لکه «علماء» چې د «عالم» د کليمې د جمعې حالت دی؛ خو زياتره د ديني عالمانو په مفهوم کارېږي؛ ځکه موږ په پښتو او پارسي کې نه وايو: ديني پوهان/ دانشمندان ديني؛ بلکې د هغو پر ځای وايو: ديني عالمان يا ديني علماء/ علمای ديني يا علمای کرام. دا کليمه حتا په انگرېزي کې هم د "Ulama/Ulema" په بڼه کارېږي. دې ټولو باريکو لغوي اړخو او اختصاصي ځانگړتياوو ته د لوستونکو پام اړول، تر هر چا مخکې د قاموس ليکونکي کار دی.

په قاموسو کې د راغونډو سوو کليمو د بېلابېلو مشتقاتو يادونه

په معاصره قاموس ليکنه کې بله مهمه موضوع، د راغونډو سوو کليمو د بېلابېلو مشتقاتو لنډه يادونه او سپړنه ده؛ ځکه په هره ژبه له هغې ډلې څخه په پښتو کې داسې ټکي، ترکيبونه او اصطلاحات خورا ډېر دي، چې په اصل او ريښه کې له يوې مادې څخه راوتلي دي؛ خو د وخت په تېرېدو سره د بېلو کليمو او ترکيبو په بڼه را منځ ته سوي دي؛ مثلاً ورورولي، ورورگلوي، وروري، ورورپالنه، ورور وژنه او داسې نور ټول د «ورور» له ټکي څخه راوتلي دي. د «ود» له کليمې څخه، چې اوس زموږ د خلگو په ورځنيو محاورو کې له منځه تللي ده د ويدا، وده، ويده، وډنه، واده، ودول، ودېدل، ودون، ودوونکی، ودېدونکی، ودېدونې، ودېدون، ودېدنه، ودونه او نورو ټکي راوتلي دي (حبيبي، «د کلماتو مرگ او ژوند»، کابل، ۲، ۱۰). جگه غاړه، لکه غاړه، غاړه غړول، غاړه اينسول، غاړه اغوستل، غاړه بندول، غاړه خلاصول، غاړه غړی، غاړه په غاړه، لاس تر غاړه او داسې نور ټول هغه اصطلاحات او محاورې، چې د «غاړي» له مادې څخه مشتق سوي دي؛ او هر يو يې جلا مانا لري.

له نېکه مرغه، په پښتو کې د کليمو د اشتقاق لمن ډېره پراخه او غني ده. په زياتره ټکو کې يې له آره د اشتقاق زور وړه تومنه گډه ده؛ د مثال په توگه پوهيالی، پوهنيار، پوهنمل، پوهندوی، پوهنوال او پوهاند ټول د پوهي يا پوهني له ريښې څخه راټوکېدلي دي، چې د پوهنور (د شمله ور، متور، غمور او داسې پروزن)، پوهنغر (د پوهي غر)، پوهنلمر (د پوهي لمر) او داسې نورو په شان ترکيبې ټکي هم په دې ډله ور گډېدلای سي. يا په پارسي کې ميخانه، ميکده، می پرست، می فروش، می خوار، ميگون، ميگسار، ميگساری او داسې نور چې گرده د «می» له کليمې څخه راټوکېدلي دي. په اروپايي ژبو، خاصاً انگرېزي کې هم د داسې مشتقاتو لمن خورا ډېر ده؛ د مثال په توگه:

"liberticide", "liberalizing", "liberalizer", "liberalize", "liberalism", "liberal", "liberalization", "liberalist", "liberty", "liberality", "liberate", "liberator", چې ټول د ازاد په مانا د (liber) له لاتيني ټکي څخه راوتلي دي؛ او د پېريو پېريو په اوږدو کې يې د خلگو له اړتياوو سره سم بېلابېل بچي او لمسي زېږولي دي. البته په انگرېزي کې د کليمو بچي او کورنۍ زياتره په دوو لارو جوړېږي:

- له یوه خپلواک مارفیم (free morpheme) سره د ډول ډول تړلو یا ناخپلواکو مارفیمو (bound morpheme) د یو ځای کېدو له لارې؛ لکه:

state (verb)
stated, stating

په پورتنی مثال کې "state" خپلواک مارفیم (تر ټولو کوچنی مانا داره واحد) دی؛ په داسې حال کې چې په

"stated" کې "ed" او په "stating" کې "ing" تړلي یا ناخپلواک مارفیمونه دي؛ او په انگرېزي کې یې "inflections" یا د کلیمو او بنسټي صرفي شکلونه هم بولي.

- له اصلي کلیمې یا خپلواک مارفیم (state) څخه د اشتقاق پر بنسټ؛ لکه په دغو مثالو کې:

stateable, statement, misstate, restate, understate.

په دې توگه اشتقاق هغه لغوي بهیر یا عملیه ده، چې په هغې کې د بېلابېلو ضمیمو (مختارو او وروستارو) په زیاتولو سره له یو موجود ټکي څخه نوي ټکي، عبارتونه او ترکیبونه جوړېږي؛ مثلاً د "resign" له کلیمې سره د "ation" وروستارې یا د "depart" له کلیمې سره د "ure" شاوندی یو ځای سوی؛ او په وار سره یې د "resignation" او "departure" بېل ټکي منع ته راوړي دي. (Jackson and Amvela 82)

په عربي قاموسو کې عموماً له یوې ریښې څخه راوتلي مشتقات د هغو تر اړونده مصدر و لاندې کارې؛ لکه: شراب، شارب، شربت، مشاربه، مشروب او داسې نور، چې ټول بې الفبايي ترتیبه د «شرب» تر مصدر لاندې کښل سوي دي (الهنائي الأزوي ۳۸۰؛ Wehr 462)؛ حال دا چې په پښتو او پارسي فرهنگو کې زیاتره مشتق سوي کلیمې هر یوه د الفبې د تورو په ترتیب، د بېلو قاموسې ټکو په بڼه راوړل کېږي. دلته په انگرېزي کې د بېلابېلو کلیمو په جوړښت کې د صرفي ضمایمو د بدلون راوستو ځینې نورې بولگې نښو، چې اشنایي یې د قاموسو لوستونکو ته بې گټې نه ده:

Noun:

<u>Base form</u>	<u>Stem+plural</u>	<u>Stem+possessive</u>	<u>Stem+plural+possessive</u>
boy	boys	boy's	boys'

Adjective:

<u>Base form</u>	<u>Stem+comperative</u>	<u>Stem+superlative</u>
cold	colder	cold ^{est}

Verb:

<u>Base form</u>	<u>Stem+3rd person singular</u>	<u>Stem+ past</u>
eat	eats	ate
<u>Stem+participle</u>	<u>Stem+present participle</u>	
eaten	eating	

په دې ټولو حالاتو کې، د گرامر له پلوه د اړونده ټکو اصلي ډول یا اصلي کتگوري نه اوږي. په بله وینا اسم، صفت او فعل گرده د پخوا په څېر د اسم، صفت او فعل په بڼه پاتېږي.

په انگرېزي کي اشتقاقی ضميمې عمدتاً پر دوه ډوله دي:

الف) هغه اشتقاقی ضميمې، چي په موندلو سره يې د کليمو نوعیت يا ډول ايشيږي. له دې کبله د اوبنتونکو ټکو (word class changing) په نامه ياد يږي؛ لکه په دغو مثالو کي:

resign (verb)+ *ation* (derivational affix)= resignation (noun)

leak (verb)+ *age* (derivational affix)= leakage (noun)

accurate (adjective)+ *y* (derivational affix)= accuracy (noun)

free (adjective)+ *dom* (derivational affix)= freedom (noun)

fright (noun)+ *en* (derivational affix)= frighten (verb)

glory (noun)+ *fy* (derivational affix)= glorify (verb)

(Jackson and Amvela 88-89).

ب) هغه کليمې چي له اصلي جوړښت سره يې د ضميمو په زياتولو سره، په گرامري نوعیت يا ډول کي بدلون نه راځي؛ لکه:

Nouns:

noun + affix = noun

malaria + *anti* = anti-malaria

scholar + *ship* = scholarship

Verbs:

verb + affix = verb

join + *ad* = adjoin

agree + *dis* = disagree

judge + *pre* = prejudge

Adjectives:

adjective + affix = adjective

social + *anti* = anti-social

kind + *ly* = kindly

possible + *im* = impossible

په انگرېزي کي قيدونه د اسم، فعل او صفت په بڼه په نورو اشتقاقی کليمو نه اوږي. په بل عبارت، قيدونه له

نورو صرفي ضميمو سره په گډه، بېلي کليمې نسي جوړولای. (Jackson and Amvela 90-91)

په قاموسو کي د مکررو يا تاکيدي ټکو راغونډول

په پښتو، پاړسي او ځينو نورو ژبو کي داسي ترکيبونه ډېر دي، چي په يوه کار کي د ټينگار يا تاکيد دپاره په

مضاعف يا دوه ځلي بڼه کار يږي؛ لکه: ژر ژر، چټک چټک، کرار کرار، ورو ورو، لږ لږ يا په پاړسي کي زود

زود، تېز تېز، کم کم، آهسته آهسته او داسي نور، چي ټول په يوه جومله کي د استعمال سوي فعل څرنگوالي

بيانوي. په ځينو نورو ترکيبو کي د مخکنسي حالت پر خلاف، دوې بېلي کليمې سره يو ځای کيږي؛ خو بيا هم

د پخواني حالت په څېر په جومله کې د ټينگار مفهوم افاده کوي؛ د مثال په توگه: خبري اتري، نارې سورې، اوتي بوتې، سپکي سپوري، کنډوکپرو او داسې نور په پښتو کې يا تاخت و تاز، ساخت و بافت، تير و تار، درهم و برهم، سوز و گداز او داسې نور په پارسي کې يا قلع و قمع او داسې نور په عربي کې يا "bread & butter"، "leaps & bounds"، "all & all" او داسې نور په انگرېزي کې.

د داسې تاکيډي ټکو مثالونه نه يوازې په ورځنيو محاورو؛ بلکې زموږ د ژبې په ادبي اثارو کې هم ډېر زيات دي. قاموس ليکونکي بايد د ژبې له لغوي زېرمې څخه د دغه راز ترکيبو د راغونډولو، تشرېح کولو او ادبي نظايرو د وړاندي کولو په کار کې، تروسه و سوسه زيارو باسي.

په قاموسو کې د ځينو ناسمو ټکو د کارونې مثالونه او کره کول

قاموس ليکونکي بايد د هغو کليمو، ترکيبو او اصطلاحاتو دقيق مثالونه وښيي، چې د ځينو ژورناليسټانو، ليکوالو او شاعرانو له خوا په ناسمه بڼه کارېږي؛ د مثال په توگه لوړه/ په اوږد يا مجهول واو/ (قسم، سوگند) د پښتو يوه زړه کلیمه ده، چې حتماً ځيني مطبوعاتيان او ژورناليسټان يې هم په تېروتنې سره د لوړه/ په معروف يا لنډ واو/ (پورته، پاس، د کښته خلاف) په بڼه وايي يا بڼه(څېره، جوله، رنگ، گونه، رخسار) چې ځيني يې له بڼه (بنکه، د مرغانو بنکه؛ په پارسي کې پر) څخه هيڅ توپير نه کوي. سربېره پردې ځيني کليمې او ترکيبونه د مانا له پلوه په ناسمه بڼه کارېږي؛ مثلاً ويل کېږي: «ترينگلي حالات»، «لوړ پورې/ جگپورې چارواکي»، «لامل» او لاملان (جمع) او داسې نور، چې ټول په سمه بڼه او سمه مانا نه کارېږي. زموږ پوه او باخبره لوستونکي پوهېږي، چې «ترينگلي» په پښتو کې د تريو تندي، عبوس، کنجوس، بد مزاجه، بد خويه، مرچکي، خوشکتي، بخيل، خروس، چروس، سخت، په ماناوو راغلې دئ (و.گ.د: امرخېل او نور، ۱:۲۷۲)؛ خون گورو چې دا ټکي په ميډيا کې د سياسي او امنيتي حالاتو د صفت په توگه د ناوړه، خړپړ، بې ثباته، نارامه، خطرناک، ويجاړ، خراب او داسې نورو په مانا استعمالېږي. د «پور» ټکي هم په پښتو کې اصلاً د منزل، طبقې، چت او داسې نورو په مانا کارېږي؛ مثلاً خلگ وايي: «هغه ودانۍ پينځه پوره ده» يا «هغه ودانۍ/ عمارت پينځه منزله يا پينځه پوره لري» يا ويل کېږي: «پلاني دفتر په پلاني پور کې دئ» او داسې نور؛ خون وينو چې په ټوله ميډيا کې د «پور» ټکي بې دليله د رتبې، درجې، مقام، چوکۍ، واک او داسې نورو په ماناوو کارېږي؛ د مثال په توگه ويل کېږي: «د پلاني هيواد يا پلاني وزارت لوړ پورې چارواکي...» دا ترکيب اصلاً د انگرېزي ژبې له «high-ranking» يا «high-level» څخه اخيستل سوی دئ. ايرانيانو د ټکي په ټکي ترجمې له مخې په «بلند پايه» و ژباړه؛ زموږ پارسي ژبو ليکوالو هم په پټو سترگو د «بلند پايه/ بلندرتبه» په ډول واخيست؛ حال دا چې په دري کې له پخوا څخه د همدې مفهوم له پاره د «ذيصلاح»، «باصلاحيت» او داسې نورو ټکي کارېده، چې زموږ خلگو ته تر «بلند پايه» يا «بلندرتبه» ډېر آشنا، لنډ او اسانه دي. په ډېرې خواشيني سره پښتنو ژباړونکو هم د ايرانيانو د هماغه تحت اللفظي ژباړې پر بنسټ د «لوړ پورې/ جگپورې» ترکيب په ناسمه او بې مفهومه بڼه رواج کړ. دې ښاغلو دا سوچ ونه

کړ، چي چارواکي څنگه «پور» لرلای سي؟ زموږ خلگ خو په خپلو خبرو او مرکو کي «پور» ټکی يوازي د ودانۍ يا تعمير دپاره کاروي. څو نه به ساده، اسانه، لنډ او ماناداره وای، که د «لور پوري/جگپوري» پر ځای يوازي لور، لوی، واکمن او داسي نور ټکي استعمال سي؛ مثلاً د لور پوري يا جگپوري چارواکي پر ځای لوی چارواکي، لور چارواکي، واکمن چارواکي او داسي نور ټکي کار سي، چي نه د پردو د لغورني او بې خونده ترجمې اغېزه پکښي گورو؛ او نه هم ساده خبره په بې ځايه تکلف او پېچلتيا سره بې مقصده اوږده سوې ده. په دې خبره هم ټول پوهېږو، چي د نوو ماناوو او مفهومانو له پاره کله کله د ژبي پخوانيو ټکو، عبارتو، ترکيبو او تعبيرو استعمال جايز او معقول کار دئ؛ لکه د پوهنتون، زېږنتون، درملتون او داسي نور ترکيبې ټکي، چي د انگرېزي ژبي د يونيورسيتي، مترنيتي هوم، فارمسي له پاره غوره سوه؛ او خلگو په خوشالۍ سره ومنل؛ خو د نوو ماناوو له پاره د هغو کلیمو منل او رواجول ډېر گران دي، چي له يوې خوا په ژبه کي نوري ژوندۍ کلیمې ولري؛ او له بلې خوا يې خلگ شپه او ورځ په خپله اصلي يا پخوانۍ مانا کاروي. د ځينو ټکو نوي ماناوي، د بنکلا، سادگی، اسانۍ، او معقوليت له اړخه هم د خلگو ذهنونه نسي قانع کولای. حقيقت دا دئ، چي په پښتو او دري کي دا چپه او راسته غوښتنه ټول د هغه بې مانا او غير علمي خوځښت نتيجه ده، چي د ايرانيانو په نوبت د ژبي د «سوچه کولو» په نامه پيل سوی دئ؛ او زموږ په هيواد کي يې ځيني پردي پال، په پتو سترگو پيروي کوي.

د «لامل» ترکيب هم له دې ډلې څخه يو دئ، چي په دې ورځو کي خورا بې ځايه او بې درېغه کارېږي. ځيني ليکوال، شاعران او ژورنالستان د «لامل» ظاهري جولې ته په کتو سره داسي انگېري، چي گوندي دا ټکی د پښتو ژبي سوچه او سپېڅلې ټکی دئ؛ ځکه په هغه کي ظاهراً د عربي يا بلې پردۍ ژبي هيڅ نښه نښانه نه ليدله کېږي؛ په داسي حال کي چي دا ترکيب په حقيقت کي د «له» او «عمل» د يو ځای کېدو څخه جوړ سوی دئ. په کښته پښتنو کي تر اوسه دا ترکيب د «له عمل/ له عمله» په بڼه کارېږي. د اروښاد دوست محمد خان کامل مومند (۱۹۱۵-۱۹۸۱م) د تاريخ مرصع په سريزه، تعليقاتو او حاشيو کي، چي دا اوس زما مخ ته پروت دئ، دا ترکيب په همدې اصلي عربي بڼه خورا ډېر استعمال سوی دئ (و.گ. د دوست محمد خان کامل مومند په قلم د افضل خان خټک د تاريخ مرصع سريزه، لمنليکونه او يادښتونه). د دې خوا پښتنو دا ترکيب په مفغنه بڼه (له امله/ لامله) دود کړ؛ او د «له کبله»، «له سببه»، «له وجي»، «له علت» او داسي نورو په مانا يې استعمالوي؛ اما په دې وروستيو کلونو کي گورو، چي ځينو په اصطلاح «نوبتگرو ژبپوهانو» همدا ترکيب د ترخيم د معمولو اصولو پر خلاف د «لامل» په بڼه را وړاندي کړ؛ او هر ځای يې د عربي عامل، علت، سبب، وجي او داسي نورو پر ځای يې کاروي؛ مگر څوک د دې «نوبتگريو» په منطق او تعقل چندان نه پوهېږي؛ ځکه لومړی خو د سوو کلونو مروجي او اشنا کلیمې پر ځای د نامأنوسي او نابابه ټکي درول هيڅ علمي جواز نه لري. دوهم دا چي د دې ټکي په مفغنه بڼه کي داسي لاسوهنه په هيڅ ډول د منلو وړ نه ده. په دې مانا چي «لامل» په اصل کي يو ټکی نه؛ بلکي له دوو برخو يا دوو ريښو (له + عمل) څخه مرکب دئ. د «له» اضافه توری يا ادات د پښتو په خورا ډېرو ترکيبو کي کارېږي؛ لکه:

له کوره، له بناره، له کندهاره، له لوري، له پلوه، له مېزه، له سترخانه، له خوړو او داسي نور. په پارسي کي ددې مقصد دپاره «از» او په انگرېزي کي د "from" ادات کارېږي. په پښتو گرامر کي دد، و، له، تر، من، ځني، څخه او داسي نورو په څېر ادات يا ناخپلواک توري له بل خپلواک ټکي سره د هغه د همپښني برخي په توگه نسو کارولای؛ مثلاً «ترکوره»، «د/له بناره»، «د/له هغو څخه» او داسي نور هيڅکله د يوې واحدي کليمې بڼه نسو ويلاي. «لامل» هم بايد د لامله/له امله (له + امل) په ډول استعمال سي؛ ځکه له خپلواکو کليمو سره د اداتو نه همپښني او بېلېدونکي تربنت، په خبرو او ليکنو کي لويي ستونزي پېښوي (په دې برخه کي د نور مالومات دپاره وگ. حبيبي، پښتو نثر ته کره کتنې ۲۴ او الفت ۲۲-۲۷).

که چيري «لامل» د يوې واحدې کليمې په توگه د منلو وړ وي، بيا نو «لکبل»، «لخاطر»، «لپلو» او داسي نور هم بايد د دې ناوړه قاعدې پر اساس ناسم و نه گڼل سي؛ مثلاً داسي جومله بايد ناسمه و نه بلله سي، که ووايو: «د پلاني کار يا پلاني پېښي لکبل څه و؟» حال دا چي پښتانه په خپلو خبرو او مرکو کي د دغه راز کرکېچنو او بې خونده ترکيبو پر ځای وايي: «پلاني کار ولي وسو؟»، «د دې کار علت يا سبب څه دئ؟»، «د پلاني کار يا پلاني پېښي وجه څه ده؟» يا تر ټولو لنډه او غوره بڼه: «پلاني کار يا پلاني پېښه ولي وسوه؟» او داسي نور. «په حقله/په هکله» هم د «له عمله/له امله» په شان يو بل ترکيب دئ، چي د کښته پښتنو له لاري اوس زموږ په اسانه او بې وله پښتو کي هم ډېر کارېږي؛ خو «په + حقله/په + هکله» بايد تل د داسي ترکيب په بڼه وپېژندل سي، چي دوې برخي لري. په دې خبره مي هيڅ سر نه خلاصېږي، چي په پښتو کي د نوو لغتو او ترکيبونو په اصطلاح «مبتکر» جوړونکي ولي د خپل ولس پخه، اسانه، او ښکلې ژبه پرېږدي؛ او په لوی لاس له ځانه داسي ټکي او ترکيبونه را باسي، چي د هري ورځي په تېرېدو سره زموږ روانه او خوږه ژبه لا مروړي او گرانوي؟! په خواشيني سره په پښتو کي اوس د دغه راز ناوړه بدعتونو شمېر تر حساب تېر دئ.

له دې خبري هيڅوک نته نه کوي، چي په ټولنه او طبيعت کي له بدلونو او پرمختگو سره گام په گام د نوو ټکو، ترکيبو او عبارتو جوړول، نه يوازي زموږ د ژبي؛ بلکي هري ژبي ښکاره او انکار نه منونکي اړتيا ده. د دې څرگند واقعيت له پوهېدو سره سره، د مانوسو او اشنا ټکو پر ځای د حق او ناحق نوو ټکو وضعه کول، هيڅ گټه او منطق نه لري. د علمي او عصري قاموسو ليکونکي بايد د «سوچه کولو» تر نامه لاندې د ژبي د تباهي او وژني دغه راز عملونه په روښانه ټکو سره بيان کړي، چي لوستونکي يې په ټولو اړخونو او ځانگړتياوو پوه سي.

په قاموسو کي د مشهورو تېروتنو د سمو بڼو وړاندي کول

کله کله ځيني ټکي او ترکيبونه په يوه ژبه کي په ناسمه بڼه باب سوي وي، چي موږ يې په عام ډول مشهوره تېروتنه يا مشهوره غلطې بولو. قاموس ليکونکي بايد د يوه باصلاحيته ژبپوه او لغتپوه په څېر د دغه راز ټکو، عبارتو او ترکيبو د راغونډولو تر څنگ د هغو سم او کره شکلونه هم لوستونکو ته وړاندي کړي؛ مثلاً په

پښتو کي «صورت نیول»، «تصمیم نیول»، «تر معالجې لاندې نیول»، «تر مطالعې لاندې نیول»، «پرلاره اچول»، «محکمه کول»، «خو کړی ماینونه»، «خو بابه ښوونځي» او په لسگونو نور هغه ترکیبونه دي، چي له نورو ژبو څخه د هوبه هو ترجمې له لاري پښتو ته راغلي دي؛ او زموږ د خوږې او اسانه ژبي له گرامري او مانوي جوړښت سره هېڅ اړخ نه لگوي.

ځيني وختونه په ټولنه کي د دوو نیژدې او یو رنگ ټکو یا په بېلابېلو سیمو کي د یوه ټکي د راز راز وریانتونو ترمنځ په ویلو او کښلو کي ډول ډول تېروتنې کیږي. دا هم په واقعیت کي د یوه پوه او مجرب قاموس لیکوونکي اصالت او رسالت دی، چي دغه ډول تېروتنو او گډوډیو ته دخلگو پام واړوي؛ مثلاً په پښتو کي لوېدیځ او لوېدیځ، ختیځ او ختیځ، کوڅه او کوسه، روزگان او ارزگان، ارغسان او ارغستان، ساپی او صافی او په سلگونو نور یا په پارسي کي تصادم او تصادف، تیلیگرام او تیلیگراف، گزاردن (په ز) او گزاردن (په) (ذ) او داسي نور، چي خلگ یې زیاتره په تېروتنې سره یو د بل پر ځای کاروي. په انگرېزي کي هم داسي مثالونه لږ نه دي؛ لکه: canvas (کریاس، کتان، هغه ټوټه چي انځورونه پر کښل کیږي) او canvass (د چا د رایي یا ملاتړ غوښتنه، د رایي ورکوونکو د نظریاتو پوښتنه او داسي نور) یا born (زوکړی، ذاتي، مور زاده) او borne (زغملی، منلی، لېږلی، لرلی او داسي نور). دوهمه کلیمه (borne) په حقیقت کي د “bear” د فعل دریم حالت یا وصفي وجه ده؛ په داسي حال کي چي لومړۍ کلیمه (born) د صفت په بڼه کارېږي.

په هره ژبه کي داسي ټکي او ترکیبونه خورا ډېر دي، چي زیاتره عام او لږ لوستي خلگ یې په شکلي او مانوي بېلوالي کي له تېروتنو سره مخامخ کیږي. قاموس لیکوونکی باید داسي گډوډی او التباسونه په روښانه ټکو سره تشریح او بیان کړي، ترڅو په دې توگه په ژبه کي د خپلسرۍ او ابتذال مخه ونیول سي.

نیولو جیزم او قاموس لیکنه

بشري تمدن تل د پرمختگ او بدلون په حال کي دی. هره ورځ د ټولنیز ژوندانه په بېلابېلو ډگرو کي نوي نوي اختراعات او کشفیات کیږي. دا نوي علمي او تخنیکي پرمختگونه له ځانه سره د نوو لغتونو، تعبیرونو، ترکیبونو او مصطلحاتو اړتیا را منځ ته کوي.

نیولو جیزم (neologism) یا د نوو ټکو جوړونه د هري ژبي د لغوي زېرمي مهمه، ضروري او پراخېدونکې برخه ده، چي د بشري اړېکو نیژدېوالي او چټکو ساینسي پرمختگونو یې د بل هر وخت په پرتله، اړتیا زیاته کړې ده. هغه قاموسونه، چي د بشري ټولني له سیاسي، اجتماعي، فرهنگي، علمي او اقتصادي بدلونو سره گام په گام پرمختگ ونه کي؛ او د نوو پرمختگو او نوو حالاتو په رڼا کي بشپړ نسي، په هېڅ وجه نسي کولای د خلگو علمي او ادبي ستونزي ليري کړي. زاړه قاموسونه لکه څنگه چي مخکي هم یادونه

وسوه، په چټکۍ سره د کتابخانو په الماریو کې بندي کېږي؛ او د اړونده څانگو له څو محدودو څېړونکو پرته یې نور څوک پوښتنه هم نه کوي. دا ځکه چې عام خلک زیاتره د هغو نوو ټکو په ماناوو پسې گرځي، چې د نوو بدلونو په اثر، د ټولنیز ژوندانه په بېلابېلو برخو کې ور سره مخامخ کېږي. له دې کبله باید قاموس لیکوونکي ترخپل ټول واک او ځواک پورې پوره کونښن وکړي، چې په خپلو لغوي زېرمو کې د نوو کلیمو، ترکیبو او اصطلاحاتو راغونډولو او شننې ته هم کلکه توجه وکړي. د همدې مقصد له پاره په پرمختللو هیوادو کې زیاتره هرکال د ژبنيو قاموسو نوي ایډېشنونه چاپېږي. په دې توګه، په نوو قاموسو کې د علومو په ټولو برخو کې نوي جوړ سوي ټکي له علمي معیارونو سره سم د خلکو استفادې ته وړاندې کېږي. په دغه راز هیوادو کې د نوو کلیمو، ترکیبو او اصطلاحاتو د جوړولو له لارې د قاموسو بډاینه او بشپړونه، همپښنې او پرله پسې کار دی. له بده مرغه په افغانستان، په تېره بیا پښتو کې د نوو ټکو د وضعه کولو بهیر له راز راز پیچومو سره مخامخ دی. پښتو ژبه د هیواد د ځینو بې غوره سیاسي رژیمو د واکمنۍ، د سیمې د تاریخي پېښو او فرهنګي جریانو د بېلابېلو اغېزو له امله، په افغانستان کې د ایراني پارسی او په پښتونخوا کې د اوردو او انګرېزي ژبو تر پراخ او ژور نفوذ لاندې ده. دا نفوذ او اغېزه اوس د یوه بریند فرهنګي یرغل ګچي ته رسېدلې ده. د همدې دلایلو پر بنسټ، د نړۍ له علمي او تخنیکي پرمختګو سره اوږه پر اوږه، په پښتو او دري کې هم د نوو ټکو وضعه کول؛ او د نوو قاموسو له لارې د هغو عاملو او رواجول، د دغو ژبو د ودې او پرمختګ اساسي ضرورت دی. په راتلونکو بحثو کې، د نوو ټکو د جوړولو، دودولو او ځینو نورو مهمو اړخو په اړه، څه رڼا اچوو.

قاموس لیکوونکي او د نوو ټکو پېژندنه

مخکې هم اشاره وسوه، چې عام ولس د خپل غریزي او طبیعي عکس العمل پر بنسټ، هر ورو د نوو شیانو او نوو پېښو د پېژندنې له پاره، له یوې لارې یا یوه تدبیره کار اخلي. دا غریزي او طبیعي غبرګونونه کله کله له علمي اساساتو سره سر نه خوري، له دې امله باید ژبپوهان، خاصاً لغتپوهان او قاموس لیکوونکي د دغه راز ګډوډۍ او خپلسرۍ په مخنیوي کې مرسته وکړي؛ مثلاً د اینټرنیټ له پیدایښت سره په پښتو ژبه کې د انګرېزي ویب سایټ (website) له پاره د «ویبپاڼې»، «جالپاڼې»، «اینټرنیټپاڼې»، «ویب سایټ»، «ویب» او داسې نورو ټکي راووته. طبعاً هر لغت جوړونکي خپله وضعه کړې ټکي / ترکیب تر نورو غوره وباله. د دې ټکو ترمنځ د پایښت او بقا د پاره علمي سیالي پیل سوه؛ او اوس ترڅو کالو سیالیو او ټکرو وروسته گورو، چې «ویبپاڼه» په افغاني ټولنه کې تر نورو سیالو ترکیبو مشهوره، مقبوله او ګټورونکې برېښي. په دې توګه باید قاموس لیکوونکي «ویبپاڼه» د یوه عیني، واقعي او منلي نوي ټکي په توګه په خپلو قاموسو کې ثبت کړي، چې عام و خاص یې په خپلو ورځنیو خبرو او لیکنو کې استعمال کړي. البته قاموس لیکوونکي کولای سي، چې د «ویبپاڼې» په تشریح او بیان کې د نورو سیالو ټکو یادونه هم وکړي، ترڅو لوستونکي د «ویبپاڼې» په مفهوم بڼه پوه سي. باید هېره نه کوو، چې هر نوی وضعه سوی ټکي په قاموسو کې د ثبتولو او ضبطولو وړ نه دی. په بل عبارت، یوازي هغه ټکي باید په قاموسو کې د نوو ټکو په توګه ولیکل سي، چې د خلکو په

ورځنيو خبرو او مرکو کي پراخ استعمال ولري يا خلگو عملاً په خپلو ورځنيو چارو او اړتياوو کي منلي وي. زموږ ځينو نيولو جيستانو اوس د نوو ټکو په نامه داسي زېرمي جوړ کړي دي، چي که د ژبي منلو او معياري قاموسو ته لاره پيدا کړي، په ډېر لږ وخت کي به زموږ د ژبي او فرهنگ د ودې پر ځای، د خلگو د سپېڅلي او خوږې ژبي شمزی ورماتي کړي.

که په پښتني ټولنه کي د ايران د «فرهنگستان» په بڼه، د ژبپوهانو او لغتپوهانو يو سراسري مرکز فعاليت لرلای، بيانو د قاموس ليکونکي کارنور هم اسانه کېده؛ ځکه دې مرکز به په پښتني سيمو کي د نوو ټکو د را غونډولو، توحيد او انسجام چاري پر مخ بيولای؛ او تر پراخو علمي شننو وروسته به يې د وړاندي سوو نوو ټکو له ډلي څخه، تر ټولو غوره د معيار په توگه منلای؛ اما دې لوی بري ته تر رسېدو پوري بايد، د نوو ټکو په جوړولو او رواجولو کي د اسانۍ، سادگۍ، معقوليت او عموميت اصول له پامه و نه غورځوو.

د نوو ټکو په جوړولو او رواجولو کي د چټکتيا ارزښت

د نوو ټکو او ترکيبو په جوړولو کي بل مهم او ارزښتناک اصل د هغو په وضعه کولو او دودولو کي د چټکتيا مسأله ده. که ژبپوهان، ادبپوهان، ليکوال، شاعران، ژورناليستان او په پای کي د ژبي هر مينه وال په چټکۍ سره له پردو ژبو څخه نوو را ټوکېدلو ټکو او ترکيبو ته په خپله ژبه کي معادل ټکي جوړ نه کي، نو عام خلگ هيڅکله د دوی دې بې غورۍ او تمبلۍ ته لاس تر زني نه کښېني. خلگ د نورو ژبو له نوو ټکو سره د مخامخ کېدو پر مهال مجبور دي، چي له دغو څو لارو څخه يوه غوره کي:

- د نوو ټکو په وړاندي خپل مروج ټکي ودروي.

- که يې په خپله ژبه کي د نوو ټکو له پاره څه و نه مونده، بيا نو له خپلي پوهي او تجربې سره سم، هغو ته د خپلي ژبي نوي ټکي وټاکي.

- د ټولو لارو تر ټولو وروسته، د ناچارۍ له مخي، پردي ټکي په خپله اصلي او وارد سوې بڼه ومني؛ د مثال په توگه په افغانستان کي اوس عام خلگ اووه يا اته کسيز موټر ته، چي په انگرېزي ژبه کي يې ايم پي وي MPV (Multi-Purpose Vehicle) يا (people carrier) بولي، د «تونيس» ټکی استعمالوي يا هغه تېز رفتار موټر ته چي د بار وړلو دپاره په شا کي تش ځای لري؛ او په انگرېزي کي يې ايسټېټ کار (estate car) بولي، د «سراچه» ټکی کاروي. د سرويس (service) انگرېزي ټکی هم له همدې ډلي څخه دی، چي په انگرېزي کي د خدمت، چوپړ، مرستي، ترميم، کار، وظيفي، عبادت، مراسمو، کتني، نظارت او نورو په مفهوم استعمالېږي؛ خو په افغاني پښتو او دري کي د سپرلي وړونکي غټ موټر يا بس (bus) په مانا دود ده، چي هغه هم په خپل وار سره دخيله او روپايي کلیمه ده. دغه راز، زموږ خلگو د موبایل (گرځنده يا بې مزي تليفون) د سيگنل نخبني ته د «آنتن» ټکی غوره کړی دی؛ مثلاً په هغو ځايو کي چي د مخابراتي دستگاه او موبایل ترمنځ سيگنل کمزوری وي، خلگ وايي: «موبایل آنتن نه ورکوي.» دا او په سلگونو نور ټکي په واقعيت کي د عام ولس د غرېزوي ذهن هستوني او پنځوني دي. په دې نوم ايښوونو کي، لکه څنگه چي

گورو، د پام وړ ټکو د لغوي او مانوي اړخو ترمنځ هېڅ اړیکې او دلایل نه لیدل کېږي. سره له دې هم قاموس لیکوونکی نسي کولای، په دې دلیل چې ایم پي وي یا اووه سیتیه موټر چیري او «تونیس» چیري یا ایستیت موټر چیري او «سراچه» چیري، د دغه راز ټکو له راغونډولو او ثبتولو مخ وړوي؛ ځکه قاموس لیکوونکی د ټولني د ژبنيو، فکري او فرهنگي ارزښتونو د یوه امانتکار لیکوونکي په توګه وجیبه لري چې ټولي هغه کلیمې، عبارتونه، ترکیبونه او اصطلاحات په پوره غور سره راټول او خوندي کړي، چې د ژبي په ادبي او علمي اثارو او ورځینو محاورو کې باب وي. البته فرهنگ لیکوونکی باید هېره نه کړي، چې د دغه راز ټکو او ترکیبو د راغونډولو او مانا کولو ترڅنګ د هغو اصلي علمي او تخنیکي نومونه هم ونیسي؛ د مثال په ډول روښانه کي، چې د «آنتن/آنتن» ټکی اصلاً د انټینا (antenna) د لاتیني کلیمې مفغنه بڼه ده. دغه رنگه دا خبره څرګنده کړي، چې انټینا په حقیقت کې د سیمانو، فلزي میلو او نورو تخنیکي سامانو څخه جوړه سوې آلې ده؛ او د رادیو، تلوېزون یا بلي مخابراتي وسیلې د الیکټرو مقناطیسي څپو د اخیستنې او په مقصد استعمالېږي. له دې کبله د موبایل فون د سیګنل ښوولو د پاره چندان موزون او معقول نه لېږدوني برېښي.

کله چې خلګو د خپلو طبیعي عکس العملو په لړ کې نوو شیانو او نوو پېښو ته نوي ټکي او ترکیبونه غوره کړه؛ او د پراخ استعمال په وجه په ټول ولس کې دود سوه، بیا نو د هغو پر ځای د چا خبره د نورو علمي او اکاډیمیکو نومونو رواجول د اسمان خاته دي؛ ځکه خلګ په هېڅ ډول حاضر نه دي، هغه کلیمې او ترکیبونه په نورو ایش کړي، چې دوی یې په خپله په جوړولو کې برخه اخیستي؛ او عملاً د هغو په کارونه کې هېڅ رېر او تکلیف نه گوري. «تونیس»، «سراچه»، «آنتن» او داسې نور هغه ولسي نوم اېښوونې دي، چې اړول یې په اسانه ممکن نه دي.

بې شکه موږ ټول (عام و خاص) باید د ژبي بدایني او بشپړتیا ته په کلکه اوره ورکوه؛ خو په دې کار کې باید له ځانځانۍ، شخصي ذوق، ذهني قضاوتو او نورو رواني-اجتماعي ناروغیو څخه ځانونه وژغورو. پښتو خورا شتمنه او ارته ژبه ده. په خواشینۍ سره د دې لرغوني ژبي ټول علمي، ادبي او هنري اثار لا تر اوسه په بشپړ ډول نه دي راغونډ سوي. زموږ د لغوي زېرمې په پراخه لمن کې، د نیولو جیزم ډېرو ستونزو ته په اسانۍ سره د حل لاره موندل کېدای سي؛ خو دا کار په زغم او سره سینه، پرله پسې علمي څېړنو او پلټنو ته اړتیا لري. هغه نیولو جیستان، چې په خپله ژبه او ادب کې تر هر راز پلټني او گروپږني دمخه، د ماشین په شان نوي کلیمې، عبارتونه، ترکیبونه او اصطلاحات جوړوي؛ او بیا له خلګو په ټینګه غواړي، چې بې تأمله یې د پخو کانو په توګه په ورځینو خبرو او لیکنو کې استعمال کړي، په واقعیت کې خپلي ژبي ته تر هغو کسانو لږ زیان نه رسوي، چې د پردو ژبو او پردو فرهنگي جریانو ظالمانه یرغلو ته لاس تر زني ناست وي؛ ځکه په دې کار سره د ولس سپېڅلې، اسانه او خوږه ژبه د یوه یا څو کسانو د شخصي ذوق او ذهني قضاوتو قرباني کېږي؛ په داسې حال کې چې د پردو ژبو او پردو فرهنگي یرغلو په نتیجه کې، د ژبي لغوي زېرمې او لرغونو فرهنگي

ارزښتو ته لوی زیان رسیږي. په دواړو حالتو کې ژبه د ولس د یوه نه بېلېدونکې امانت په توګه، د اشخاصو او دولتو د بې رحمانه لاس وهنو له لوی خطر سره مخامخ کیږي. همدې لویو خطرو ته په پام سره باید، زموږ نوي ټکي د ولس په ژبه او فرهنگي میراثو کې ژوري رینښې ولري؛ د ټولني عامو خلکو ته اسانه او په زړه پوري وي؛ او په رواجولو کې یې له ناسمو او نامعقولو لارو کار وانخیستل سي.

البته له دې حقیقته هیڅوک سرغړونه نه کوي، چې د نوو ټکو جوړول یا نیولو جیزم زموږ د لرغوني ژبې د ژوندي پاته کېدو له خورا مهمو او اساسي اړتیاوو څخه دي؛ خو سره له هغه هم باید هیڅکله په دې کار کې علمي موازین او اساسات تر پښو لاندې نه کوو؛ د مانوسو او پېژندل سوو د خپلو ټکو د بې ځایه سوچه کولو پر ځای باید خپل ټول پام هغو نوو ټکو، عبارتو، تعبیرو او اصطلاحاتو ته واړو، چې هره ورځ له بېلابېلو لارو، د سېل په شان، زموږ ژبې او ادب ته را ننوزي؛ او په پای کې زموږ د لرغوني ژبې بقا له لوی خطر سره مخامخ کوي. ټول شاهدان یو، چې د نړۍ خلک زموږ پر خلاف په اریانوونکي جدیت او سرعت پرمخ درومي. هره ورځ د علومو په بېلابېلو برخو کې نوي کلیمې، ترکیبونه او اصطلاحات را منځ ته کوي. زموږ پوهان او قلم چلوونکي باید د دغه راز نوو ټکو او علمي پرمختګو په پېژندنه کې، تر ګاونډیو ژبو او شاوخوا فرهنگي جریانو یو ګام هم وروسته پاته نه وي. مخکې تر دې چې فرهنگي یرغلګر داسې ټکي او اصطلاحات په مروړلې او بې خونده بڼه زموږ ژبې او کولتوري چاپېر ته را ننېسي، باید په خپله ژبه او ادب کې د هغو له پاره په زړه پوري معادل ټکي ولرو. د دې خبرې مانا دا ده، چې د ژوندانه په ټولو برخو کې باید د بهرنۍ نړۍ علمي، تخنیکي او فرهنگي پرمختګونه له نیژدې و څارو؛ او په هغو کې نوي ټکي، نوي اصطلاحات او نوي فکرونه په بشپړې پوهې او هوښیاری، یو پلا بیا وایم په بشپړې پوهې او هوښیاری سره، خپلې ژبې ته را ننېسو.

په لغت جوړونه کې د پښه ګری زیانونه

ایراني لغت جوړونکو له کلونو کلونو راهیسي د پارسي ژبې د سوچه کولو افراطي هلي ځلي پیل کړي دي. هره ورځ د عربي، تورکي، هندي او اورپايي کلیمو د ژباړې په لړ کې د ماشین په څېر پارسي ټکي را باسي؛ او بیا یې په پیاوړي سیاسي، فرهنگي او اقتصادي ځواک سره نه یوازي په ایران؛ بلکې په افغانستان، تاجیکستان او ځینو نورو پارسي ژبو سیمو کې ترویج او خپرولو ته ملاوي تړي. له څه د پاسه دېرشو کلو راهیسي اوس د پارسي ژبې او فرهنگ پر شوونېستي ترویج سربېره، د شیعې مذهب د پراخولو او سیاسي نفوذ له پاره لیوني کونښنونه هم، له دې خطرناک جریان سره ملګري سوي دي. دې افراطي تلابونو نه یوازي زموږ د خلکو روانه او خوږه پارسي (دري) په بې خونده ایراني رنګ لړلې ده؛ بلکې پر پښتو ژبه او ادب یې هم ډېرې ناوړه اغېزې بندلي دي؛ ځکه زموږ ځیني پښه ګر ژبپوهان، ادیبان، لیکوال او ژورنالیستان هم نن سبا، د پښتو ژبې پراخو علمي، ادبي او کلتوري زېرمو ته په شا ګرځولو سره د ړندو په شان د ایرانيانو وضعه سوي کلیمې، ترکیبونه او عبارتونه هغه په هو پښتو ته اړوي؛ او ویارې چې ګوندي پښتو یې د پارسي، عربي او نورو ژبو له

اغېزو ژغورلې ده؛ په داسې حال کې چې په خپلو ناورو، زموږ څخه او کرکېچنو تقلیدي لغت جوړونو سره یې زموږ د مندو او پلرونو ساده او خوږه پښتو، تر بل هر وخت، په پردو ژبو پوري تړلې ده؛ او په دې ناوره کار سره یې د هغې د طبیعي ښکلا او ادبي-علمي پرمختګ مخه نیولې ده. دا ښاغلي واضعان په دې نه پوهېږي، چې زموږ نوي ټکي او ترکیبونه باید هیڅکله له پښتني تومني څخه بې برخي نه وي. هغه ټکي، عبارتونه او تعبیرونه چې بې پښتني روح یوازې د پښتو په یوه بدخونده او لغورن ظاهري رنگ لړلي وي، هیڅکله پښتني نه گڼل کېږي. له دې کبله باید پښتانه لیکوال، مؤرخان، ژورنالیستان او عام خلګ ان د پردو نومونو په لیکلو او تلفظ کې هم د گاونډیو ژبو پیروي ونه کړي؛ ځکه په پارسي، عربي، اوردو او ځینو نورو ژبو کې د تلفظ او املايي سیستم د نېمگړي جوړښت له امله، حتا په نومو کې هم بدلون راځي؛ لکه په پارسي کې، چې د مک کرسیتل (Mc Chrystal)، پول (Paul)، کلینتون (Clinton)، جګسن (Jackson)، سټیوون (Stephen) او داسې نورو نومونه د «مک کریستال»، «پاول»، «کلینتون»، «جګسون»، «ایستیفان» او داسې نورو په څېر تلفظ کوي.

په اوردو کې پاډي اشدان (Paddy Ashdon)، کاترین (Catherine)، کپره لاین (Caroline)، چارلس (Charles) او داسې نور نومونه د «پېلې اشدان»، «کېترین»، «کېرولاین»، «چارلس» په بڼه وایي. په عربي کې ویکتوریا (Victoria)، ویکي (Vicky)، پریټي (Pretty) او داسې نورې کلیمې د «فیکتوریا»، «فیکي»، «بریتي» او داسې نورو په ډول تلفظ کوي، چې د دغو ټکو له اصلي انگرېزي تلفظ سره ډېر توپیر لري.

ایرانیان د توحید، تویخ، توضیح، تولید او داسې نورو په څېر کلیمې د «ت» په پېښ وایي؛ حال دا چې سمه بڼه یې د «ت» په زور یا فتحه ده. د املاوو دغو څو بولګو او مثالو ته وگورئ، چې ایراني پارسي ژبو له ځینو پردو ټکو څخه څه جوړ کړي دي: آفریقا، آلمان، امریکا، الکل، ایتوبی، پروتین، تیروید، تلفن، ډلار، دمکراسی، ژاپن، سیمپاتیک، کپی، گت و شلوار، گره، مبل او داسې نور.

انسان هک پک سي، چې د افریقا، المان او امریکا په تلفظو کې خو له لویه سره د «آ» رغښته، نو ایرانیان یې د کوم منطق او دلیل له مخې په لیکنه کې له ځانه په کښبېاسي؟ اما د خپلي جعل سوي لیکدود پر خلاف یې د «ایمریکا» په بڼه وایي. بله په زړه پوري لا دا چې د اوروپایي ټکو په تلفظ او املا کې د کوم عقل او منطق پر اساس د عربي ژبې له اعراب څخه کار اخیستل کېږي؟! ټول پوهېږو، چې ایرانیان خو درگرده په پارسي کې د مأنوسو او آشنا عربي ټکو پر ځای خپلي حق او ناحق پارسي کلیمې دروي، دلته بیا څه وسوه، چې د کلیماتو په تلفظ او لیکدود کې د خپلي ژبې پر اساساتو تکیه نه کوي؟ زما په دې خبره سر نه خلاصیږي، چې ایرانیان د «کاپي»، «کوټ/کوټ»، «ډیمو کراسی/ډیمو کراسی» او داسې نورو په شان اوروپایي ټکي ولي

د «کپی»، «کت»، «دمکراسی» په بڼه لیکي؛ خو د «کوپي»، «کوت»، «دیموکراسی» په بڼه یې وایي. په پارسي ژبه کې د «و» او «ی» په کارولو سره دا ستونزه، په ډېرې اسانۍ سره له منځه ځي!

عربان که د کلیمو په تلفظ او لیکدود کې له اعراب څخه کار اخلي، دا خو د هغوی د ژبې نه بېلېدونکې ځانگړتیا ده. مورې پښتنو، پارسي ژبو او داسې نورو خلکو ته د اورو پایسي ټکو په تلفظ او املا کې د عربي اعراب د کار اخیستنې اړتیا څه ده؟ په بله وینا، پر مورې پښتنو او دري ژبو چا ایښي دي، چې کوټ/کوت (coat) د «کت/کت» په بڼه ولیکو؛ اما د «کوټ/کوت» په بڼه یې و وایو. په اوسنۍ پارسي کې د «تخت» په مانا د «کت» کلیمه اوس بېخي مړه ده، نو ځکه خلگ د «کورتی» یا «بالاپوښ» او داسې نورو په مفهوم د «کت» له کلیمې سره د هغه په التباس چندان نه پوهېږي؛ مگر په پښتو کې خو د گټ (پوښاک) او کټ (تخت) یو راز لیکل د مانا له پلوه لویه سرخوږې او گډوډې پېښوي؛ ځکه پښتو ژبې خو د پارسي پر خلاف د «کت/کت» کلیمه تر اوسه په ژوندۍ بڼه خوندي کړې ده.

زموږ د ژبې فینالوژیک خصوصیتونه هیڅکله له دغه راز تلفظونه او املاوو سره سمون نه لري. د همدې استدلال پر بنسټ پښتنو ته نه ښایي، چې د داسې نومونو په تلفظ کې هم د نورو ژبو پرناسمولارو پل کښېږدي؛ ځکه پښتو د دغه راز نومونو په اصلي او کره تلفظ کې د رڼغپوهنې د اساساتو له پلوه هیڅ مشکل او ستونزه نه لري. مورې چې د انگرېزانو په ډول «کوټ» ویلای او لیکلای سو، څه اړتیا لرو چې د ایرانيانو او نورو مقلدانو د ناسم تلفظ او ناسمي املا په پیروي «کت» و وایو او لیکو؟ که د ایرانيانو کاپي تر اصل اسانه او کره وای، بیا یې په ویلو او لیکلو کې هیڅ عیب او نیمگړتیا نه لیدل کېده؛ مگر اوس قضیه کاملاً سرچپه ده.

هماغسې چې په وینگ او لیکدود کې د پردو بې ځایه پیروي له علمي ارزښتونو سره اړخ نه لگوي، په پټو سترگو د پردو د هري نوي کلیمې، ترکیب او اصطلاح منل هم هیڅ معقول او منطقي تاداونه لري. زموږ په نوو ټکو، ترکیبو او اصطلاحاتو کې باید تر ډېره حده زموږ د خپلې ژبې جوهر او اصالت گډ وي. که نه نو په پردې رنگ لري ترجمه سوي ټکي د گټې پر ځای تاوان رسوي. مورې باید په دې کار کې د رانده چلند او پېښه گری پر ځای له خپلو ادبي او علمي اثارو، لغوي زېرمې، فرهنګي میراثو او ترټولو مخکي سلا مشورې څخه کار واخلو. د دې ټولو باریکو او حساسو علمي مسألو چاڼ کول او روښانه کول، د عصري قاموس لیکني له مهمو اصولو څخه گڼل کېږي.

څوک باید د نوو ټکو د جوړولو واک ولري؟

دا خبره علمي اساس نه لري، چې نوي ټکي باید هر ورو د ژبپوهانو یا نورو مسلکي کسانو له خوا وضعه سي. که د نوو ټکو وضعه کول یوازې د ژبپوهانو مسوولیت وگڼو؛ او نورو کسانو، په تېره بیا ادبپوهانو،

ليکوالو، شاعرانو او داسې نورو مينه والو ته په دې بهير کې د ورگډېدو اجازه ور نکوو، نو په هغه حالت بايد شعر او شاعري هم يوازي د ادبيانو کار و بولو؛ ځکه ادبيان تر هر چا د شعر او شاعري په لفظي او مانوي اړخونو بڼه پوهېږي؛ مگر عملاً گورو، چې ډېر ادبپوهان او ادبي منقدين له خپلي پراخي علمي پوهې او مسلکي تجربو سره سره، حتا د شعر ويلو استعداد هم نه لري. ځيني ځيني يې د قافې، عروضو، بديع او بيان په زور د کاغذ پر مخ څه نا څه کاري؛ خو په خواشينۍ سره چې د زياترو په ادبي او هونري هستونو کې د نوښت، خلاقيت او خوند چندان نخښه نه مالومېږي.

شک نسته، چې ژبپوهان او لغتپوهان د نوو ټکو په جوړولو او غوره کولو کې تر نورو فرهنگيانو او عامو خلگو ډېره پوهه او مهارت لري؛ خو سره له دې هم د دې خبرې مانا دا نه ده، چې څوک د يوه تحصيلي ډيپلوم په استناد د ژبپوهني او نيولو جيزم ټول واک يوازي او يوازي په خپلو لاسو کې واخلي؛ ځکه ژبه د خلگو مال دى؛ او هيڅ پوه او متخصص د دې حق نه لري، چې د خلگو ژبه او فرهنگي ارزښتونه د خپل شخصي ذوق او ذهني قضاوتو تابع کړي. که لوستو کسانو، يوازي د پوهنتونو د تحصيلي ډيپلومو په وړاندې کولو سره د خلگو پر ژوندانه د حکومت کولو حق موندلای سواى، نو تر هر څه مخکې به طبيبانو حق لرلای، چې ناروغانو ته د زړه په غوښت دارو درمل تجويز کړي؛ په داسې حال کې چې د نړۍ تر ټولو لوړ او لوى طبيب هم دا حق نه لري، چې په خپلو طبي لارښوونو، مشورو او نسخو کې د طبابت له منلو اصولو او قواعدو څخه سرغړونه وکړي. دغه راز، که يوازي تحصيلي سندونو لوستو کسانو ته د خپلسرو پرېکړو انحصاري حق ورکولای، نو قاضيانو او څارنوالانو به يې هيڅ بېرې او اندېښنې د تورنو کسانو په ژوند د لوبو کولو حق لرلای؛ اما په عمل کې گورو، چې حقيقت داسې نه دى. هيڅوک د نافذو قوانينو او مقرراتو له چوکاټه دورې هوري پښه نسي ايستلای. په دې نړۍ کې هيڅوک د خپلسرۍ او زورواکۍ حق نه لري. د نوو الفاظو د جوړولو مسأله هم کټ مټ همداسې ده. ژبپوهان او لغتپوهان هم په دې بهير کې د شخصي ذوق او ناروا لاسوهني حق نه لري. د همدې استدلال له مخې بايد د ټولني هر وگړى (لوستى يا نالوستى) په بشپړې ازادۍ سره د لغت جوړولو په بهير کې فعاله او چټکه برخه واخلي. دا خبره هم بايد په ډېر ټينگار او تاکيد سره وويل سي، چې د نوو ټکو په منځ کې چاڼ او وروستۍ پرېکړه به د سليم ذوق، ژور منطق، سادگۍ، اسانۍ او ښکلا د اصولو له مخې کيږي نه د تحصيلي کاغذو له مخې. د هر چا په وضعه سوي ټکي کې چې دا ځانگړتياوي او مشخصات را غونډې سوي وه، هغه بايد د ټولو له منځه بڼه او غوره وپېژندل سي. په دې توگه، د لغت جوړونې په بهير کې تر ټولو لوى پوهاند او استاد يوازي هغه څوک دى، چې په خپلو نوو لغت جوړونو سره د خلگو علمي، ادبي او ذوقي تنده ماته کړي.

په پای کې دا خبره هم د يادونې وړ ده، چې په قاموسو کې بايد د نوو ټکو د جوړېدو او رواج کېدو تقريبې تاريخ ته هم لنډه اشاره وسې. د انگرېزي ژبې په معاصرو قاموسو کې "Chambers 21st Century Dictionary" د نوو ټکو د جوړېدو تقريبې تاريخ ته هم جدي پام اړولئ

دی.

پورتمېنتیونونه (Portmanteau/Portmantean)

پورتمېنتیونونه هغه ټکي دي، چي د دوو بېلو ټکو ږغونه او ماناوي سره یو ځای کوي؛ او نوي ټکي ځني جوړوي؛ لکه په دغو مثالو کي:

breakfast+lunch: brunch

channel+tunnel: chunnel

dove+hawk: dawk

motor+hotel: motel

sheep+goat: shoat

slang+language: slanguage (Jackson and Amvela 101).

د داسي ټکو را ټولول او شننه هم د نوي قاموس ليکني له مهمو او گټورو اړخونو څخه گڼل کيږي. په پښتو او پارسي کي د کليمو د يو ځای کېدو او لنډېدو مثالونه ډېر دي؛ خو په دغه بڼه تر اوسه د نوو ټکو د جوړولو څه روښانه څرک نه ليدل کيږي.

په قاموس ليکنه کي د کليمو د شکلي يوالي او مانوي بدلون د پېچلتيا بېلابېل اړخونه

لکه څنگه چي د دې ليکني په ځينو نورو برخو کي هم يادونه سوې ده، ژبه د يوه ژوندي او خوځنده ټولنيز مخلوق په توگه تل د بدلون او اوښتون په حال کي ده. ځيني کليمې يې د زماني په تېرېدو سره مري؛ او پر ځای يې د زامنو، لمسيانو او کړوسيانو په بڼه نوي نوي نسلونه سترگي غړوي. ځيني ټکي يې د لغوي تطور په بهير کي پخوانۍ ماناوي له لاسه ورکوي؛ او پر ځای يې نوي ماناوي خپلوي. کله کله داسي هم پېښيږي، چي بېلابېل لغتونه پخوانۍ ماناوي هم ساتي او د هغو ترڅنگ ځيني نوري ماناوي هم اخلي. په تېرو بحثو کي مو د دغه راز بدلونو ځيني بولگي په توگه کړې. دلته د هغو ټکو د ځينو مثالو او نمونو په اړه لنډي خبري کوو، چي د ايتيمولوژۍ او تاريخي تگلوري په لحاظ بېل؛ خو د خپل ظاهري جوړښت پر بنسټ د يوې واحدې کليمې په څېر پام اړوي؛ او پېژندنه يې د ليکسيکوگرافي له نظره ډېر مهم او ارزښتناک کار دی.

۱- هومينيمونه يا مشابهات (Homonyms)

هومينيمونه يا مشابهات هغه ټکي دي، چي په ليکلو کي يو راز؛ مگر په مانا کي سره بېل دي؛ لکه کوټه (خونه، هوتاک)، کوټه (له هگۍ اچولو لوبډلې چرگه)، کوټه (خړه، دلۍ، د خاورو، پارو يا نورو شيانو لويه ذخيره)، کوټه (ډېر، زيات، په پېخړ، چي زياتره په مجازي مانا استعماليږي)، کوټه (يو ډول سپی)، کوټه (کلپ، ناچله، گډ سوۍ، منسوخ، له چلنده لوبډلې) او په سلگونو نور ټکي. دغه حالت ته، چي دوه يا څو ټکي د ليکدود يا تلفظ له پلوه يوه بڼه ولري، تشابه (homonymy) ويله کيږي. متشابه ټکي زياتره په دوو بڼو

ليدل کيڙي:

الف) هوموفونونه (Homophones)

همرغه مشابهات هغه ٽڪي دي، چي په وينگ يا تلفظ کي يو ډول؛ خو په مانا کي سره بېل وي؛ لکه کوټ (چي اوس په پښتو کي د کورتي، نيم تنه يي پوښاک يا بالا پوښ په مانا کارږي) او کوټ (کلا)، لور (د وښو رېپلو وسيله، په پارسي کي داس) او لور (خوا، پلو، طرف) يا په پارسي ژبه کي شادي (خوښي، خوشالي) او شادي (بيزو، ميمون)، شور (تريو، ترش، د خوږ ضد) او شور (خوښي، خوشالي، ږوږ)، رَمَق/د رې او ميم په زور/ (وروستي سولگي/ سلگي، ځکندن، وروستي ساه) او رَمَق/د رې او ميم په زور/ (د رمې معرب، چي په پارسي کي جوړ سوې دئ، ياني د پسوړمه، مېوه ورکول، زېږول، زغمل) يا د انگرېزي ژبي دغه ٽڪي:

heir/air (هوا/ وارث)؛

bare/bear (لرل/ یر، خرس)؛

bank/bank (د سمندر، رود يا ولې غاړه/ د پيسو ساتلو ځای)؛

to/two/too (ډېر/ دوه/ اضافه توري يا ناخپلواک ټکي)؛

no/know (پېژندل/ نه، يا)؛

write/right/rite (مراسم/ حق/ ليکل) او په لسگونو نور، چي هريو يي د تلفظ په لحاظ، له يوراز والي

سره سره، بېله ريښه او بېله مانا لري. (Jackson and Amvela 72.)

ب) هوموگرافونه (Homographs)

هوموگرافونه ياني هغه دوه يا څو ټکي چي يوه املا؛ خو بېلي ماناوي (ځيني وختونه مختلفي ريښې او مختلف تلفظونه) ولري؛ لکه خوندي (ساتلي، محفوظ) او خوندي (خواهران)، توره (سپلاوه، شمشېر) او توره (تور رنگه، د سپين ضد)، زړه (قلب، دل) او زړه (تېره، پخواني، سابقه، گذشته) په پارسي کي دَر/د دال په زوَر/ (ور، دروازه) او دُر/د دال په پېښ/ (مرغلره/ ملغلره، گوهر)، سحر/د سين په زوَر کي او د ح په زوَر/ (سهار، گهيځ) او سِحْر/د سين په زېر/ (جادو، طلسم، منتر) يا په پارسي او هندي کي سر/د سين په زوَر/ (د انسان د بدن پاسني برخه، د هر شي پيل)، سر/د سين په زېر/ (راز، پټه خبره)، سر/د سين په پېښ/ (هغه بوت، چي سر بېرته برخه يي له تارو او بدل سوې وي)، سر/د سين په پېښ/ (په هندي کي اواز، ريغ، موسيقي، آهنگ، نغمه او داسي نور)، سر/د سين په پېښ/ (په هندي کي هغه څه، چي د خدايانو خوښ وي؛ لکه قرباني)، سر/د سين په پېښ/ (په پارسي کي د کب يا ماهي هغه ډول چي د توري بڼه لري)، سر/د سين په زور/ (هغه نل ياني، چي کمانه او غشي ځني جوړوي)، سر/د سين په زوَر/ (په هندي کي خوځنده، متحرک، روان)، سر/د سين په زوَر/ (په هندي کي زياتي اوبه، جهيل، ډنډ)، سر/د سين په زېر/ (په هندي کي خوشالي او خوښي کول) او داسي نور (عميد: ۱۴۰۸ او پلاټ ۲۴۸-۲۵۰) يا په هندي، اوردو او ځينو نورو هندي الاصله ژبو کي لوت/ په لنډ يا معروف واو/ (چور، چپاو، غلا، غير منصفانه معامله)

لوت/په اوږده يا مجهول واو/(بانکي لوت، د پيسو لوت) او لوت/د لام په زور/(جاروتل، بيرته راگرځېدل، مينه، عشق).

په انگرېزي کي bark (غپل) او Bark (د وني خور يا پوستکي)؛ fair (نبايسته، بنکلی، روښانه، کم رنگه، د توربخون ضد)، fair (د سوداگري، نندارتون، په شمالي امريکا کي کارنيوال او د څارويو گنج)، fair (عادلانه، منصفانه، معقول) او د دې ټکي نوري ماناوي، ټول د هوموگرافو له ډلي څخه دي.

که څه هم د هومونيمو د دواړو ډولونو پېژندنه او راغونډول په لغت پوهنه او قاموس ليکنه کي ډېره ارزښتناکه موضوع ده؛ خو سره له دې هم ژبپوهان او لغتپوهان د هومونيمو د پېژندنې او په قاموسو کي د هغو د اوډني په اړه يوازې نظر نه لري. ځينو هومونيمونه هغه لغتونه گڼلي دي، چي د ريښو يا ايتيمولوژي له پلوه بېل؛ خو د تلفظ له پلوه يو ډول وي؛ لکه په دغو مثالو کي:

کوت (کورتی، بالا پوښ) او کوت (کلا، حصار) يا په پارسي کي شادي (خونبي، خوشالي) او شادي (بيزو، ميمون)، يا په انگرېزي ژبه کي bank (د پيسو خوندي کولو ځای) او bank (د درياب، رود او ولې غاړه)، bark (غپل) او bark (د وني يا درختي خوړ/ پوستکي)، peace (سوله، امن) او piece (ټوټه، برخه، شمېر، غړی او داسي نور)، strike (اعتصاب، کاربندي، هړتال) او strike (وهل، ضربه، وارکول او نوري ماناوي)، pole (اوږد ډانگ يا سيخ) او Pole (پولنډی، د پولنډ او سپدونکی)، may (ممکن) او May (د می مياشت)، tear (څيرل) او tear (ژړا، ژړل)، bear (زغمل، وړل، لرل، منل...) او bear (يړ، خرس) او په لسگونو نور (مقايسوي يا تاريخي مېتود). ځيني نور ژبپوهان او لغتپوهان باور لري، چي په هومونيمو کي نه يوازې

هغه ټکي شاملېږي، چي تلفظ يې سره ورته؛ خو د ريښو په لحاظ سره بېل وي؛ بلکي هغه لغتونه هم هومونيمونه بلل کېږي، چي تلفظ يې يوازې وي؛ او د کلیمو د ماناوو د تاريخي تطور او مورفالوجيکو بدلونو په نتيجه کي منځ ته راغلي وي (د سترکتورياليزم/ سترکچرياليزم مېتود) (د نور مالومات دپاره وگ. هلالی ۲۱). په دې ډله کي تور (د سپين ضد)، تور (تومت/ تهمت، اتهام، الزام)، تور (جال، دام)، کوټه (خره، خرمن، دلۍ، د هرشي لويه ذخيره)، کوټه (ډېر، زيات، په پېخړ)، بړېخ (د پښتنو يوه قبيله) او بړېخ (سرتېری يا تېرونی یار)؛ په پارسي کي شاهد (کتونکی)، شاهد (په مجازي مانا محبوب، معشوق، نگار، یار) او شاهد (په جزايي او حقوقي دعوو کي د قضيې اثباتونکی يا ردونکی) يا په انگرېزي کي digest (دراغونډو سوو مالوماتو د ماناوو او استنباطاتو اړو بدل او شنل او حتا digest (د خبرو او منظمو ادبي خپرونو لنډه مجموعه يا لنډه بڼه) او د دې کلیمې نوري ماناوي، چي ټولي په حقيقت کي له يوې ريښې او يوې مادې څخه راوتلي دي؛ خو د زمانې په تېرېدو سره يې بېلابېل مفهومونه ټکو پر ځای او جلا ماناوي خپلي کړي دي. له دې امله د ژبپوهانو دوهمه ډله غوره گڼي، چي داسي کلیمو ته بايد د هومونيمس (homonymous) پر ځای د و معانين (polysemous) کلیمې و وايو (د نور مالومات

له پاره و.گ: هلالی (۲۴).

په هره ژبه له هغې ډلې څخه په پښتو کې، کله کله د مشابهه ټکو د ویلو پر مهال د اړوندونکي په ذهن کې د مانا لویه گډوډي او التباس پېښیږي؛ لکه په دغو جوملو کې:

د احمد کوټ ډېر اوږد و / دئ. دلته د «کوټ» ټکی د مانوي التباس اساسي سبب دئ؛ ځکه په مخکنۍ جومله کې د «کوټ» ټکی په دوو بېلو ماناوو (لباس او کلا) سم او معقول دئ. څوک وار دواړه نه پوهیږي، چې ویوونکي د «کوټ» کلیمه په څه مقصد او مانا استعمال کړې ده. که څوک ووايي: «د پلاني کوټ (پوښاک) لوی دئ.» دا جومله هم په بشپړه توگه سمه او دقیقه ده. (که څه هم د کورتۍ یا بلا پوښ په مفهوم د کوټ coat کلیمه له انگرېزي ژبې څخه راغلې ده؛ خو له عمرونو راهیسي زموږ په ژبه کې په پراخ ډول کارېږي.) یا دا دوی جوملې، چې په هغو کې د مشابهه ټکو کارونه، د مانا له اړخه لویه گډوډي او ستونزه پېښوي:

- ۱- کوم لور ښه دئ؟ یاني کومه خوا، کوم طرف، کوم لوری او داسې نور.
 - ۲- کوم لور ښه دئ؟ یاني د رېبلو کومه وسیله (چې په پارسي کې یې داس بولي) ښه ده؟
- د پښتو په ځینو لهجو کې، د دغو درو ټکو په وینګ او کښنګ کې د گډوډۍ او التباس له کبله، د هغو د مانا په پوهېدو کې لوی مشکل پېښیږي:

- خوله (دهن)
- خوله (عرق)
- خوله (کلاه)

اصولاً د درو سرو ټکو په تلفظ کې د خچ له پلوه ښکاره توپيرونه سته، چې که روښانه نه سي لوستونکي ته د مانا په پوهېدو کې ډېر گران پرېوزي. د دې له پاره، چې له لومړیو دوو ټکو سره د دریم ټکي (خوله = کلاه) التباس له منځه یو وړل سي، ښه دا ده چې دا ټکی د «خوله» پر ځای «خولی» ووايو. په انگرېزي کې هم داسې پېچومي او مشکلات خورا زیات دي؛ مثلاً:

The *route* was very long.
The *root* was very long.

په لومړۍ جومله کې **دلاري** یا **مسیر** اوږدوالي ته اشاره سوې ده؛ په داسې حال کې چې په دوهمه جومله کې د وني یا بوتې د **ریښې** په اړه خبرې کیږي. یا په دې دوو انگرېزي جوملو کې:

Helen didn't see the *bat* (animal).

Helen didn't see the *bat* (wooden implement).

لکه څنګه چې گورو، په لومړۍ جومله کې د "bat" کلیمه د ځکالي (ښاپېرک / شوپرک / یا خفاش) په مانا ده؛ او په دوهمه جومله کې د هغه لرګین اوزار / افزار په مانا ده، چې په کریکیت کې استعمالیږي. سره له دې چې داسې ټکي زیاتره د پام وړ شرایطو او حالاتو تر څنګ، د اړونده مشابهه ټکو د گرامري ډول یا نوعیت (word class) پر بنسټ سره بېلوي؛ خو په عمل کې د لویو مانوي التباسو او گډوډیو سبب گرځي.

د داسي ټکو حساسو مانوي توپيرونو ته پام اړول، د هر پوه او مجرب قاموس ليکونکي د کار مهمه برخه ده (Jackson and Amvela 72-73).

د مشابه ټکو په اړه عامه پرېکړه داده، چي د ظاهراً يوه ريښه لرونکو ټکو د پاره بېل قاموسي سرټکي ولرو. له همدې سببه د اکسفورډ د کوچني قاموس په نهم چاپ (COD9) کي د ريغ (sound) د پاره څلور مشابه ټکي راغلي دي، چي له بېلابېلو ژبو څخه اوس په جلا جلا ماناوو، په انگرېزي کي باب دي. په ځينو مواردو او حالاتو کي حتا هغه مهال هم څو ټکي مشابه گڼل کيږي، چي وروستي ريښه يې کټ مټ يوراز؛ خو دوهمي ژبي ته يې د ننوتو لاري بېلي وي؛ مثلاً "mite" کليمه د يو ډول حشري په مانا د زړې انگرېزي (Old English) له "mite" ټکي څخه راټوکېدلې ده، چي هغه هم په خپل وار سره، له جرمني ژبي څخه اخیستل سوی دی. د «کوچنی پیسې» یا «کوچني حيوان» مانا يې هم جرمني ريښه لري؛ خو منځني انگرېزي ته د کښته منځني جرمني او بيا منځني هالنډي د "mite" له لاري ننوتی دی.

په ځينو حالاتو کي حتا هغه ټکي هم د مشابه ټکو په توگه گڼل سوي دي، چي د ريښو په منع کي يې اړېکي فرضي بڼه هم ولري؛ لکه د څړولو (graze) ټکي چي په (ال.ق. ۹) کي دوه سرټکي لري. لومړی يې د څارويو له خوا د ونسو په څړولو اړه لري، چي ريښه يې د "grasian" ټکي ته رسيږي. دوهم يې پوستکي / پوستکي ته وايي، چي بنايي ريښه يې د زړې انگرېزي د "graze" ټکي يو ځانگړی استعمال وي. په داسي حالاتو کي دا خبره روښانه نه ده، چي ولي دغه راز دوه ټکي د يوې کليمې دوې بېلي ماناوي يا په بله وينا دوهمه مانا د لومړي مانا امتداد او پراختيا نه بلل کيږي؟

د قاموسو او سنيو استعمالونکو ته ريښه پېژندنه د مشابه ټکو د تشخيص او بېلولو يو طبيعي معيار يا اساس نه دی؛ خو قاموس ليکونکي ته د لغتو د ناباورې بڼو او ماناوو د فرضي او تصوري توپيرونو په پرتله ډېر باوري او مشخص اساس دی. هماغسې چي مخکي هم يادونه وسوه، د مشابه ټکو د توپير کولو د پاره يو بل اساس او تاداود کلام د اجزاوو له مخي د کليمو بېلول دي، چي د هغو پر بنسټ په مختلفو ډلو يا کټگوريو پوري تړلي لغتونه، په خپله د بېلو قاموسي سرټکو اړتيا په گوته کوي. د همدې معيار له مخي د لانگمېن په انگرېزي قاموس (LDEL 1991) کي د "skin" کليمې د اسم او فعل د پاره دوه بېل سرټکي ثبت سوي دي.

په دې اړه بله مهمه مسأله داده، چي قاموس ليکونکي بايد د هغو ټکو لفظي او مانوي شنني ته هم پوره پام وکړي، چي د يوې ژبي تر پولو د باندې په بېلابېلو ژبو کي د اواز يا املا د ورته والي په سبب د گډوډۍ او التباس موجبات برابروي؛ مثلاً «دود» په پاړسي او پښتو کي د لوگي په مانا کارېږي؛ خو په هندي او اوردو کي يې د «دود» په بڼه د شيدو په مانا استعمالوي يا د بېټ (buffet) انگرېزي ټکي، چي د وهلو يا

ټکولو په مانا دئ؛ خو املايي د بويې (buffet) له هغه فرانسوي کليمې سره يو راز ده، چي خائته د خوړو اخیستو په مانا کارېږي. له دې دوو مثالو څخه مالومېږي، چي د مشابهاتو بېلابېل ډولونه (هوموفونونه او هموگرافونه) نه يوازي د يوې ژبې په محدوده؛ بلکي کله کله د دوو يا څو ژبو ترمنځ هم لويي املايي يا مانوي گډوډۍ پېښوي. ځينو فرهنگ ليکونکو، له هغې ډلې څخه د انگرېزي ژبې د چمبرز قاموس مؤلفانو، د دغه راز التباسو او مغالطو د ايسته کولو دپاره، خونده ور او په زړه پوري توضيحات وړاندي کړي دي (و.گ. Chambers 21st Century Dictionary).

په اوسنيو قاموسو کي زياتره هڅه کيږي، چي د لغتو تاريخي ريښو او مانوي تطورت ته په پام نه کولو سره، ټول مشابه (homonymous) ټکي د بېلو يا جلا ټکو خبر وکښل سي. البته دا کار لوستونکو ته د کليمو د پام وړ ماناوو په موندنه کي ډېر گټور او مرستندوي دئ؛ خو د لغتو د اتيمولوژي او شکلي - مانوي بدلونو له پلوه ځينو گډوډيو او سرخوږيو ته لمن وهي.

د مانوي بدلون پر دې بولگو او مثالو سربېره، چي د عربي او پښتو ترمنځ د کليمو د مانوي بدلون ځيني اړخونه بيانوي، په پښتو کي هم د کليمو، ترکيبو او اصطلاحاتو د مانوي تحول خورا ډېر مثالونه لرو. دلته د يوه مثال يادونه به گټي نه گڼو. د افغانستان د علومو اکاډيمي په «پښتو - پښتو تشریحي قاموس» کي «تور» دغو دوو مشابه ټکو ته ځای ورکړل سوی دئ:

تهمت (تومت)، افترا، الزام. متهم، مجرم، هغه څوک چي د کوم جرم مرتکب شي. قصور، گناه. ترهه، د زړه وسواس. ۵ د مرغانو نيولو يو ډول جال (امر خېل اونور، ا: ۷۴۴).

د «تور» د بېلابېلو ماناوو په لړ کي دريمه مانا ياني قصور او گناه بېله مانا نه ده. قصور او گونا په مانا کي له تهمت، الزام، افترا او اتهام سره هيڅ توپير نه لري. دا ټولي کليمې په خپلو منځو کي مترادفي دي. ځيني خلگ د يوه تورن يا متهم کس په باره کي وايي: «د پلاني تور څه و؟» ځيني وايي: «قصور يا گونا يې څه وه؟» د قاموس د دې برخي ليکوال بايد تر هر څه مخکي له حقوقي پلوه د «متهم» او «مجرم» د دوو بېلو اصطلاحاتو ترمنځ جدي توپير ته پام کړي وي؛ ځکه په حقوقي کي «متهم» هغه څوک دئ، چي د يوه جرم يا گونا په کولو تورن وي؛ مگر تور يا اتهام يې تر اوسه د يوې قانوني محکمې له خوا نه وي زباد سوی؛ په داسي حال کي چي «مجرم» هغه څوک دئ، چي لگېدلئ تور يې د يوې واکمني قانوني محکمې له خوا ثابت سوی وي. له دې کبله «متهم» او «مجرم» له حقوقي لحاظه يو راز خلگ نه دي. که څوک په تېروتنې سره د «متهم» او «مجرم» د حقوقي اصطلاحاتو ترمنځ توپير و نه کړي، بنايي خلگ پر دې تېروتنې سترگي پټي کړي؛ ځکه قاموس ليکونکی حقوقي نه دئ، چي د حقوقو او نورو علومو د ټولو اصطلاحاتو په باريکو توپيرونو پوه سي (که څه هم بايد تر ورسه ورسه کوښښ وکړي، چي د دغه راز ټکو په مانا او بيان کي تل له اړونده نافذو قوانينو يا نورو منصوصو حقوقي تعريفونو څخه استفاده وکړي، نه دا چي هغو ته د ځينو لغت جوړونکو په څېر، له ځانه

تعريفونه وټاکي)؛ مگر د «تور» په بېلابېلو ماناوو کې له تومت (تهمت) او الزام سره د جال يا دام د ماناوو يو ځای کول په ښکاره دا ښيي، چې «د پښتو - پښتو تشریحي قاموس» د دې برخې لیکوال د قاموس لیکني مهم اصل ته هم پام نه دی کړی. دا دوي بېلي ماناوې بايد د «تور» په دوو بېلو قاموسي سرټکو کې بيان سوي وای. په بل عبارت، د مرغانو د جال په مانا د «تور» ټکی بايد د يوي بېلي قاموسي کلیمې په توگه ثبت سوي وای.

د تره/تره، و سواس يا اندېښنې په مانا د «تور» کارونه ډېره نادره برېښي، چې قاموس لیکونکي بايد دا نابابه او نادره مانا د پښتو ادب د يوه مشهور او باوري ماخذ په ښوولو سره مستنده کړي وای. که د «تور» ټولو ماناوو ته په ځير سره پام وسي، له ورايه مالومېږي چې د ټولو ماناوو په منځ کې نيژدې او منطقي اړېکي سته؛ او گرده ماناوې په واقعيت کې له يوې ريښې او يوې مادې څخه راوتلي دي، چې هغه د تور (د سپين ضد) ټکی دی. همدې کلیمې د خلگو له مانوې انگېرنو سره سم، د زمانې په تېرېدو سره، بېلابېلي ماناوې موندلي دي. ځينو ماناوو تر اوږده نسبي استقلال وروسته، په پای کې د جلا کلیمو په بڼه سر پورته کړی دی؛ لکه د جال يا دام په مانا د «تور» ټکي کارونه، چې له تومت (تهمت)، افتراً، متهم او مجرم څخه کاملاً بېله ښکاري.

د تور رنگ او تومت ترمنځ اړېکي له ورايه څرگند دی؛ ځکه تومت يوازي هغه مهال منځ ته راځي، چې د چا پرسپينه لمن توره لکه يا داغ پيدا سي. په بله ژبه، د انسان ښک شهرت يا نامه ته زيان ورسېږي. د دې استدلال له مخې به ښه دا وي، چې «تور» د پښتو ژبې په قاموسو کې د دوو مشابه ټکو په بڼه وکښل سي. په لومړي کې يې پر اصلي او حقيقي مانا (تور رنگ) سربېره گرده مجازي يا اصطلاحې ماناوې؛ لکه تومت، افتراً، الزام، اتهام، متهم، تورن او داسې نورې را غونډي سي؛ او په دوهم کې د جال يا دام په مفهوم د يوې بېلي کلیمې په بڼه وړاندي سي. که چيرې اټمولوژيکي څېړنې دا حقيقت په ډاگه کړي، چې د «تور» دا مانا هم له هماغه اصلي او پخوانۍ ريښې (تور رنگ) څخه را ټوکېدلې ده، بيا هم دا مانا تر ډېره حده بېله او عليحده برېښي. د بېلوالي او استقلال دليل يې هم دادی، چې له اصلي او پخوانۍ مانا څخه د ليري والي په سبب د زمانې په تېرېدو سره نور له خپل بايولاجيکي/بيولوژيکي مور او پلار سره په يوه جامه کې ښه نه ايسي.

څرنگه چې ليدل کېږي ذومعاني يا پاليسميس ټکي د اوږده لغوي او مانوي (معنوي) تطوّر په بهير کې کله کله خپله څېره په هومنيمو يا مشابه ټکو هم اړوي. په دې مانا چې د يوې کلیمې يوه يا څو ماناوې د نسبي خپلواکۍ تر موندلو وروسته، په پای کې د يوې بېلي کلیمې په توگه سر را پورته کوي؛ لکه کوټه (ډېر، زيات، سوا، په پېڅر) چې په حقيقت کې له کوټه (خره، خرمن، دلۍ، د خاورو، امبارو يا نورو ورته شيانو لويه کوټنۍ) سره يوه ريښه لري؛ خو اوس گورو چې خلگ يې د هر شي د ډېروالي او زياتوالي په مانا استعمالوي؛ مثلاً يوه نجلۍ خپلي همزولي ته وايي: «زه کوټه کالي لرم.» يا «وړور مي کوټه چاکلېت را کړه.» دلته «کوټه» د ډېروالي او زيادښت په مانا ده، که څه هم له خرمن، خرې، امبار/انبار، ډېران، کوټنۍ او داسې نورو سره ښخ په ښخ ارتباط لري. له دې کبله بايد په پښتو قاموسو کې د يوه بېل سرټکي په توگه ثبت او تشریح سي.

د اورپايي ژبو په گډون د نړۍ په زياترو ژبو کې د واقعي مشابه او ذومعانين ټکو د پولو بېلوالی اسانه کار نه دی. کله کله واقعي مشابه لغت د پالیسمیس یا ذومعانين په بڼه او کله کله هم د هومنیمو یا مشابه ټکو په ډول سر ښکاره کوي. پروفیسر جگسن او پروفیسر امویل هم د ځینو وتلو ژبپوهانو او لغتپوهانو د نظریو په استناد کاري، چې د پالیسمی او هامنیمی تر منځ د بېلولو روښانه کرښه نسته. په دې لاره کې لوی مشکل د دې خبرې ابهام او تاریکي ده، چې د کلیمو ماناوې باید څوڼه بېلوالی او جلاوالی ولري، ترڅو په قاموسو کې د بېلو ټکو په توگه وپېژندل سي؟ (Jackson and Amvela 22)

د «عملي قاموس لیکنې دپاره د آکسفورډ لارښود» مؤلفانو - سو آټکینز او مایکل رنډیل د پالیسمی د بېلابېلو ډولونه په ډله کې، د دغو نومونو یادونه هم کړې ده:

Regular Polysemy, Semantic Polysemy, Semantic Transfer, Regular Meaning Shift, Semi-Productive Polysemy and Lexical Implication rules.

په انگرېزي کې د پالیسمی دوه مثالونه:

Put the *can* in the recycling bin. [دلته "can" د لوبڼې په مانا کارسوی دی.]

Did he eat the whole *can*? [دلته "can" د محتویاتو په مانا دی.]

He dropped the *glass* and broke it. [دلته "glass" د لوبڼې مانا لري.]

She drank six *glasses* that evening. [دلته "glasses" د هغه دمحتویاتو مانا لري.]

(Atkins and Rundell 139)

په ځینو قاموسو کې یې هموگرافو ته پرله پسې نومې یا شمېرې ورکړي وي؛ او هغه په روښانه ډول ښيي، چې په راتلونکو لیکو کې د پام وړ ټکي ځینې نورې مانوې هم بیان سوي دي.

هیپونیمونه (Hyponyms) او هایپرنیمونه (Hypernyms)

لکه څنګه چې پوهېږو په طبیعت کې د ډېرو اسمو، زیاترو فعلو او ځینو صفتو تر منځ په یوه ځانګړې ډله یا کټګورۍ پورې د تړښت له پلوه خاص اړیکې لیدل کېږي. د شیانو او پدیدو تر منځ دې ډول صنفی او گروهی اړیکو ته د ژبپوهنې په اصطلاح هایپانمی (hyponymy) او د دغه راز اړیکو لویو او کوچنیو یا اصلي او فرعي ډلو ته هیپونیمونه (hyponyms) او هایپرنیمونه (hypernyms) یا سپراوردینې (superordinates) وايي.

په هیپونیمو کې یو ټکی د بل داسې ټکي پر ځای کارېږي، چې مانا یې تر هغه محدوده او په هغه کې مشموله وي؛ لکه غاټول، نسترن یا ریډی چې د گل هیپونیمونه دي یا مېز او چوکۍ چې د فرنیچر هیپونیمونه دي؛ ځکه گل په واقعیت کې داسې پراخ او عام مفهوم دی، چې غاټول، نسترن، ریډی او داسې نورو گلان ټول په

کښي شامل دي. په فرنېچر کې هم مېز، چوکۍ او داسې نور شيان گرده داخل او شامل دي. بالعکس د غاټول، نستر، ريدي او داسې نورو محدودو مانا په يوازيتوب سره د گڼل عام او آرت مفهوم نه احتوا کوي. په دې ډول هيپونيم د کوچني او محدود مفهوم له پاره د عام ټکي استعمال دي. په هايپونيمو يا سپراورډينېټو کې د هيپونيمو پر خلاف، يو ټکی د بل داسې ټکي پر ځای استعمالېږي، چې تر هغه پراخه او عامه مانا ولري؛ لکه حيوان کلیمه چې د سپي، زمري، پړانگ، پيشي او داسې نورو هايپونيم يا سپراورډينېټ دي يا په انگرېزي کې د "vehicle" کلیمه د "airplane", "chariot", "train", "automobile" او "dogsled" هايپونيم يا سپراورډينېټ دي. د همدې تعريف له مخي، هايپونيم يا سپراورډينېټ د هيپونيم پر ضد د کوچني، محدود او مشمول مفهوم له پاره د عام ټکي يا عام مفهوم کارول دي. (دې مسألې ته وروسته له يوه بله اړخه هم لنډه کتنه کوو.)

قاموس ليکونکو ته د هيپونيمو او هايپونيمو د پوهېدو ارزښت په دې کې دي، چې د بېلابېلو شيانو (حيواناتو، نباتاتو، صنعتي او تجارتي پيداوړو) او رازراز طبيعي-اجتماعي موجوداتو او پېښو په تعريف کې بايد د بېلابېلو ډلو او کټگوريو تر منځ حساس صنفې او گروهې اړېکي په غور او دقت سره بيان سي (دا کار که څه هم په ويلو کې اسان برېښي؛ خو په عمل، په تېره بيا د صفتو او قيده په حالت کې کله ډېر گران او ستونزمن کار دی) که نه نو د هغو تر منځ مشترکې پولې گډوډېږي؛ او په تېروتنې سره د يوه شي نوم بل شي ته ورکول کېږي.

کو هيپونيمونه (Co-hyponyms)

په قاموس ليکنه کې دا خبره ډېره مهمه ده، چې د کو هيپونيمو او سيننيمو (مترادفو ټکو) تر منځ روښانه توپير وسي. په پخوانيو فرهنگو کې يې د صفتو تعريف د کو هايپونيمو په وسيله کاوه؛ خو او سني فرهنگونه زياتره کونښن کوي، چې دا نيمگړتياوي ليري کړي. سره له دې هم په دې کار کې لوی مشکل دا دی، چې په ټولو حالاتو کې د يوې ډلې يا ټولگۍ تعبير (genus expression) موندنه گران کار دی؛ ځکه په صفتو کې د هيپونيمو د مراتبو لړۍ په ندرت سره موندل کېږي. په نتيجه کې وينو، چې د هر شي او هرې پېښې په اړه د اړتيا وړ هيپونيمونو (سپراورډينېټونو) تر لاسه کول ناممکن حالت ته رسېږي؛ لکه په دغه مثال کې: strange: ¹unusual, peculiar, surprising, eccentric, novel, unfamiliar, alien, foreign, unaccustomed (Atkins and Rundell 135).
مخکنی مثال ښيي، چې کو هيپونيمونه د صفتو په بڼه راوړل سوي دي.

هايپانمي او ميرنمي (Hyponymy and Meronymy)

هايپانمي او ميرنمي د حسي اړېکو هغه جوړې دي، چې د مراتبو د لړۍ (hierarchy) پر بنسټ سره يو ځای سوي وي. په ژبه کې ځيني ټکي عامي ماناوې لري؛ حال دا چې ځيني نور هماغه شي ته په اشاره کولو سره تر ډېره حده، مشخصي ماناوې افاده کوي؛ د مثال په توگه «ونه/درخته» او «ناجو» دواړه کېدای سي د عين

شي د يادوني دپاره استعمال سي؛ خو «ناجو» د «وني/درختي» په پرتله د پام وړ مفهوم، ډېره بڼه او مشخصه پېژندگلو کوي. په حقيقت کې «ونه/درخته» د هغو شيانو دپاره استعمالېدای سي، چې «ناجو» نه وي؛ مگر د وني توب اساسي ځانگړتياوي لکه لوی بوټی، تنه، بناخونه، ونه او ناجو پاني او داسي نور، له ځانه سره وساتي. (Jackson and Amvela 117-118)

دواړه د عمومي او مشخص والي د هيراکي (سلسله مراتبو) د اړېکو په مرسته سره تړلي دي. په دغه راز گډو روابطو کې د نوعيت يا ډول اړېکي بيانېږي؛ ځکه د وني ډول يا نوعيت يو دی. دې ارتباط ته لکه څنگه چې مخکي هم يادونه وسوه، په ژبپوهنه کې هايپانمي (hyponymy) وايي. د دې پر خلاف په ميرنمي (meronymy) کې د دوو ټکو تر منځ اړېکي د «برخي ارتباط» دي؛ مثلاً د پنبې او گوتي درد په حقيقت کې يوې پنبې ته اشاره ده؛ خو د گوتي درد د هغه د ځای يا موقعيت پېژندنې ډېره مشخصه او دقيقه لاره ده. گوته په واقعيت کې د پنبې يوه برخه ده.

په قاموس ليکنه کې ډېر ځله د بېلابېلو ټکو تر منځ د هايپانمي او ميرنمي اړېکي ليدل کېږي. البته د شيانو، اشخاصو او بېلابېلو موجوداتو تر منځ د ډول يا نوعيت اړېکي (هايپانمي) د برخو تر اړېکي (ميرنمي) زيات ليدل کېږي. هايپانمي اړېکي د طبيعي موجوداتو او پېښو په تصنيف يا خپل خپل کولو پورې نه محدودېږي؛ مثلاً د بېلابېلو خېلونو او کټگوريو دغه ډول مثالونه د انسانانو په لاسي مصنوعاتو کې هم موندل کېږي. دلته د مسألې د لارښوونې شني او اسانه پوهېدو دپاره د انگرېزي ژبې يو مثال وړاندي کوو، چې موږ ټول د ژوندانه په ورځنيو چارو کې په بېلابېلو بڼو ورسره مخامخ يو. لوبڼی يا ظرف په مجموعی ډول پر څو ډوله دی:

الف) غوټه يا بوخچه / بوخچه (bag)

ب) دبلې يا قوطی (tin)

ج) بکس يا صندوق / صندوق (box)

د) بېرل / بېرل (barrel)

ه) دېگ يا کتو (pot)

غوټه يا بوخچه په خپل وار سره، پر درو ډولو وېشل کېږي:

الف) کڅوړه يا خلطه / خريطه (sack)

ب) گوډانه، کوچنی کڅوړه يا بېلېدونکی جیب (detachable pocket)

ج) د پيسو ايښوولو يا پيسو ساتلو ډېر کوچنی جیب، امياني، بتوه، پټاکيدانه (purse)

بکس هم په پر دوه ډوله دی:

الف) کرېټ (crate)

ب) بسته (case)

بسته هم په خپل وار سره، پر دوه ډوله ده:

الف) د کتابو یا اسنادو د خوندي کولو او وړلو راوړلو بسته (briefcase)

ب) د کالو ساتني يا وړلو راوړلو بسته (suitcase)

بېرل/ بېلر هم په خپل روڼ، پر دوه ډوله دی:

الف) کوچنی بېرل (keg)

ب) د الکولي مشروباتو د تخمړ کولو لوبښی (cask)

د بېلابېلو شيانو د مختلفو ډولونو او بېلابېلو برخو د سمې پېژندنې دپاره قاموس لیکوونکو ته ښايي، چي د هايپانمي او ميرنمي په مسائلو سر خلاص کړي. هر شی تر هغه مهاله په کره او دقیقه بڼه نه پېژندل کيږي، چي له نورو همدوله، همجنسه او همشکله شيانو څخه جلا نسي. همدغه راز، د شيانو د بېلابېلو برخو د پام وړ موقعيت د دقيقې پېژندنې دپاره هم بايد د انساني اناتومي په څېر، د هغو سم او کره نومونه په گوته سي. که په مخکښيو مثالونو کي، قاموس لیکوونکی، د يوه شي يو ډول د بل ډول پر ځای وښيي يا د هغو دوه يا څو ډولونه په خپلو منځو کي سره گډوډ کړي، بېله شکه به لوستونکي د هغو په پوهېدو کي، له لوی سرخوږي او جدي تېروتنې سره مخامخ کړي.

ميرنمي له گل سره د اجزاوو يا له اصل سره د فروعاتو او برعکس اړېکي منعکسوي؛ مثلاً د بايسکل يا موټرسايکل د څرخ په اجزاوو (برخو) کي د هغه سيمان (spokes) شامل دي. دغه رنگه، د کليسا په فرعي اجزاوو يا برخو کي مرکزي تالار (nave)؛ د ماجت/ مسجد په برخو کي حجره، محراب، منبر او نوري برخي؛ د ودانۍ په برخو کي خوني، دهلېز، پخلنځی، تشناب، غولۍ او نوري برخي؛ د کتاب په برخو کي د هغه مخونه، پوښ او نوري برخي؛ د لاسو او پښو په برخو کي گوتي، نوکان او داسي نور شامل دي. يا په سرچپه بڼه د يوه څرخ سيمان او نوري برخي؛ د يوه ماجت محراب، حجره، منبر او نوري برخي؛ د يوه کتاب مخونه، پوښ او نوري برخي؛ د يوې ودانۍ خوني، دهلېز، پخلنځی، تشناب، غولۍ او نوري برخي؛ د يوې کليسا مرکزي تالار (nave) او نوري برخي؛ د لاسو او پښو نوکان، گوتي او نوري برخي په وار سره د څرخ، ماجت، کتاب، ودانۍ، کليسا او لاسو او پښو گل جوړوي. (Atkins and Rundell 135)

شبه ميرنمي (Quasi-meronymy)

شبه ميرنمي له يوې ډلې، يوې ټولۍ، خلگو يا يو غونډ شيانو سره د هغو د غړو اړېکي منعکسوي. دا ډول اړېکي په حقيقت کي له گل سره د اجزاوو کمزوری ارتباط ښيي؛ لکه قومي اړېکي؛ مثلاً د يو چا په اړه ويل کيږي: هغه څوک چي په پلاني قام يا قبيلې پوري تړلی دی.

د هايپانمي او ميرنمي له هر اړخيزي شنني څخه دې نتيجې ته رسيږو، چي د راغونډو سوو کليمو، عبارتو، ترکيبو او اصطلاحاتو په لادقيق تصنيف او چاڼ کي د قاموس لیکوونکو کونښن، د پام وړ ماناوو په پېژندنه

او چټکه موندنه کي، له لوستونکو سره ډېره مرسته کوي.

کولو کبشن (Collocation)

په خبرو اترو او ادبي اثارو کي کله کله دوه ټکي د يو بل تر څنګ يا يو بل ته نيژدې راوړل کيږي. د دې دوو ټکو تر منځ داسي مانوي (معنوي) اړيکي موجود وي، چي په حقيقت کي يو ټکی د بل د مانا له پوهېدو سره مرسته کوي؛ مثلاً چيري چي چای جوشه (kettle) استعمال سي، له هغه سره جوخت د ايشېدل (boil) د کاروني احتمال هم تر سترگو کيږي. دا دوي کليمې بنايي له نحوي پلوه بېلابېلي بڼي ولري؛ لکه په دغو مثالو کي:

subject + verb = (kettle+boil)

verb + object = (boil+kettle)

adjective + noun = (red+wine). (Jackson and Amvela 131)

په پښتو کي هم د داسي ټکو شمېر لږ نه دی، چي په خبرو او ليکنو کي زياتره د جوړو (pairs) په بڼه کاريږي؛ مثلاً (شين+اسمان يا اسمان+شين)، (کور+ودان)، (اور+سوځېدل)، (شين+پتي)، (سري+شونډي)، (سور+سالو)، (زريني+ورانگي) او داسي نور يا په پارسي کي (هوا+تند)، (دريا+خروشان)، (آب/هوا+سرد)، (حمام+گرم) او داسي نور. د دغه راز صفتو او اسمو تر بنسټ او يو ځايوالي په حقيقت کي د کولو کبشن اړيکي بيانوي. البته په گرامر کي هم د ځينو ټکو د يو ځاي ظهور پراخ مثالونه لرو؛ لکه په دغو انگرېزي مثالو کي چي هيڅکله يو له بله نسي بېلېدای:

refer *to*, fond *of*, fear *of*, rely *on*, etc.

هغه څه چي په قاموس ليکنه کي د غور او تعمق وړ دي، د ځينو ټکو تر منځ د خاصو سيمانتیکي اړيکو تشخيص او پېژندنه ده. د کليمو په سيمانتیکي جوړښت کي د بدلون او اوښتون ځيني نور مثالونه او ډولونه هم سته، چي قاموس ليکونکي بايد د لغوي زېرمو په راغونډولو او تشریح کولو کي، د هغو بېلابېلو اړخو ته دقيق او هراړخيز پام وکړي.

کله کله داسي هم پېښيږي، چي په يوه جومله کي د يوه ټکي د متضادي يا معکوسي مانا په نفي کولو سره يوه خبره يا پرېکړه مثبتې بڼه اخلي؛ مثلاً «غورمه/قورمه ترخه نه ده»، «کوچنيان بد نه دي»، «هوالاتر او سه نه ده توده سوي» او داسي نور. په لومړۍ جومله کي له ورايه گورو، چي د «ترخه نه ده» عبارت په حقيقت کي د غورمې/قورمې خوږوالي ته اشاره ده؛ په دوهمه جومله کي د کوچنيانو ښه والي او روغتيا ته گوته نيول سوي ده؛ او په دريمه جومله کي هم د لومړيو دوو په شان د هوا د سړښت بيان راغلي دي. دې حالت ته په ژبپوهنه کي لايتهيز (litotes) وايي، چي په حقيقت کي د يوه عمل د اغېزمنيا او ارزښت د لږولو له پاره استعماليږي؛ او پېژندنه يې په قاموس ليکنه کي هم له ضروري موضوعاتو څخه گڼل کيږي.

په هره ژبه کې د فصاحت او بلاغت د څرگندولو په خاطر داسې لارې چارې استعمالېږي، چې هر یوه یې په خپله خاصه بڼه او ځانگړې ډول د کلیمو او ترکیبو پر مانوي اړېکې لویه اغېزه بڼندي. دغه راز صنایعو، نخبو او نوښتگرۍ ته چې شمېر یې خورا زیات دی، په انگرېزي کې د رېټوریک ډیوايسيز (rhetoric devices) اصطلاح کاروي، چې د قاموس لیکوونکي د کار یوه برخه ده. د قاموس مؤلفان باید نه یوازې دغه راز ټکي، عبارتونه او ترکیبونه په پوره غور سره راغونډ، بلکې د فرهنگونو په متن کې یې هم سم او کره استعمال ته دقیق پام وکړي.

د کلیمو د مانوي بدلون ځینې نور ډولونه: میتونمي / میتانمي، سینیکلک / سینیکلکيکي...

په ژبپوهنه کې داسې حالات او موارد، چې په هغو کې یو شی د بل اړونده شي په وسیله ونومول سي، د میتونمي یا میتانمي (metonymy) په نامه یادوي؛ او یو د بل پر ځای کارېدونکو ټکو ته میتانمي (metonyms) وايي؛ لکه تاج (crown) کلیمه، چې د پاچا یا ملکې او توره (sowrd) چې د پوځي ځواک پر ځای کارېږي. په ژبه کې د داسې ټکو سمه پېژندنه او پر ځای کارونه هم د قاموس لیکني د علمي مېتودولوژۍ نه بېلېدونکې برخه ده. سربېره پردې، د بېلابېلو کلیمو د ماناوو او استنباطاتو په اړوندو کې بل راز مانوي بدلونونه هم پېښېږي، چې په هغو کې کله کله برخه یا جزء د گل یا ټول پر ځای (لکه گل د پسرلي دپاره) یا بالعکس ټول یا گل د جزء یا برخې پر ځای (لکه قانون د پولیس د منصبدار دپاره)، خاص د عام پر ځای (لکه د ستوني پر بکول د وژلو دپاره) یا بالعکس عام د خاص پر ځای (لکه غل د جیب و هوونکي دپاره) یا د شيانو ترکیبي اجزاوي د هغو د بشپړ او واحد جوړښت پر ځای (لکه پولاد د توري یا سټېرینګ د موټر دپاره) کارېږي. داسې حالاتو ته د ژبپوهني په اصطلاح سینیکلک / سینیکلکيکي (synecdoche) وايي، چې له میتونمي سره نژدې او ټینګ اړېکې لري؛ او پېژندنه یې قاموس لیکوونکي ته نه یوازې په زړه پوري؛ بلکې ضروري ده.

د متضادو ټکو یو ځای والی (Combination of Antonyms)

متضاد ټکي د استعمال د موقعیت له پلوه زیاتره په یوه جمله یا څو نژدې جوړولو کې لیدل کېږي؛ مثلاً «د ژوند او مرګ مسأله»، «له سره تر پایه»، «اورېد او لند»، «دوست او دوښمن»، «ژوندی یا مړ» یا په پاړسي کې «از صبح/بام تاشام»، «تاریکی و روشنی»، «زن و مرد»، «پیر و جوان» او داسې نور.

په ژبو کې ځینې ټکي او ترکیبونه له آره تل په متضاده بڼه کارېږي؛ او مقصد یې تر ډېره حده پر یوه خاصه مسأله ټینګار کول وي؛ مثلاً خلګ وايي: «پلاني دا تبصره په پټه وکړه نه په عامه» یا «پلانی دا مرسته یوازې زما سره کوي، نه له هرچا سره» او په پای کې دا ځانگړتیا، چې متضاد ټکي زیاتره د یوه ټاکلي حالت بدلېدو ته د اشارې په بڼه کارېږي؛ د مثال په توګه ویل کېږي: «موزیم پر لسو بجو پرانیستل کېږي؛ او پر څلورو بجو تړل کېږي.» (Jackson and Amvela114)

په پښتو، پارسي او نورو ژبو کې هم ځينې کلیمې په خپل ذات کې متضادي او متناقضي ماناوې افاده کوي؛ مثلاً په پښتو او دري کې «چالاک» له يوې خوا چټک، چټست، چابک، کونښنې، تکړه او داسې نورو ته وايي؛ او له بلې خوا همدا کلیمه د مُزور، رند يا هغه چا په مفهوم کارېږي، چې په پوهه، مهارت، هونرمندی او ناروا لارو چارو سره، په هر ډول شرايطو او حالاتو کې د ځان په گټه کار کوي. د پارسي په پخوانيو متنو کې «زبان دراز» ترکیب د نارینه وو د پاره د فصیح، بلیغ، مستدل او داسې نورو په مفهوم کار سوی دی؛ خو اوس گورو، چې همدا ترکیب د نارینه وو، او ښځو دواړو، په تېره بیا ښځو د پاره د بې شرم، بې حیا، سپین سترگي، رد، گستاخ، سلیطه او داسې نورو په مفهوم کارېږي. داسې مالومېږي، چې د «زبان دراز» پخوانی مفهوم اوس تقریباً په ټولو حالاتو کې د نوي مفهوم تراغېزې لاندې راغلی دی؛ او دا پخپله د عین کلیمې يا ترکیب د متضادو اړخونو یو مثال بیانوي. په انگرېزي کې هم د دغه ټکو او ترکیبو شمېر لږ نه دی؛ د مثال په توگه د "wicked" کلیمه اصلاً د ناوړه، بد، زشت، مضر، شيطان، ازار رسوونکي او داسې نورو په مفهوم ده؛ خو په عامیانه خبرو او مرکو کې د عالي، غوره، غښتلي، پیاوړي، کارپوه، عالمانه او داسې نورو په مفهوم استعمالېږي. دغه راز په انگرېزي کې "howling" کلیمه هم د سپي يا لېوه درد او عذاب د اوږدې چغې په مانا استعمالېږي؛ او هم د کټ کټ خندېدو په مفهوم، چې دا دواړي ماناوې هم په خپلو منځو کې د مانوي تضاد مسأله په گوته کوي. د هندي او اوردو ژبو «گل» کلیمه د پرون او سبا دواړو په مانا کارېږي، چې دوه جلا او متضاد مفاهیم دي (و.گ. پلاټ ۸۴۰).

زیاتره داسې انګېرل کېږي، چې انتنمي (antonymy) یوازې د هغو ټکو ترمنځ لیدل کېږي، چې د ګرامر له پلوه د کلام په یوه یا عین ډلې پورې اړه ولري؛ خو له دې کبله چې انتنمي په حقیقت کې د دوو یا څو بېلو ټکو ترمنځ د مانوي اړیکو بیان دی، نو ځکه دا امکان هم لیري نه دی، چې د کلام په بېلابېلو اجزاوو یا جلا جلا کټګورۍ پورې د تړلو ډلو ترمنځ هم اړیکې څرګند کړي؛ لکه:

Lighten our darkness, we pray.

She remembered to *shut* the door, but left the window *open*.

(Jackson and Amvela 114)

په مخکینيو دوو جوملو کې وینو، چې متضاد ټکي د کلام د بېلابېلو اجزاوو ترمنځ مانوي اړیکې بیانوي.

په انگرېزي کې د متضادو ټکو ډولونه

په انگرېزي کې متضاد ټکي عموماً پر درو ډلو وېشي، چې ځینې مثالونه یې په دې ډول دي:

- درجه لرونکي متضاد ټکي (Graded Antonyms)

هغه متضاد ټکي، چې د بېلو ټولګیو یا درجو پر اساس سره جلا کېږي؛ لکه:

beautiful او ugly، hot او cold، cheap او expensive او داسې نور.

داسې متضاد ټکي زیاتره په خبرو کې د پرتله کولو د پاره کارېږي؛ لکه:

My arm is *longer/shorter* than you.

I love a *good book* more than a *meal*.

- متباين يا متمم انتنيمونه (Contradictory or Complement Antonyms)

هغه متباين يا متناقض ټکي، چي د يو بل د متمم په توگه کاربري؛ لکه: "awake" او "asleep"، "alive" او "dead"، "on" او "off"، "true" او "false" او داسي نور. په داسي متضادو ټکو کي د درجې خبره هيڅ ځای نه لري؛ د مثال په توگه يو خوځنده موجود بايد يا ژوندي وي مړ. هيڅوک د پرتلې په بڼه داسي نه وايي، چي پلانی تر پلانی مړ يا ژوندي دئ. په دغه راز متضادو ټکو کي د مقاييسې يا پرتلې امکان نه ځاييږي. دغه رنگه د برېښنا سويچ هم يا بايد روښانه وي يا مړ.

- سرچپه يا اړولي انتنيمونه (Converse Antonyms)

په دغه راز متضادو ټکو کي، د يوه ټکي استعمال سمدلاسه د بل متضاد ټکي مانا بيانوي؛ لکه: above او below، after او before، sell او buy او داسي نور. په دغو دوو جوملو کي د دې ډول متضادو ټکو دوه اړخيز اړېکي ښه مالومېږي:

Lydin *bought* the car from Kristen.

Kristen *sold* the car to Lydin. (Jackson and Amvela 116)

ځينو نورو مؤلفانو د انتنيمي ډولونه په دې ډول هم نومولي دي:

(الف) متممه يا مکمله انتنيمي (Complementary Antonymy)

متممه يا مکمله انتنيمي د دوو متضادو حالتو ترمنځ داسي اړېکي بيانوي، چي د تفضيلي (مقاييسه يي) او عالي صفتو په مرسته نسبي تشریح کېدای. په داسي حالاتو کي داسي نه ويل کېږي، چي پلانی لږ ژوندي (slightly alive) يا نسبتاً مړ (rather dead) دئ. له دې امله، په دې برخه کي عمومي فارموله داده:

- که ژوندي وي، نو مړ نه دئ.

- که مړ وي، نو ژوندي نه دئ.

- که ژوند وي، نو بينا نه دئ يا نسبي ليدلای.

- که په سترگو ويني، نو ژوند نه دئ.

- که لگېدلئ وي، نو خطا سوی نه دئ.

- که خطا سوی وي، نو بې نخښه نه ده ويشتې. (Atkins and Rundell 142)

(ب) قطبي انتنيمي (Polar Antonymy)

په دې ډول انتنيمي کي، متضاد ټکي يو د بل مقابلو قطبونو ته اشاره کوي؛ خو د متضادو ټکو په دې ډول کي، اړېکي تر متممي يا بشپړي انتنيمي ډېر پېچلئ دئ؛ او په دې فارموله کي څرگندېږي: - که ښه نه وي، نو بد نه دئ.

- که بد نه وي، نو ښه نه دئ.
- که بېوزله وي، نو شتمن نه دئ.
- که تاریک وي، نو روښانه نه دئ.
- که ډېر ښه نه وي، نو لږ بد دئ.
- که ډېر بد نه وي، نو لږ ښه دئ.
- که ډېر روښانه نه وي، نو لږ تاریک دئ.
- که ډېر تاریک نه وي، نو لږ روښانه دئ.
- که ډېر بېوزله نه وي، نو لږ شتمن دئ.
- که ډېر شتمن نه وي، نو لږ بېوزله دئ.

ج) سمتي يا اړخ لرونکې انتنمي (Directional Antonymy)

په دې انتنمي کې، لکه څنګه چې له نامه يې ښکاري، د متضادو ټکو هغه کوچني ډولونه راځي، چې د مختلفو اړخونو استازیتوب کوي؛ لکه شمال چې د جنوب په مقابل لوري کې پروت دئ يا لوړ چې د کښته مخالف دئ يا مخ چې د شا مخالف لوري ته اشاره کوي. نارینه او ښځه، مقعر او محدب، لوړ او کښته، پيل او پای، زانګو او ګور، تړل او پرانیستل، پراخ او تنګ، تودوخه او سړښت او داسې نور هم د اړخ لرونکو متضادو ټکو بېلابېل مثالونه دي. (Atkins and Rundell 143)

په قاموسو کې د ځينو متلو را غونډول او تشریح کول

د نړۍ په زیاترو ژبو کې، د زمانو په تېرېدو سره د متلو پراخي او ارزښتناکي زېرمي جوړې سوي دي، چې را غونډول يې د هغو ژبو د روزونکو او پالوونکو ستره او مهمه وجيبه ګڼله کېږي. لکه څنګه چې ژبه د یوه ژوندي ټولنیز مخلوق په توګه تل د بدلون او تحول په حال کې ده، د نورو ټکو، تعبیرو او ترکیبو په شان يې متلو نه هم د پیدایښت، ودې او مرګ بېلابېل پړاونه تېروي. یو متل مري او پرځای يې یو یا دوه نور متلونه زیږي. که څه هم نن سبا په زیاترو ژبو کې، د متلو د خوندي کولو او هر اړخيزي شنني دپاره بېلي مجموعې او قاموسونه لیکل سوي دي؛ خو سره له دې هم د ژبې د مفصلو او تشریحي قاموسو په تألیف کې، د ځينو متلو د ثبتولو او سپړلو مسأله د ډېر اهمیت وړ ده.

دا حقیقت اوس هر چا ته څرګند دئ، چې ژبني قاموس د ژبې له ګردو اړخو لکه ګرامر، لیکلي او شفاهي ادب، موسیقۍ، هونر، علمي او مسلکي اصطلاحاتو، فکري او دیني اعتقاداتو او نورو ژبنيو، ادبي او کولتوري ارزښتونو سره نه شلېدونکې اړیکې لري. له همدې سببه باید د تشریحي قاموسو مؤلفان د ژبې اصلي ویوونکو ته د لغوي زېرمي او نورو ادبي - علمي موضوعاتو ترڅنګ د متلو په راټولو او تشریح کولو کې هم بشپړ زیار وباسي. په پارسي، انګرېزي او نورو ژبو کې هم داسې متلونه خورا ډېر دي، چې یادونه يې د ژبو په

تشریحي او مفصلو فرهنگو کي بي گتبي نه ده. که متلونه په قاموسو کي د هغو تر مرکزي او محوري ټکولاندي وکښل سي، په موندلو کي به يې ربر او سرخوړي نه پېښيږي؛ مثلاً د «مينځه» تر ټکي لاندي «خواره دي سي مينځه، چي د مينځي کالي مينځي» او له «ډول» سره دا متل «چي ډول دي سو په څنگ، د وهلو يې څه ننگ؟!» وکښل سي. البته په اختصاصي قاموسو کي د متلو راغونډول او ثبتول په يوازي سرد مسألې بشپړ حل نه دي. بايد د هغو مفهوم او استعمال ځای هم په اسانه او روښانه ټکو سره بيان سي.

د هري ژبي په ادبي اثارو کي هم کله کله له متلو څخه استفاده کيږي. په پښتو او پارسي نظم کي د متلو را وړل يو بېل ادبي صنعت دی، چي «ارسال المثل» يې بولي؛ لکه عبدالعظيم رانپزي، چي "د گور شپه نه په کور کيږي" متل په يوه بيت کي داسي راوړی دی:

«د گور شپه چيږي د چانه په کور کيږي»
 غم د چا په خوشحالی کله بدليري
 (بېنوا، ارسال المثل)

کله کله د يوه بيت په هره ميسره کي بېل بېل متل راوړل سوی وي، چي په ادبي صنعت کي يې «ارسال المثليين» بولي؛ لکه د خوشحال خان خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰هـ ق) په دې بيت کي:

«وايي چي له ځانه په اولاد وي پېرزوينه»
 «خدای په کارواني په اصلي والي او به»
 (بېنوا، ارسال المثليين)

که څه هم نن سبا، د ژبي متلونه زياتره د ځانگړو قاموسو په بڼه چاپيږي؛ خو سره له هغه هم د ژبو په مفصلو او مشرحو قاموسو کي، د متلونو راغونډول له ډېرو گټورو او ارزښتناکو کارو څخه دی.

په قاموسو کي د ژبنيو اصطلاحاتو، محاورو او عبارتو راوړل او سپړل

د قاموس ليکني يو بل مهم اصل د پام وړ ژبي د بېلابېلو محاورو يا ژبنيو اصطلاحاتو راغونډول او توضيح کول دي؛ ځکه په هره ژبه کي د زماني په تېرېدو سره له يوې مادې يا يوې ريښې څخه دونه محاورې او اصطلاحات جوړ سوي او لا پسي جوړيږي، چي راغونډول او شنل يې د ژبي د هراړخيزو او مفصلو قاموسو لوستونکو ته ډېر گټور او په زړه پوري دي؛ لکه «خبره تر غاښ لاندي کول»، «سرنه گرځول»، «سرنه خلاصول»، «سرنه گرول»، «غورډ نيول»، «تر غورډ تېرول»، «خوله پرېکول»، «په غوښو کي هډو کي لتول»، «خاشي ماتول»، «سترخان په پښه ښوول»، «پر پزه مچ نه پرېښوول»، «له مچ سره سېلاوه گرځول»، «پزه په هوا نيول» او سلگونه نور، چي هر يو يې په خپل جغرافيايي چاپير او خپلو ځايي ويونکو کي، بېلي ماناوي او مفهومونه لري. په خوشالی سره په پښتو کي د دغه راز محاورو او ژبنيو اصطلاحاتو لمن دونه پراخه ده، چي که د پښتنو په ټولو سيمو کي، د روزل سوو مسلکي کسانو له خوا په پوره زيار او زغم سره راټول او بيا د ژونديو

مثالو په وړاندي کولو سره په روانه ژبه تشریح سي، خبره به يې بې شکه خو ټوکه پنډو قاموسو ته ورسېږي. دا کار په حقيقت کې د پښتو ژبې د بې ساري لغوي استعداد، ستري مانوي پانگې او تر هر څه مهم د دې لرغوني ژبې په بېلابېلو ټکو کې د اشتقايي وړتيا د پراخوالي او زياتوالي په مانا دي. د دې واقعيت د زبادولو د پاره دلته يوازې د مثال په بڼه د هغو محاورو او اصطلاحاتو يادونه کوو، چې په پښتو کې د «اوبو» له مادې څخه راوتلي دي:

اوبه کول (مخکه يا څاروي اوبه کول، ويلې کول)؛ اوبه لرل (په ټپ کې زوه يا التهاب، په پخو خوړو، مېوې يا سبو کې اضافي اوبه)؛ مال اوبه کول (د مال يا سامان آلاتو خرڅول)؛ خوله اوبه اوبه کېدل (له ډېرې اشتها خوله د اوبو ډکېدل)؛ اوبه اخیستل (د وجود ټپ ته اوبه ننوتل، د چا سپکاوی يا بې عزتي کول)؛ اوبه ايستل (له ټپ يا خوړو څخه د اوبو وتل)؛ اوبو پر سر اخیستل (په رېږو او کړاوو کې ډوبېدل)؛ اوبو پر سر اخیستل او ځک ته لاس اچول (د بېلابېلو ستونزو او پېچومو پر مهال د ژغورني د پاره، له هر چا څخه مرسته يا هري ممکنې وسيلې ته لاس اچول)؛ اوبو راوړی (بې وسه او بې کسه، داسې بې واکه او ناتوانه، لکه اوبو چې راوړی وي)؛ د مخ اوبه توييدل (د چا سپکاوی يا بې عزتي کول)؛ اوږه او اوبه کېدل (روغه او جوړه، توافق، سازگاري)؛ اوبه غلبلول (له ناوړو شرايطو يا ناوړو کسانو سره گوزاره کول، د ستونزو او اختلافاتو زغمل)؛ اوبه خړول (د کسات يا غچ اخیستني د پاره پلمه جوړول، برید کولو ته تياری کول)؛ اوبه خړول او ماهيان نيول (د حالاتو خړپرتيا ته لمن وهل او له هغو څخه ناروا گټه اخیستل)؛ اوبه په خړول (په بې غيرتۍ او شاگرځولو سره د ځان او دوست سپکول او شرمنده کول)؛ اوبه په سترگو کې درېدل (پرتيا، شرمنده کېدل)؛ اوبه په غاړه کې ښکارېدل (د ښکلو لطافت، ښايست او نازکوالي ته اشاره)؛ اوبه ترورخ تېرېدل (کار تر کار تېرېدل، مهم فرصت له لاسه ورکول)؛ تر پر وړو لاندې اوبه تېرول (په پټه يا چالاکۍ سره د يوه کار کول)؛ اوبه درول/اوبه درېدل (سپکېدل، بې عزته کېدل)؛ اوبه ډم وروړل (د کار په پيل کې سم فکر نه کول او په پای کې له ستونزو او کړاوو سره مخامخ کېدل)؛ اوبه په ډانگ نه بېلېدل (د شخړو او ناخوالو له کبله د خپلوانو، عزيزانو او ملگرو نه بېلېدل)؛ اوبه ډم کېدل (د بې پروايۍ او ناپامۍ په وجه د مشکلاتو او ناخوالو ډېرېدل)؛ اوبه سرې کول (اوبه تودول)؛ تر اوبو تېری پوري ايستل (په چم او ټگۍ برگی سره د چا تېر ايستل او ځورول)؛ تر اوبو دمخه گاولي ايستل (د يوې مسألې يا پېښې په اړه تر وخت دمخه پرېکړه کول، بې ځايه اندېښنه او تلو سه)؛ له سترگو اوبه وتل (بې شرمې، بې حيايي، د چا په وړاندي سپکاوی او بې عزتي)؛ تېري اوبه نه جاروتل (د تېر وخت يا تيري سوي موقع بيرته نه راستنېدل، د ښه فرصت له لاسه وتل)؛ په چا پسې اوبه پاشل/شیندل (چا ته په سفر کې د خيريت او سلامتۍ غوښتنه کول)؛ اوبه تر سر تېرېدل (په پېچومو او مشکلاتو کې ډوبېدل)؛ اوبه اچول (درناوی کول، سرکښته کول)؛ اوږو او اوبو غوندي زده کول (د يوه مضمون يا کار په زده کړې کې زيات تمرين او مهارت)؛ خوله له اوبو ډکېدل (د مصلحت پر اساس، له حقيقت ويلو ډډه کول)؛ اوبه ډېرول (د مېلمنو د ناڅاپي راتگ پر مهال د اوبو په مرسته د ښوروا يا نورو خوړو ډېرول)؛ اور او اوبه (د دوو متضادو شيانو يا اشخاصو را غونډول)؛ په رښکۍ اوبه را ايستل (چاته د هغه/هغې د اقتصادي بېوزلۍ يا بېوسۍ په سبب، پېغور ورکول) او داسې نورې محاورې او اصطلاحات، چې گرده مخ يا شاته د «اوبو» له مادې سره د يوې بېلې

کليمې د موبنلولو په مرسته جوړ سوي دي؛ او هره اصطلاح يې د استعمال بېل ځای او جلا مانا لري (د نور مالومات له پاره و.گ. نوري ۱۰-۱۲ او حبيبي، «د پښتو لوی سيند به څنگه ليکل کيږي؟» ۶). دا اصطلاحات زياتره د پښتو په لوېديځه (لوېديزه) لهجه کې کارېږي. کېدای سي د پښتو په نورو لهجو کې د «ابو» له مادې څخه ځينې نورې محاورې او ژبني اصطلاحات هم راوتلي وي، چې هر يو يې د بېل مقصد او بېلي مانا د پاره استعمال سي. سربېره پر دغو پراخو ژبنيو اصطلاحاتو د پارسي ژبې له «آب» مادې څخه هم په پښتو کې ځينې ترکيبونه جوړ سوي دي، چې د خلگو په ورځنيو خبرو او مرکو کې کارېږي؛ لکه: آبداره (عزتمن، پتمن، د وقار او حرمت څښتن)؛ بې آبه (بې عزته، بې پته، بې حرمته، سپک)؛ آب و عزت او داسې نور.

د دغه رنگه ترکيبو، محاورو او اصطلاحو د ماناوو سمه پېژندنه د پښتو ژبې هر زده کوونکي او ويونکي ته ډېره ضروري ده. که څه هم په ځينو ژبو کې د محاورو يا ژبنيو اصطلاحو د پېژندنې د پاره له اوږدو زمانو څخه بېل قاموسونه کښل سوي دي، چې پر خپل ځای ډېر ستر او ارزښتناک کار دي؛ خو سره له دې هم د ژبې په شرح او مفصل فرهنگ کې د ځينو مشهورو او عامو بنو راوړل او سپړل، د ريښه پېژندنې او ډول ډول شکلي او مانوي تطوراتو له پلوه بې گټې خبره نه ده. د پښتو ژبې ځينې محاورې او اصطلاحو له نن څخه تقريباً اويا کاله مخکې د هيواد د مخکښ او نوميالي فکلوريست، متن سموونکي، قاموس ليکونکي، اديب او شاعر - اروښاد محمد گل نوري (په ۱۳۵۲ ش کې مړ) له خوا راغونډې سوي دي، چې په خپل وخت کې ډېر لوی او په زړه پوري کار ؤ. بېله شکه اويا کاله ډېر اوږد عمر دی. زموږ ژبې په دې اوږده موده کې د ودې او پرمختگ ډېر اوږده پړاونه او مزلونه وهلي دي. له دې کبله دا برخه هم زموږ د نورو ژبنيو قاموسو په شان، پرمختيا او بشپړتوب ته اړتيا لري.

اروښاد محمد گل نوري په پښتو قاموس ليکنه کې هم د قدر وړ زيار ايستلی ؤ؛ مگر په خواشيني سره چې نه چا سم پېژندلی او نه يې هم قدر کړی دی. ويل کيږي، چې اروښاد نوري په واقعيت کې د هغه دوه جلدې «پښتو قاموس» اصلي مؤلف هم دی، چې څو لسيزې مخکې يې د خپلي لور - طيبو په کومک او همکارۍ تالیف کړی ؤ؛ او د «نوراللفات» نوم يې پر ايښی ؤ؛ خو د پښتو ټولني د هغه مهال واکمنانو پر خپلسر د «پښتو قاموس» په نامه چاپ کړی دی؛ او اروښاد نوري يوازې د مؤلفانو د ډلې يو غړی بللی دی (و.گ. نوري).

د پښتو ژبې په انگرېزي څېړونکو کې جگړن جورج واټرز گيلبرټسن هم د عارف الله خان يوسفزي، علي اکبر خان کندهاري او محمود اږېدي په مرسته په خپل پښتو - انگرېزي قاموس کې د پښتو ژبې خورا ډېرې ژبني اصطلاحو او محاورې راغونډې کړي دي. په دې قاموس کې پر پښتو محاورو او ژبنيو اصطلاحاتو سربېره، ځينې پښتو ټکي او متلونه هم راغلي دي، چې د پښتو او انگرېزي ژبې زده کوونکو ته په يوه ډول، خورا په زړه پوري کتاب دی. و.گ.:

A Dictionary of the Pakkhtoo Idiom

په پښتو کې د داسې ژبنيو اصطلاحاتو او محاورو شمېر زرونو ته رسېږي، چې ځيني يې د خلگو د ورځنيو مکالمو ترڅنګ، په ادبي اثارو کې هم د مجاز او کنایې په بڼه کارېږي. په بېلابېلو ماناوو، له يوې ريښې څخه د دغه راز پراخو اصطلاحاتو او محاورو راوتل، پښتو ژبې ته دنړۍ په مهذبو او متمدنو ژبو کې، لوړ او ارزښتمن ځای ورکړی دی.

«فرهنگ نظام» د پارسي فرهنگو په ډله کې هغه فرهنگ دی، چې د دغې ژبې خورا ډېرې محاورې او ژبني اصطلاحات يې خوندي کړي دي؛ لکه فلان نخود هر آتش است (ياني په هر کار کې لاسوهنه کوي)؛ همان آتش است و همان کاسه (ياني په شرايطو او حالاتو کې بدلون نه دی راغلی)؛ آتش همسايه روغن غاز دارد (ياني د نورو شيان او کارونه تر خپلو بڼه بنکاري)؛ آتش دهن سوزی نيست (ياني مهم شی نه دی) او داسې نور، چې گرده د «آش» له مادې څخه راټوکېدلي دي (شاد ج: ۸۱).

ارواښاد ډاکټر عبدالحکيم هلالی په خپل علمي او گټور اثر «پښتو قاموس ليکنه» کې د ژبنيو اصطلاحاتو د وېش په اړه د روسي ژبپوه - و. و. و. وينگرادف نظريې راوړي دي، چې لنډه يادونه يې دلته به گټي نه ده. د دې روسي ژبپوهاند له نظر سره سم، ژبني اصطلاحات د مانوي جوړښت له پلوه پردرو ډلو يا گروپو وېشل کېږي:

«په لومړي گروپ کې هغه ژبني اصطلاحات داخلېږي، چې معنا يې د ترکيب د اجزاو له معنا لاس ته نه راځي او اصطلاحي معنا يې د ترکيب د اجزاو پر معنا متکي نه وي؛ لکه د پښتو ژبې دغه ژبني اصطلاحات: په سترگو ننوتل، پرسپين ډاگ غاښ وتل. په دوهم گروپ کې هغه ژبني اصطلاحات راځي، چې معنا يې د ترکيب د اجزاو پر عمومي معنا متکي وي؛ لکه د پښتو ژبې دغه ژبني اصطلاحات: د پاڅې رگ پالل؛ هر سړی پر خپله ټيکۍ اور اړوي؛ دی د کراستي ملا بند دی؛ پر بدو او بنسټل. په دريمه ډله کې هغه ژبني اصطلاحات راځي، چې اصطلاحي معنا يې په تحليلي ډول د ترکيب د ټولو غړو د معناو سره ارتباط لري (لکه د پښتو ژبې دغه ژبني اصطلاحات: پښه پر پښه اړول؛ بانو پر بانو ايسنول؛ اوږه کنبل؛ بگړی د سره لو ډل...» (د بشپړ مالومات د پاره و.ک: هلالی ۱۰۹-۱۱۰).

يو بل روسي ژبپوهاند - ن.م. بنانسکي د وينگرادف پردرو ډلو يوه بله ډله هم ورزياتوي؛ او په دې حساب د روسي ژبې اصطلاحات پر څلورو ډلو وېشي. د ده په عقیده، په څلرمه ډله کې هغه ژبني اصطلاحات راځي، چې که څه هم د ترکيب هر غړی يې په خپله اصلي مانا استعمالېږي؛ او د ترکيب عمومي اصطلاحي مانا يې د جوړونکو غړو مجموعه ده؛ خو دا ترکيبونه د استعمال پر مهال تل خپل اصلي ترکيبي شکل خوندي کوي؛ او بې الیشېدو کارېږي؛ لکه په پښتو ژبه کې دغه ترکيبونه: د اوبو شين ډنډ؛ د سينما ټکيس... (هلالی ۱۱۱). يو بل روسي ژبپوهاند - ب.ن. گلوين هم د وينگرادف پر وېش يوه بله ډله ورزياتوي، چې د آيډيم

(Idiom) په نامه يې يادوي (هلالي ۱۱۱). د دغو نظريو پر خلاف، په روسي ژبپوهنه کې پر مخکښيو څلورو ډلو سربېره، ټول هغه ترکيبونه هم د ژبنيو اصطلاحاتو په ډله کې راځي، چې خپل ترکيبي ثبات يې تر يوې اندازې ساتلي وي؛ او تل د مشخصو ترکيبو په شکل استعماليري؛ لکه متلونه، مقولې او عام عبارات (هلالي ۱۱۱).

په قاموسو کې د متلو، ژبنيو اصطلاحاتو او عامو عبارتو د اوډولو لاري

د متلو، مقولو، ژبنيو اصطلاحاتو او عامو عبارتو تر منځ په انگرېزي، پارسي، پښتو او نورو ژبو کې هم کله کله د پولو بېلول اسان کار نه دی. ژبني اصطلاحات د نورو ژبو په څېر په انگرېزي کې هم خورا پراخه زېرمه لري، چې د آيډيمو (Idioms) تر عنوان لاندې څېړل کېږي؛ لکه: 'a wet blanket' (هغه څوک، چې د نورو د ساتبري فضا وړانوي)؛ 'Pyrrhic victory' (هغه بری، چې په لوړه بيه پرېوتی وي)؛ 'under wire' (پروخت برابر، پر موقع برابر)؛ 'to eat a humble pie' (بخښنه غوښتل، د تېروتنې منل)؛ 'Crocodile tears' (د چم يا ټگۍ اوبښکي تويول، د خلکو غولول) او په سلگونو نور.

پروفیسر جگسن او پروفیسر امویل په قاموسو کې د ژبنيو اصطلاحاتو د څرنګوالي او ځای ځایګي په اړه داسې کارې: «ژبنيو اصطلاحاتو هیڅکله په قاموسو کې د بېل سرتکي ځای نه لره. بنایي نه دهغود اوږدوالي په وجه، بلکې له دې کبله چې په فرهنگو کې د هغو موندنه اسانه نه ده. قاموسونه د اصطلاحاتو د اوډلو په باره کې بېلابېلي کړنلاري لري. د انگرېزي فرهنگو له ډلې څخه په لانګمېن قاموس (LDEL, 1991, xiv) کې، په دې اړه خورا پېچلې او مروړلې کړنلاره غوره سوې ده. په دې مانا، چې يوه اصطلاح تر هر څه مخکې، په خپل ترکیب کې له لومړني اسم سره يو ځای اوډل کېږي. که يې په ترکیب کې اسم نه لره، بیا له صفت سره يو ځای لیکل کېږي. که يې په جوړښت کې صفت هم شامل نه وي، بیا نو تر لومړني قيد لاندې راځي. که يې په ترکیب کې قيد هم شامل نه و، بیا نو تر لومړني فعل لاندې او که يې فعل هم نه لره، بیا نو د خپل ترکیب تر لومړني کلیمې لاندې (هر څه چې وه) اوډل کېږي. البته هر چیرې چې په قاموسو کې ژبني اصطلاح ځای مومي، باید د کراس ریفرینس په بڼه، د اصطلاح په جوړښت کې تر نورو جوړونکو ټکو لاندې هم و اوډل سي.» (Jackson and Amvela 209)

په اوسنۍ انگرېزي کې دا دود دی، چې د فعلو تر شا قيدونه او اضافه توري موبلوي؛ او په دې توګه له جوړسوي ترکیب څخه بېلې ماناوې تر لاسه کوي، چې د ګرامر په اصطلاح، عبارتي فعل (phrasal verb) ورته وايي؛ لکه:

give away (له چا سره خیانت کول. چاته څه ورکول).

give in (تسلیم کېدل، ماته منل).

give off (تولیدول. د بوی یا بخار ایستل).

give on / give into (بېول^۲ پرانیستل^۳، مخته، خېرمه).

give out (له منځه تلل، ماتېدل، پای ته رسېدل^۲، اعلانول^۳، وپېشل^۴، بهر ایستل).

give over (درول، لاس اخیستل، پرېښوول^۲، لېږدول، وځانگړي کار یا مقصد ته بېول).

give up (پرېښوول، ترک کول، په یوه کار کې د ماتې یا ناکامۍ منل^۲، ځان یوه ځانگړي

کار یا داعیې ته ګومارل او داسې نور). (Thomson & Martinet 315; Robinson 566-67)

هغه عبارتي فعلونه (Phrasal Verbs) چې د فعل او قید له یوې برخې یا قید او اضافه توري له یو ځای کېدو څخه جوړ سوي وي، زیاتره تر اړونده فعلو لاندې اوډل کېږي؛ خو ځینې قاموسونه له داسې فعلو او قیدو سره د یو بېل قاموسي سرټکي (headword) په توګه چلند کوي؛ ځکه چې داسې فعلونه ځینې مهال له خپلو اصلي فعلو څخه ګرځېدلې جلا ماناوي لري. (Jackson and Amvela 209)

په معاصرو انګرېزي قاموسو کې معمولاً هغه اصطلاحات او عبارتي فعلونه، چې هریو یې بېله مانا افاده کوي، معمولاً تر اصلي مادې لاندې کارې؛ او په ځینو حالاتو کې یې له اسانه مثالو سره په جوملو کې هم استعمالوي. د پښتو مشرح او مفصل فرهنگ هم باید د ژبو په ټولو لهجو کې دغه راز ارزښتناکي زېرمې را غونډې؛ او په اسانه ټکو سره یې توضیح کړي. په دې کار سره به بې شکه له یوې خوا د پښتو ژبې ستره لغوي او اصلاحي پانګه له زیانمن کېدو او هېرېدو څخه وژغورله سي؛ او له بلې خوا به په اسانۍ سره، د پښتو ژبې ټولو مینه والو ته فرصت ورکړل سي، چې د بېلابېلو لهجو په ورځنیو محاورو او مرکو کې کارېدونکي ټکي او عبارتونه له ژوندیو مثالونو سره زده کړي. د خلگو دا نیژدېوالی او پیوستون به په پای کې د یوې منلي معیاري ژبې په رامنځ ته کولو کې هم ستره ونډه واخلي. په قاموسو کې د ژبنيو اصطلاحاتو د اوډني او ترتیب په اړه هم په ژبپوهانو او فرېزیالوژیستانو کې بېلابېلې نظریې وړاندې سوي دي، چې د فرېزیالوجۍ / فرېزیالوژۍ له مهمو موضوع ګانو څخه ګڼل کېږي (د بشپړ مالومات د پاره و. ګ. هلالی ۱۱۳-۱۱۷).

په پښتو، پارسي او نورو ژبو کې له یوې ریښې څخه راوتلي محاورې او ژبنۍ اصطلاحوي په بېلابېلو بڼو ثبت سوي دي. ځینو قاموس لیکوونکو دا ډول اصطلاحات تر بېلو سرلیکونو لاندې ثبت کړي دي؛ په داسې حال کې چې ځینو نورو بیا د خپل ترکیب تر اصلي او مرکزي ټکي لاندې اوډلي او مانا کړي دي. نن سبا په معاصر قاموسو کې ژبني اصطلاحات او عبارتونه زیاتره تر هغه اصلي یا مرکزي ټکي لاندې کارې، چې د شکل او مانا په لحاظ له پام وړ اصطلاحاتو سره نه شلېدونکي اړېکي ولري؛ مثلاً «مال اوبه کول»، «تراوبو دمخه ګاولي ایستل»، «اوبه په ستوني کې مالومېدل»، «تېرې تراوبو پری ایستل» او داسې نور ګرځېدو په قاموس کې د «اوبه» تر اصلي یا مرکزي ټکي لاندې راوړل کېږي یا په انګرېزي کې د «Pyrrhic victory» اصطلاح د «Pyrrhic» او د «Crocodile tears» اصطلاح د «Crocodile» ټکي په پای کې کښل کېږي.

د انگرېزي ژبې په ځينو اختصاصي قاموسو کې يې، د متلو او ژبنيو اصطلاحاتو د اسانه موندني دپاره، هره ژبني اصطلاح يا متل د هغو تر ټولو ترکيبي برخو لاندې راوړې دئ؛ مثلاً "Actions speak louder than word" متل د "actions", "louder", "speak" او "word" تر قاموسي ټکو لاندې، په جلا جلا ډول تکرار سوی دئ. (Simpson 1, 140, 209, 250)

په اختصاصي فرهنگو کې د متلو، ژبنيو اصطلاحاتو او بېلابېلو عبارتو په اسانه موندنه کې د څو ځايه يادوني يا کراس-ريفرينس لاره تر ټولو غوره او عملي لاره ده؛ اما د ژبې په عمومي تشریحي قاموس کې له ټولو ترکيبي برخو سره د يوه متل يا يوې اصطلاح څو پلا يادونه، نه يوازې سرخوړونکې، بلکې په اقتصادي لحاظ هم نامطلوب کار دئ. له دې کبله يې له اوسني دود او بايدې سره سم، يوازې تر هغه ټکي يا مادې لاندې کارې، چې د ايمولوژۍ له پلوه اړېکې يا نيژدې والی سره لري؛ لکه په مخکنيو مخونو کې چې د «اوبو» له مادې څخه د ځينو را ټوکېدلو محاورو او اصطلاحاتو، لنډه يادونه وسوه.

په قاموسو کې د ترکيبي ټکو د بېلابېلو ډولو را غونډول او شنل

د هرې ژبې په قاموس ليکنه کې، بله مهمه او ارزښتناکه مسأله د ترکيبي ټکو يا مرکباتو پېژندنه او را غونډول دي. په زياترو ژبو له هغو څخه په پښتو، پارسي، عربي او انگرېزي کې د مرکباتو شمېر دونه ډېر دئ، چې له را غونډولو او شنلو څخه يې د مرکبو ټکو جلا لوی او پنډ قاموسونه جوړېدای سي. مرکب او گډه ټکي زياتره په دوو بڼو جوړېږي:

الف) کله چې يوه خپلواکه کليمه (base) له يوه يا څو اشتقاقي عناصرو سره يو ځای سوې وي (complex word) لکه: ناسم (نا+سم)، اتلواله (اتل+واله)، زپورتيا (زپور+تيا)، مينه ناک (مينه+ناک) او داسې نور په پښتو کې يا نارسي (نا+رسي)، گلزار (گل+زار)، معجزه آسا (معجزه+آسا)، بتکده (بت+کده) او داسې نور په پارسي کې يا impossibility (im-, possibil-, -ity), Unlikely (Un-, like-, -ly), vitality (vit-, -al-, -ity) او داسې نور په انگرېزي کې، چې د بېلابېلو ژبو (لاتيني، يوناني، فرانسوي او اسپانوي) ډول ډول اشتقاقي عناصر (derivational elements) د مخوندي او شاوندي په بڼو له خپلواکو ټکو سره يو ځای سوي؛ او په گډه يې بېل مرکب ټکي جوړ کړي دي.

ب) هغه مرکب ټکي، چې د دوو يا څو بېلو کليمو له يو ځای والي څخه جوړ سوی وي؛ لکه کورودانه (کور+ودانه)، خواتوری (خوا+توری)، سرلوری (سر+لوری)، سرتېر (سر+تېر) او داسې نور په پښتو کې، يا ميهن دوست (ميهن+دوست)، دلخراش (دل+خراش)، خاطر جمع (خاطر+جمع) په پارسي کې يا blackboard (black+board), blackbird (black+bird), teapot (tea+pot) او په سلگونو نور په انگرېزي کې.

په انگرېزي کي مرکب ټکي پر ځينو فينالوجيکي / فونولوژيکي توپيرونو سربېره، په ليکدود کي هم د پام وړ توپيرونه او بېلوالی لري. د فينالوژي له پلوه په زياتره دوه کلیمه يي مرکبو ټکو کي خچ پر لومړۍ څپه وي؛ لکه: eMERgency plan, RePUBLICan Party, TEApot, BLACKbird او داسي نور. انگليسي ويونکي د (white house) او (WHITE house) په دوو ترکيبي بڼو کي، د تلفظ له پلوه بڼکاره توپير کوي. د ليکدود له پلوه هم ټول مرکب ټکي يوه بڼه نه لري. ځيني يې د يوې کلیمې په بڼه ليکل کيږي؛ لکه: blackboard, teapot, blackbird او داسي نور (Solid Compounds) ځيني نور مرکب ټکي د يوې بېلواړنکي نڅښې (هايفن) په وسيله سره بېل سوي وي؛ لکه: bridge-builder, mud-walled, body-blow او داسي نور (Hyphenated Compounds) او په پای کي دريمه ډله مرکبات هغه ترکيبي ټکي دي، چي ترکيبي برخي يې يو له بله بېلي کښل کيږي؛ لکه: coffee cup, blue sky, Army depot او داسي نور (Open Compounds). دا خبره د يادوني وړ ده، چي د بلي هري ژبي په شان، په انگرېزي ژبه کي هم د مرکبو ټکو په اړه د تلفظ تر توپيرونو د ليکني توپيرونو ته ډېر پام کيږي. سره له دې هم د ترکيبو په ليکلو کي تر اوسه د کومي پخې او ثابتې قاعدې پر ځای، شخصي ذوق او سيلقه چلېږي. لکه څنگه چي businessman, business-man, business man; wine bottle, wine-bottle او داسي نور تر اوسه، په بېلابېلو بڼو ليدل کيږي (په دې برخه کي د نور مالومات له پاره د اينټرنېټ دغه لينک وگورئ: [encyclopedia.com/complex and compound words](http://encyclopedia.com/complex_and_compound_words))

په انگرېزي کي داسي کلیمې هم ډېرې دي، چي د ترکيب او يو ځای والي دواړه شکلونه پکښي راغلي وي؛ لکه: "hot-blood edness" چي په هغه کي د "hot" او "blood" د دوو اصلي کلیمو تر څنگ د "ed" او "ness" دوه وروستاړي هم ترسترگو کيږي. په "biographical"، "lexicography" او داسي نورو ترکيبونو کي هم د دوو بېلو اصلي ټکو پر يو ځای کېدو سربېره، يو شاوندي هم ليدل کيږي. په انگرېزي کي دا راز ترکيبي ټکو ته "Compound-Complex Word" وايي، چي کله کله د يوه هايفن (-) په مرسته سره بېليږي.

په انگرېزي کي د ترکيبو بېلونه

دا خبره جوته ده، چي په انگرېزي کي ترکيبونه تل له دوو يا زياتو ريښو (کلیمو) څخه جوړ وي؛ مگر سره له دې هم حتمي او ضروري نه ده، چي د هغو جوړونکي ريښې (کلیمې) بايد د کلام په يوه برخه يا يوې کټگوري پوري تړلي وي. که د يوه ترکيب دواړي ريښې د کلام په يوه برخه يا يوې کټگوري پوري اړه ولري؛ لکه (اسم + اسم يا فعل + فعل) نو داسي انگېرل کيږي، چي نوی جوړېدونکی ترکيب به هم د کلام په يوه برخه يا يوه ډول پوري اړه ولري؛ او د هغې ډلې د يوه ساده غړي په توگه به کار کوي. د عمومي قاعدې په توگه د يوه ترکيب د جوړونکو يا متشکله اجزاوو وروستۍ برخه، د هغه ترکيب مجموعي نوعيت يا کټگوري په گوته کوي. په راتلونکو کرښو کي د بېلابېلو ترکيبو فارموله او ډولونه وړاندي کيږي:

د اسم ترکيبونه

هره ريښه (هر ډول كليمه) + اسم = اسم

د تركيب لومړۍ برخه کېدای سي اسم، فعل، صفت يا قيد وي؛ خو د و همه برخه بايد هرو مرو اسم وي. په داسي حالاتو کي تر لاسه کېدونکي تركيب تل د اسم ښه لري؛ لکه په دغو مثالو کي:

اسم + اسم: text-book, arm-chair, ash-tray

فعل + اسم: pick-pocket, dare-devil

صفت + اسم: hard-cover, blue-collar, black-bird

قيد + اسم: down-grade, back-talk, after-thought

د فعل تركيبونه

هره ريښه (هر ډول كليمه) + فعل = فعل

ياني که په يوه تركيب کي اسم، صفت، فعل او قيد له يوه فعل سره و موبښلي، نو تر لاسه کېدونکي نوي تركيب هم خامخا د فعل ښه لري؛ لکه په دغو مثالو کي:

اسم + فعل: house-keep, brain-wash, baby-sit

فعل + فعل: drop-kick, dive-bomb

صفت + فعل: white-wash, sweet-talk, dry-clean

قيد + فعل: over-do, down-grade

د صفت تركيبونه

هره ريښه يا هره كليمه (بېله فعله) + صفت = صفت

اسم + صفت: sea-sick, ox-eyed, earth-bound

صفت + صفت: south-west, metallic-green, blue-green

قيد + صفت: off-white, near-sighted

د قيد تركيبونه

قيد + قيد = قيد

قيد + قيد: through-out, in-to

د خاص اسم تركيبونه

فعل + قيد: د اسم تركيب

فعل + قيد (اشتقاق): drive-in, blast-off

د ترکیبو دا ډله یوازنی ډول دی، چې په انگرېزي کې د عامې قاعدې پیروري نه کوي.

په پښتو کې سپین مخی، وړانکار، سرتمبه، سرزوره، خپلسره، کاغذ باد، توکمار، لاسلیک، پوهنځی، غمخور، اناري سور، ژړ نارنجي او داسې نور؛ په پارسي کې سنگدل، سیاه دل، جستجو، گفتگو، دوربین، دوراهی، آبپاش، آبگردان، بتکده، ایستگاه او داسې نور د دغو ډلو خو بولگې دي. البته په ټولو ژبو کې د قاموس د پاره د راغونډو سوو موادو (corpus) د شنني او څېړني په بهیر کې کله کله ډېره گرانه وي، چې د اصطلاحی ترکیبو (Idiomatic Compounds) او نا اصطلاحی ترکیبو (Non-Idiomatic Compounds) ترمنځ توپیر وښيي.

په انگرېزي قاموسو کې د مرکباتو او عبارتو ترمنځ توپیر

په انگرېزي کې د مرکباتو او عبارتو ترمنځ د فینالوژیکو، نحوي او مانوي اساساتو له مخې توپیر کوي:

۱- د تلفظ پر بنسټ توپیر: لکه په 'black board' عبارت کې، چې دواړې متشکله کلیمې په پیل کې خچ لري؛ او د دواړو ټکو ترمنځ تړاو لیدل کیږي. په داسې حال کې، چې په 'black-board' مرکب ټکي کې یوازې د لومړۍ برخې په پیل کې خچ لیدل کیږي؛ او په ترکیب کې د دواړو جوړونکو ټکو ترمنځ د اواز له اړخه څه تړنست نسته. دغه راز په 'hard cover' عبارت کې بیا هم د هرې کلیمې په سر کې خچ گورو؛ حال دا چې په 'hardcover' ترکیبي حالت کې یوازې یو لومړنی خچ لیدل کیږي. په تلفظ کې دا بدلونونه، عبارت او ترکیب ته بېل بېل شکلونه ورکوي.

۲- د نحوي خصوصیتو پر بنسټ توپیر: د مرکباتو د جوړونکو برخو ترمنځ گرامري اړیکې کله کله روښانه نه دي؛ نو ځکه په مرکباتو کې زیاتره د پرېکون یا انقطاع (inruptibility)، د کلیمو د اوډني یا ترتیب (word order)، تعدیل یا بدلون (modification) او صرفي ضمیمو منلو (inflectibility) مسألو ته زیات پام اړول کیږي. ټول مرکبات او د هغو جوړونکي برخې د پرېکون یا انقطاع وړ نه دي؛ مثلاً "dare-devil" ترکیب د "dare the devil" په عبارتي بڼه نسبي استعمالېدای.

په ترکیب کې د کلیمو اوډنه یا تریب په دې مانا دی، چې د یوه ترکیب بېلابېلي برخې د یو بل په وړاندې څه ډول موقعیت لري؟ په انگرېزي کې اصلاً د اسم + صفت یو ځای والی عادي خبره نه ده؛ خو سره له دې هم په ځینو ترکیبو؛ لکه sea-sick او داسې نورو کې کارېږي. بالعکس، په انگرېزي کې د فعل + ادات (verb + preposition) ترکیب عامه خبره ده؛ خو سره له هغه یې هم د اسم د پاره کارول نابابه ښکاري؛ مثلاً "splashdown" چې اسم دی؛ او یوازې په ترکیبي بڼه کارېږي.

د تعديل يا اوبنتون مفهوم دا دئ، چي د يوه تركيب د مانا د تعديل دپاره له نورو ټكو څخه كار اخيستل كيږي . له دې كبله چي تركيب يو واحد يونيت دئ، نو ځكه د هغه متشكله برخي په خپلواك يا بېل ډول نه تعديليږي . سره له دې هم تركيب كېداى سي په مجموعي بڼه د نورو ټكو په مرسته بيان سي؛ مثلاً "air-sick" نه د "hot air-sick" او نه هم د "air-very sick" په بڼه ويل كېداى سي، چي توده (hot) هوا بيان كړي؛ او د ناروغۍ يادونه وكړي. په انگرېزي كې معمولاً وايي: John was seriously air-sick په دغه جومله كې د "seriously" كليمه په واقعيت كې ټول تركيب تعريفوي نه د تركيب لومړى عنصر يا لومړى برخه (air) .

۳- په تركيبو كې صرفي ضمايم اخيستنه (inflectibility): د يوه قاموسي ټكي په توگه، تركيبونه د خپلو گرامري كټگوريو له مخي بېلابېلي صرفي ضميمې مني؛ خو د هغو متشكله عناصر په جلا بڼه وروستاري يا مختاري نه مني؛ لكه "bottle-neck" چي يو اسم دئ؛ او د "bottles-necks" په بڼه نسي ويل كېداى . په داسي تركيبو كې يوازي وروستى عنصر د جمعې دپاره وروستاري قبلوي؛ او تل د "bottle-necks" په بڼه استعمالېږي. "finger-prints", "ash-trays", "dish-washers" او داسي نور ټول د دې ډول بدلونو نور مثالونه دي. (Jackson and Amvela 93-94)

۴- په ژبنيو اصطلاحاتو د اوبنتو له مخي توپير: تركيبونه له مانوي اړخه دا ځانگړتيا لري، چي د خاصي مانا په ترلاسه كولو سره، زياتره د ژبنيو اصطلاحاتو (Idioms) بڼه غوره كوي. يوازي په ډېرو نادرو حالاتو كې د تركيبو مفهومونه د تحت اللفظي يا هو به هو مانا پر بنسټ د هغو له متشكله عناصرو څخه مشتق كيږي؛ او په زياترو مواردو كې د هغو د لږه تر لږه يوه جوړونكي عنصر مانا پټه او مبهمه پاتېږي؛ د مثال په ډول "dustbin" يوازي د خاورو او ځخلو ټولولو ته ځانگړى يا محدود نه دئ. يا توره تخته (blackboard) چي كېداى سي د توروالي پر ځاى سپين يا زرغون رنگ ولري؛ او د لرگي پر ځاى له فلز يا كوم بل شي څخه جوړه سوې وي. د همدغو خصوصياتو په رڼا كې، چي گرده په يوه وخت كې عمل كوي او تركيب ته يو پياوړى اجرايي واک او ځواک ورکوي، له عبارت سره د تركيب د بېلوالي او توپير كرنه كېږي. (Jackson and Amvela 94)

په قاموسو كې د منحوتو ټكو را غونډول

په پښتو او پاړسي كې د تركيبې ټكو پر پراخي زېرمي سربېره، ځيني تركيبې ټكي لومړى سره گډ سوي؛ او بيا د زمانو په تېرېدو سره ترخيم يا لنډ سوي دي. د امتزاج او تخفيف دې عمليې ته د ژبپوهني په اصطلاح «نحت» ويل كيږي؛ لكه: نېخه (نه + يم + خبر)، خداښكه (خداى + ښه پوهېږي + كه)، خدام (خدا + مى داند)، مچم (من + چه + مى دانم) او داسي نور، چي را غونډول او تشریح كول يې په ژبنيو قاموسو كې ډېره ضروري او مهمه خبره ده.

په پښتو او پارسي کي د مرکبو او مخلوطو ټکو د املا څرنگوالی

په پښتو او پارسي کي هم د انگرېزي ژبي په شان د مرکبو او مخلوطو ټکو په اړه بېلابېل ليکدودونه باب دي، چي لنډه يادونه او شننه يې دلته بې گټي نه ده:

- ځيني کسان ترکيبي او مخلوط ټکي يو له بله بېل کاري؛ لکه لمن ليک، لاس ليک، گفت و گو، جست و جو، علاقه مند، سرمايه دار او داسي نور. لکه څنگه چي گورو، د ترکيبي ټکو په دې ډول املا کي، بې شکه د مرکبو ټکو مورفالوژيک او ايتيمولوژيک جوړښت روښانه بڼه لري. د املا دا بڼه له لوستونکو سره مرسته کوي، چي د ترکيبي ټکو د بېلابېلو برخو اصل او نسب په اسانۍ سره وپېژني؛ اما په دې دود کي د ځينو مرکبو او مخلوطو ټکو په بېلو سره، د هغو مانوي جوړښت ته لوی زيان رسيري؛ او حتا په ځينو حالاتو کي يې د مانا پېژندنه د معما په څېر گرانيري؛ لکه پوهنځی، پوهنتون، ښځه، خداښکه، خدام، مچم، او داسي نور؛ ځکه د دغه راز منحوت ټکو په جوړښت کي د گډوالي (امتزاج) او لنډون (ترخيم) دواړو عمليو برخه اخيستي ده. ځيني مرکب ټکي په حقيقت کي له دوو او ځيني نور له داسي درو برخو جوړ سوي دي، چي هره جوړونکې برخه يې په بېلوالي کي خپله اصلي او حقيقي مانا نسي افاده کولای. له دې سببه يې يو ځای ليکل، ډېر پر ځای او گټور کار دی.

- ځيني کسان د مخکني دود پر خلاف د لمنليک، لاسليک، جستجو، گفتگو، دانشجو او داسي نورو په څېر ترکيبي ټکي، د يوې کليمې په بڼه کاري. داسي کسان په حقيقت کي د تلفظ د اړتيا او اسانۍ پر اساس د هغو مورفالوژيک او ايتيمولوژيک جوړښت ته پام نه کوي؛ ځکه په وينگ کي د دغه راز ترکيبي ټکو جلا جلا ادا کول دروندوالی او گراني پېښوي. له دې کبله يې د زمانو په تېرېدو سره ورو ورو د يوې کليمې رنگ او جوله اخلي. بله مهمه خبره دا ده، چي په ځينو مخلوطو او ترکيبي ټکو کي ټولي شاملې برخي په گډه پر يوه واحد مفهوم دلالت کوي، چي په دې توگه يې بېل بېل ليکل د پام وړ مانا ته زيان رسوي؛ د مثال په توگه (لاس + ليک) دواړي کليمې په گډه د امضا، توشيح يا دستخط مانا رسوي، چي په انگرېزي کي يې "sign", "signature", "autograph" او داسي نور بولي. دلته د «لاس» او «ليک» دوو بېلو کليمو ته په جلا جلا ډول، هيڅ اشاره نسته. که په دري کي «پدرکلان»، «خسريره»، «مادراندر»، «جستجو»، «دانشجو» او داسي نور ترکيبونه سره بېل کوو، بيا نو د ترکيب د دوو يا څو جوړونکو کليمو هره برخه پر هغه مانا دلالت نه کوي، چي په ترکيب سوې بڼه کي نغښتې ده؛ ځکه مرکبي بڼې ټولو ترکيب سوو کليمو (خپلواکو يا ناخپلواکو) ته نوې مانا او نوی مفهوم ورکړی دی. دلته د يوې استثنا يادونه ضروري ده؛ او هغه دا چي که د يوه ترکيب د دوو يا څو برخو له يو ځای کولو څخه د هغو په لوستلو او پېژندنه کي ستونزه پېښه سي، بيا نو د هغو گډ ليکل نه يوازې بې گټي، بلکي ناسم کار دی؛ لکه پاکزړی (پاک + زړی)، لويخېټی (لوی + خېټی)، سپينمخى (سپين + مخى)، بدرخور (به درد + خور)، بعلاقمندانيشان (به + علاقمندان + شان)، گلگونکفنها (گلگون + کفن + ها) او داسي نور، په پښتو او پارسي کي.

په دې توگه گورو، چې د مخوندي او شاوندي په مرسته له اصلي کليمو سره تړل سوي ټکي لکه پوهنتون، پوهنځی، درملتون، بنتون، کونډتون، زړورتيا، ملگرتيا، پښتونواله، اتلواله، همصنف، همسنگر، همراز، همدم، غيرقانوني، لامزروع، عدم کفايه او داسي نور په پښتو، پارسي او عربي کي يو ځای ليکل نه يوازي غوره، بلکي ضروري بلل کيږي. بې شکه، دا ډول مرکبات له هغو ترکيبي ټکو څخه بېل کيږي، چې له دوو يا درو بېلو خپلواکو کليمو څخه جوړ سوي وي؛ لکه: لاس ليک/ لاسليک، لمن ليک/ لمنليک، جست و جو/ جستجو، گفتم و گو/ گفتمگو او داسي نور. د دغه راز مرکبو ټکو په يو ځای يا جلا ليکلو کي، هماغسي چې مخکي اشاره وسوه، بېلي گتې او نيمگړتياوي نغښتي دي. د پښتو او پارسي په گډون په زياترو ژبو کي د مرکبو ټکو د بېلابېلو ډولونو د ليکدود په اړه تر اوسه څه پخه او ثابته قاعده نه ترسترگو کيږي. د داسي ترکيبي ټکو په ليکلو کي تر ټولو ښه او معقوله لار هغه ده، چې ليکونکو او لوستونکو ته د ليک او لوست په چارو کي اساني پېښه کړي.

د ژبي د زړو يا نابابه ټکو راغونډول او مستند کول

مخکي مو دې خبري ته اشاره وکړه، چې ژبي د بېلابېلو طبيعي او غيرطبيعي عواملو له کبله تل د تغيير او تحول پړاونه تېروي. د بدلون او اوښتون په بهير کي ځيني کليمې، عبارتونه، محاورې او اصطلاحات په مؤقتي يا دايمي بڼه له پامه لوېږي؛ او په پای کي ورو ورو د نابودۍ او مرگ خواته درومي. په پښتو ادب کي هم د داسي ټکو شمېر ډېر زيات دئ، چې يو وخت د تېرو پښتونو (نسلونو) په ورځنيو خبرو او ډول ډول فرهنگي اثارو کي په پراخه کچه باب وه؛ مگر اوس د بېلابېلو دلايلو له مخي د خلکو په محارو او مرکو کي له استعماله لوېدلې دي؛ لکه: ود، ميرڅي، ميرڅمن، لونل، گروهيډل، دروهيډل، لل، سخ، سرولين، اسپرين، کاسير، کرندر، کنبايل، کوني کبر، گهنده/ گانده، نرسي، لرمل، ترمل، برمل او په سلگونو نور. دا ډول زاړه يا متروک (archaic) ټکي زموږ د لرغوني او سپېڅلي ژبي ډېره لويه او ارزښتناکه پانگه ده، چې په پوره غور او ځير سره بايد د پښتو په تشرېحي او مفصلو قاموسو کي خوندي سي؛ ځکه دغه راز زاړه او نابابه لغتونه نه يوازي د ژبي او ادب پوهانو ته د بېلابېلو لغوي څېړنو په اړه مهم او په زړه پوري مواد برابر وي، بلکي د نوو مفاهيمو په نوم ايښوولو او نيولو جيزم کي هم له هغو څخه پراخه گټه اخيستله کيږي.

د پښتو د زړو يا متروکو لغتو د راټولو او مستند کولو گټي

د پښتو په ټولو تشرېحي قاموسو کي د دې ژبي د زړو او نابابه ټکو خوندي کول او د قاموسو له لوستونکو سره د دغه راز ټکو د مانا په سمه او اسانه پېژندنه کي مرسته کول، په ټينگه دا غوښتنه کوي، چې قاموس ليکونکي بايد ټول پخواني او لږ پېژندل سوي ټکي د پښتو نظم او نثر له معتبرو اثارو څخه د لنډو ويناوو يا نورو ډولونو په وړاندي کولو سره، مدلل او مستند کړي. د افغانستان د علومو اکاډيمۍ په «پښتو - پښتو تشرېحي قاموس» کي د ځينو پخوانيو او نابابه ټکو د سمې پېژندنې دپاره، د پښتو ادب له ځينو منظمو او

منشور و اثارو څخه، يو ونيم ويناوي او اقتباسونه د شواهدو په توگه وړاندي سوي دي؛ خو په خواشيني سره چې دا کار په دوه دليله بشپړ نه دئ:

- لومړی دا چې د شواهدو او مدارکو شمېر ټول ټال ډېر لږ دئ. په دې قاموس کې زموږ د لرغوني ادب ډېر داسې لغتونه، تعبيرونه او ترکيبونه تر سترگو کېږي، چې د استناد د پاره يې هيڅ تاريخي، ادبي او علمي سند نه دئ راوړل سوی؛ د مثال په توگه لرمل، برملم، ترملم، گانده، ميرڅی، ميرڅمن او داسې نور.

- دوهم دا چې د پخوانيو او زړو ټکو د استعمال مثالونه بايد د بېلابېلو دورو په تاريخي، ادبي، ديني او علمي اثارو کې ولټول سي. دا کار به له يوې خوا د راغونډو سوو ټکو د مستند کولو لمن پراخه کړي؛ او په دې توگه به لوستونکي د پښتو ادب له راز راز اثارو سره اشنا کړي؛ او له بلې خوا به له مختلفو اړخونو څخه د پښتو ژبې د بېلابېلو علمي اثارو د مقايسه يې څېړني د پاره هم ډېر گټور مواد برابر کړي. په تېرو بحثو کې مو د پراخو بولگو او مثالو په وړاندي کولو سره يادونه وکړه، چې بېلابېلي کلیمې د زمانې په تېرېدو سره شکلي او مانوي بدلونونه مومي؛ مثلاً «مرسته»، «د بگان»، «کالي»، «برېڅ» يو وخت په يوه مانا کارېده؛ اوس يې يا پخوانۍ ماناوې له منځه تللي دي يا يې د پخوانيو تر څنګ نوي ماناوې هم تر لاسه کړي دي يا نمازديگر، مازديگر، مازيگر / ماڅيگر او داسې نور ټول د کلیمو په ظاهري بڼه کې د اوبستون او بدلون داستانونه بيانوي. له دې کبله دا خبره ډېره په زړه پورې برېښي، چې د زړو ټکو په شننه او سپړنه کې د مختلفو ادبي پېرونو له اثارو او ماخذو څخه پراخه گټه واخيستله سي. دغه راز مقايسه يې شننه قاموس ليکونکو او په نتيجه کې ټولو لوستونکو ته دا شرايط او امکانات برابر وي، چې د ځينو زړو او مړو کلیمو له حدسي او قياسي ماناوو څخه د هغو دقيقې او ډاډمنې ماناوې تر لاسه کړي.

د همدې دليل پر بنسټ په هغو ژبو کې، چې قاموس ليکنه اوږد تاريخ نه لري، د نابابه او نادرو ټکو د روښانولو د پاره د ژبې له ادبي او علمي اثارو څخه د مستندو او ژونديو مثالو راټولول نه يوازې ارزښتناک؛ بلکې ډېر ضروري کار دئ. دا ځکه چې د هرې ژبې قاموس ليکونکي په پيل کې ځيني زاړه او نابابه ټکي د هغې ژبې په ادبي او علمي اثارو کې د بېلابېلو شاعرانو، ادیبانو، مؤرخانو او نورو ليکوالو د استعمال سوي متن له مخې، د قياس په ډول مانا کوي. په داسې مواردو او حالاتو کې بڼه داده، چې اوسني او راتلونکي قاموس ليکونکي د پخوانيو قاموس ليکونکو پر فرضي او قياسي ماناوو د بشپړې اتکا پر ځای، په خپله د ژبې په ادبي، تاريخي او علمي اثارو او د خلکو په ژوندیو محاورو او مرکو کې څېړني او پلټني وکړي. د لغتپوهني په بهير کې داسې هم پېښېږي، چې له لرغونو اثارو څخه اخيستل سوي قياسي ماناوې له اوسنيو مروجو ماناوو سره، سل په سل کې سر نه خوري. کله کله د پخوانيو اثارو په کتابت او استنساخ کې تېروتنې او لاسوهني هم د حدسي او قياسي ماناوو په څو رنگۍ او ناباورۍ کې لوی لاس لري. د پارسي ژبې د «غيث اللغات» مؤلف - غياث الدين محمد بن جلال الدين بن شرف الدين رامپوری، د ژبې په ادبي، تاريخي او علمي اثارو کې د خپلې ژورې پلټني او څېړني پر ځای، ډېر ټکي او ترکيبونه له نورو فرهنگونو لکه «فرهنگ رشیدی»، «سراج اللغات»، «شرح نصاب»، «منتخب اللغات»، «برهان قاطع» او داسې نورو څخه اخيستي دي. د

ابوالقاسم پرتو «واژه یاب: فرهنگ برابرهای پارسی واژگان بیگانه» د پارسی ژبې د اوسني عصر له دغه ډول قاموسو څخه دئ، چې له مختلفو زرو قاموسو لکه «فرهنگ آندراج»، «برهان قاطع»، «فرهنگ پهلوی»، «غیاث اللغات»، «فرهنگ عمید» او داسې نورو څخه یې پراخ ټکي اخیستي دي. البته له پخوانیو اثارو او منابعو څخه کار اخیستنه ډېره ګټوره خبره ده؛ خو د نوو اثارو مؤلفان باید نه یوازې په خپلو لیکنو کې د مخکینیو لیکوالو تېروتنې، نیمګړتیاوې او کمزورۍ تکرار نه کړي؛ بلکې د هغو د کار ټول ناسم او کمزوري اړخونه په علمي، معقول او منصفانه ډول انتقاد هم کړي (و.ګ. غیاث اللغات). هغه قاموس لیکوونکي چې د لیکنې او څېړنې په کار کې د تحقیق پر ځای د تقلید لاره غوره کوي، کله کله په خپلو اثارو کې داسې تېروتنې هم تکراروي، چې پېړۍ پېړۍ مخکې پخوانو قاموس لیکوونکو او لیکوالو د ماخذو او منابعو د نه بشپړتیا یا ځینو سرسري پلټنو په لړ کې کړي دي.

د پښتو ډېر نابابه او متروک لغتونه اوس هم په بشپړه توګه نه دي راټول سوي. ما څو کاله مخکې د پښتو د عارف شاعر - علي محمد مخلص (تر ۱۰۶۹ هـ ق پوري په باوري توګه ژوندی) د دیوان د اکاډیمیک متن د برابرولو کار ته ملا وتړله. د دیوان په متن کې مې داسې لغتونه، ترکیبونه، تعبیرونه، سیمبولونه او اصطلاحات و موند، چې ځینې یې د افغانستان د علومو اکاډیمۍ په «پښتو - پښتو تشريحي قاموس» کې نه دي راغلي. سربېره پر دې، د پښتو په هر منظوم او منثور اثر کې داسې ټکي لږ نه دي، چې په خواشینۍ سره یې د پښتو ژبنيو قاموسو ته تر اوسه لاره نه پیدا کړې. دا ارزښتناکې لغوي زېرمې د هري ورځې په تېرېدو سره له سترګو نیهامیري؛ او په پای کې په بشپړه توګه له منځه ځي. په داسې شرایطو او حالاتو کې، دا بې شکه د سترګه ورو او باریکبینو څېړونکو کار دئ، چې د پخوانیو موندنو په دوام د پښتنو په بېلابېلو تاریخي مېنو کې په دغه راز پټو لغوي زېرمو پسي وګرځي؛ را غونډي یې کړي؛ او په علمي بڼه یې د قاموسو او نورو څېړنو له لارې خپراوي او رواجولو ته ملاوي وتړي.

د هري ژبې له هغې ډلې څخه د پښتو د زرو او متروکو لغتو سمه او کره پېژندنه په ریشتیا سره ډېر رېر او خواري غواړي. دا ځکه چې د پخوانیو اثارو په کتابت او استنساخ کې کله کله تېروتنې او عمدي لاس وهني سوي دي؛ او کله کله هم د زماني د تېرېدو او بېلابېلو اقلیمي بدلونو په سبب، ډول ډول زیانونه رسېدلي دي. دې ټولو عواملو په ګډه د زرو ټکو، ترکیبو او اصطلاحاتو په سمه پېژندنه کې، لوی مشکلات او کړاونه پېښ کړي دي. له دې امله، ډېره ضروري ده، چې د پښتو ژبې ټول زاړه او متروک مواد د بېلابېلو منابعو او ماخذو په رڼا کې په دقت سره وشنل سي. دلته موټ د خروار په بڼه څو نمونې وړاندې کوو، چې د پښتو ژبې په ترټولو بشپړ، علمي او عصري فرهنگ (د افغانستان د علومو اکاډیمۍ - پښتو - پښتو قاموس) کې یې د دقیقو او کره ماناوو د پوهېدو له پاره هیڅ سند او مدرک نه دئ وړاندې سوی؛ او په دې توګه یې لوستونکو ته د دغو ټکو د سمو او دقیقو ماناوو په پوهېدو کې، ډېره ګراني پېښه کړې ده.

اپوټه (پ.پ.ت.ق. ۱۰۱۲):

دا ٽڪي د حميد بابا (تر ۱۱۴۸ ق پوري په باوري توگه ژوندي) په ڪلام کي داسي کار سوي دي:
 څه به ستا په وراشه نه خاندې وگري
 اپوټه گفنگوي کم نه دي تر سانگه
 (د حميد ماشو خپل د ديوان خطي نسخه)

ارگه (پ.پ.ت.ق. ۱:۳۸):

پر پرده ما په عاشقي کي وري تري
 ته ناصح ورځه په ډکه گېده ارگه

(د حميد ماشو خپل د ديوان خطي نسخه) بونه (پ.پ.ت.ق. ۱:۳۲۷):

دا ٽڪي د حميد بابا په يوه بيت کي داسي راغلي دي:

چي يې څوک په خوب کي ويني ونه مري
 ياره ستا د بيلتانه هسي بونه دي

(د حميد ماشو خپل د ديوان خطي نسخه)

څول څول (پ.پ.ت.ق. ۲:۱۰۹۷):

د حميد مومند په ديوان کي د دي ٽڪي د استعمال يوه بولگه:

عيب گويي خلقو، حميد هسي څول څول کړ
 لکه وري سپي چي کنباسي په بنکار خولي

(د حميد ماشو خپل د ديوان خطي نسخه)

مرسته (پ.پ.ت.ق. ۴:۲۸۲۷):

البته د مرستي په نوي مانا (کومک، بسپنه، مدد، تعاون، معاونت، اعانه، چنده) هر څوک پوهېږي؛ خود

پخواني او نابابه مانا پوهېدنه يې بې ادبي شواهدو، اسانه کار نه دي. د خوشال خان خټک په ديوان کي د دي

کليمي پخواني مانا (هيله، آرزو، او ميد، طلب، غوښتنه، ارمان، لتون، کونښن او داسي نور) داسي لولو:

اوس مي بيا مونده په کور کي

چه دايم يې وم په مرسته

(د خوشال خان خټک د ديوان نسخه)

د مقصود گوهر په لوي درياب کي پرپوت

غواصان پکي غوټي وهي په مرسته

(د خوشال خان خټک د ديوان نسخه)

مندته (پ.پ.ت.ق. ۴:۲۹۱۲):

دا ټکی د حمید بابا په یوه بیت کې داسې راغلی دی:

چه پیدا شوه نشپاتي زما د گُفر

اخيستای نه شي په خوله د غره مندتي

(د حمید ماشو خپل د دیوان خطي نسخه)

د فاضل استاد- ارواښاد علامه عبدالشکور رشاد (۱۳۰۰-۱۳۸۳ش) «د پټي خزاني فرهنگ» او «د خير البيان لغتنامه» هغه دوه فرهنگونه دي، چې له خپل کوچني حجم سره سره يې د پښتو ادب په دوو ارزښتناکو اثارو (پټه خزانه او خير البيان) کې راغلي ټکي زموږ له لرغوني ژبې څخه د بېلابېلو شواهدو او بولگو په وړاندې کولو سره، په ډېره علمي او دقيقه بڼه مستند کړي دي. د علامه رشاد دا دوه کوچني فرهنگونه د قاموس ليکني د نوي مېتود لوژي له پلوه، په افغانستان کې د خپل وخت تر ټولو عصري او علمي فرهنگونه گڼل کېږي (و.گ. رشاد، د پټي خزاني فرهنگ او رشاد، د خير البيان ليکدود او لغتنامه). البته د ارواښاد دوست شينواري (۱۳۰۴-۱۳۷۲ش) په «زړه پانگه» کې هم د پښتو د زړه ادب ډېر خواږه واره ټکي خوندي سوي دي، چې پر خپل ځای گټور او په زړه پوري علمي-تحقيقي اثر دی.

په پخوانيو پارسي فرهنگو کې «فرهنگ رشیدی» او په معاصرو پارسي فرهنگو کې د علامه علي اکبر دهخدا «لغتنامه» او د ډاکټر محمد معين «فرهنگ فارسی» تر نورو پارسي ژبو فرهنگونو د بېلابېلو ماخذو او منابعو په ښوولو سره د راغونډو سوو ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو د مستند کولو اصل ته ډېر پام کړی دی، چې حتا په ځينو ځايونو کې يې د اروپايي ژبو تر ډېرو مفصلو او مکملو قاموسو هم ډېر زيار ايستلی دی.

که څه هم د هري ژبې په ادبي او علمي اثارو کې، د قاموسي ټکو د استعمال د نظايرو ښوول، ډېر لوی او ارزښتناک تحقيقي کار دی؛ خو د دې خبرې مانا دا نه ده، چې د قاموس ليکني نور ټول ضروري اصول او قواعد يوازې د لغتو په مستند کولو کې خلاصه سي.

د پخوانيو ټکو د اصلي او نوو ماناوو بېلول او جوټول

په پښتو ادب کې داسې ټکي ډېر دي، چې زموږ پخوانو ادیبانو، شاعرانو، مؤرخانو او نورو ليکوالو په يوه مانا استعمال کړي دي؛ خو په دې وروستيو کلونو کې زموږ ځينو ليکوالو او شاعرانو د پردو ژبو د اغېزو يا ځينو نورو عواملو له کبله هغو ته بېلي ماناوې او مفاهيم جوړ کړي دي؛ مثلاً «نوموړی» له دغه راز ټکو څخه دی، چې له څه مودې راهيسې په بېلابېلو ليکنو او خپرونو کې د غايب مفرد شخص له پاره د اشاري ضمير په توگه کارېږي؛ په داسې حال کې چې د پښتو د منځنۍ دورې د ځينو پياوړو او مشهورو شاعرانو په کلام کې دا ټکی د نامتو، نوميالي، مشهور، مسما، نامدار، وتلي، نوم گتلي، نوموتې، نوموړ، نامي او داسې نورو په

مانا راغلی دئ. د پښتو د عرفاني شاعرۍ، ځلانده ستوري- علي محمد مخلص (تر ۱۰۲۹ ق پوري په باوري توگه ژوندي) په يوه بيت کي، د الله سبحانه و تعالی بي مثله ذات ته داسي خطاب کوي:
دا کتاب تا تمام کړي ته دانا، گويا، **نوموړي**
زه مظهر د ستا د علم ته صاحب د علم و رأی يې!
(د علي محمد مخلص د ديوان خطي نسخه)

د پښتنو د توري او قلم بابا - خوشال خان خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰هـ ق) په يوه بيت کي دا ټکی، په دغه مانا داسي راوړی دئ:
هېڅ در نه پوهېږم که رښتيا وايې که پېچمي
ماوته دي خوله ده په خندا **خندا نوموړي**
بل ځای وايي:
بيا په کوم توکي داسي بي قولې کړې!
تا و ماته سپينه خوله نه ده **نوموړي**
تر علي محمد مخلص او خوشال خان خټک وروسته، د پښتو ادب لسان الغيب شاعر- رحمان بابا (۱۰۴۲-۱۱۲۸هـ ق) هم په يوه بيت کي د «نوموړي» ټکی د «نومړي» او «نومړي» په بڼه، په کت مت همدې مانا کار کړی دئ:
که د سرو زرو سپری وي خو چه مړ شي
نه بي نوم څوک په خوله اخلي نه **نوموړي** شي
(د رحمان بابا د ديوان خطي نسخه).
رحمان بابا، بل ځای د «نوموړي» ټکی په همدا مانا، داسي بيانوي:
ستا له رحمه به زه ولي نوميدې کړم
چه دي ځان دئ د رحيم په نام **نوموړي**
(د رحمان بابا د ديوان خطي نسخه).

د افغاني فرهنگ د معاصري دورې وتلي او منلي استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/۱۹۱۰م - ۱۳۶۳ ش/۱۹۸۴م) هم په خپل مشهور اثر (د پښتو ادبياتو تاريخ) کي دا ټکی د پخوانو ليکوالو او شاعرانو په څېر په هماغه اصلي مانا داسي راوړی دئ:
«ترا وستا وروسته دوهم مهم نوم د دې کتاب د راوړونکي، زرتشرا يا زردشت دئ چه دا سپری د بخدي د آرتيايانو يو **نوموړي** ديني مبلغ او موسس دئ.» (حبيبي، د پښتو ادبياتو تاريخ ۹۰).

د وړاندي سوو شواهدو او مدارکو له مخې اوس له ورايه مالومېږي، چې «نوموړی» يا «نوموړ» کليمه په واقعيت کې د نامدار، نوميالي، نوموړ، نامي، مشهور، معروف، مسمو او داسې نورو په مانا کار سوې ده. اوس هم ځيني پښتانه په خبرو او مرکو کې دا ټکي په خپله اصلي مانا کاروي؛ مثلاً وايي: «پلاني په سخاوت او مړانه کې نوم وړی دی». په داسې مواردو کې ښه لار داده، چې پخوانۍ مانا پر خپل حال پرېږدو؛ او د نوي مانا پر ځای هغه ټکي استعمال کوو، چې زموږ په خلکو کې دود دي. ما هېڅکله له عامو خلکو څخه نه دي اړو بدلي، چې ووايي: «نوموړي داسې وويل يا نوموړي داسې وکړه...» زموږ خلگ په خپلو سپېڅلو خبرو او مرکو کې وايي: «هغه يا هغې داسې وويل؛ هغه/هغې داسې وکړه.» هغه(د غايب نارينه دپاره)، هغې(د غايب ښځينه دپاره) او هغوی(د غايب جمعي دپاره، چې نارينه او ښځينه دواړه پکښې شامل دي) په ټولو پښتو لهجو کې پراخ استعمال لري.

دې دلايلو ته په پام سره، د داسې پېچلو ماناوو بېلول او سپينول، تر هر چا مخکې د علمي قامو سو د مؤلفانو کار دی، چې د پخوا او مؤثفو اسنادو په ښوولو سره، اصلي او جعلي ماناوو بېلي کړي. البته د هغو کليمو حساب او کتاب له دې ډلي څخه جلا دی، چې د تاريخي بدلونو په ترڅ کې يې پر پخوانۍ مانا سربېره نوې مانا/ماناوو هم اخیستې وي؛ لکه مرسته، کالي، دهگان، بړېڅ او داسې نور.

د پښتو د ځينو سيمه ييزو ټکو عامل او رواجول

د پښتو د متروکو او زرو ټکو تر څنگ، د پښتنو په غرو او رغو کې لا تر اوسه د داسې ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو شمېر خورا ډېر دی، چې په بېلابېلو ښارو کې يې او سپدونکي پښتانه ښه نه پېژني؛ لکه کاوړ(قهر، خروښ)، پمبې(آخور)، مزدک(مسجد، ماجت)، زغنجر(ناروغ، مريض) او په سلگونو نور. سربېره پر دې، په پښتو کې ځيني نور ټکي هم سته، چې د پښتنو په ټولو سيمو کې باب نه دي؛ لکه نرېگۍ(هغه ښځه چې د نارينه غوندي غټه مټه، تېکه پکه وي، نرگته)؛ نرښځوکی، نرښځک/نرښځی(مخنث، خنثی، ايچرا)؛ سيوک(د سين په زېر او د واو په زور) يانې کمزوری، کم جانه، ضعيف البنيه، سوځېدلئ؛ شېوه/شوه(څوړ، مخ پرکښته، زغمل، سترگي پټول، اغماض)؛ چڅرن/چيڅرن، چڅرک(هغه څوک چې سترگي يې چڅري کوي)؛ پټن(پټنگ، بورا، پروانه)؛ ورشو(شنه مخکه، شين کورم، شينېلی، شينگيا، څر ځای)؛ او بجه(مخکه، مېنه، خاوره، ټاټوبی، ملک)؛ حرټه(لويه لنگوټه، د وياړ او سرلوړۍ په بڼه لويه بگړۍ)؛ دروه/دروهه(ټکي برگي، چم، چل، غولونه)؛ لږه(جنگ، جگړه، شخړه، شر، فساد، نارامي)؛ رد(سپين سترگي، بې شرمه، سرکښ، سرتمبه)؛ پټه(خج په وروستۍ څپه) يانې زينه/ځينه، پورۍ؛ تېک(جگ، نېغ)؛ گرگه(لويه ډېره، زيان؛ تاوان، ضرر)، گوسه(ډېره، تېره)؛ گاره(لويه ډېره، غټه تېره)؛ کرکنده(ډېره، تېره)، بتاره(گرز، د جنگ کولو وسيله، يو کوټک ډوله وسله، چې د دوښمن د وهلو له پاره غټ سرلري)؛ بکړۍ(بکره، چقماق/چخماق، د اور اخیستو ډېره)، نينگل(چاته هيله يا تمه کول، له چا څخه مرسته يا کومک غوښتل)؛ کرښپل(د پله کرښه يا نخښه)؛ گړوب(نرېدلئ، چپه، وړان)؛ بگانښ/بوگانښ(د مخالفو کسانو تر منځ سوله يا منځگړيتوب کول؛

بور(په اوږده يا مجهول واو يا نسواري رنگ)؛ ټاپي(ټاکلی وخت، موسم)؛ شوډنگ(نادوده، ناوړه او شرمناک عمل)؛ لکه درگه(گډوي، بې نظمي)؛ انډوخر(بدمستي، خرمستي، گډوډي، بې نظمي، لټپير)؛ ډري(پوزخند، ملندي)؛ کجگر(کونج، دوراهي، مور)؛ ايسيت(سبب، بابت، عامل، وجه)؛ پيخر(ډبر، زيات، زبنت، پرېمانه)؛ نيامت(قصد، نيت، هوډ)؛ بڼه(رنگ، خپره)؛ جوله(قيافه، د مخ ظاهري جوړښت)؛ تلولي(وارخطا، پرېشانه، نگران، اندېښمن)؛ پيشتکي(هغه څوک چي په کسبي توگه له ونو څخه مېوي شکوي)؛ گوډانه(له ونو يا درختو څخه د ميوو ټولو لو خاصه کڅوړه)؛ اينگه(هغه بڼه چي د پلرگني په استازيتوب له ناوي سره د واده په شپه ملگري وي)؛ اينکي(د وډېدو په شپه د پلار له کوره د وتو پر مهال د ناوي ژړا)؛ رينگي/رينگت(د کوچنيانو پرله پسې او اوږده ژړا)؛ ناتيک(خندنۍ ننداره، ملنډه، ټوکه، پوزخند)، متار، کراسته، ايداد، وټه، اهار او په سلگونو نور هغه ټکي دي، چي زياتره د پښتو په لوېديځه لهجه، په تېره بيا کندهار او شاوخوا سيمو کي ډېر استعماليري؛ او ځينو ځينو يې د بېلو قاموسي ټکو په بڼه تراوسه، د ژبي زياترو قاموسو ته لاره نه ده موندلې. داسي ټکي د پښتو په نورو لهجو کي هم ترانده پاس دي.

د پښتو ځيني ليکوال، شاعران او څېړونکي کله کله په خپلو ادبي او تحقيقي اثارو کي دغه راز کليمې او ترکيبونه کاروي، چي متأسفانه د نورو سيمو پښتانه هغو ته د پرديتوب او ناشنايي په سترگه گوري. د دې دپاره، چي دغه او دې ته ورته کليمې د پښتنو په ټولو سيمو او لهجو کي په بشپړه توگه وپېژندلي سي، لازمه ده چي د پښتنو په ټولو رغو او رغو کي ژوري او هراړخيزي پلټني وسي؛ او داسي ارزښتناکي زېرمي په ډېر غور او دقت را غونډي؛ او بيا د پښتو ژبي په لويو او مشرحو قاموسو کي، له اړونده مثالو او نظايرو سره، لوستونکو ته وښوول سي. که د داسي سپېڅلو پښتو ټکو په راغونډولو او ضبطولو کي پرله پسې هڅي ونسي، د زمانو په تېرېدو سره به د هغو د ويوونکو او کاروونکو دايره ورځ په ورځ تنگه؛ او په پای کي به د پښتو د نورو متروکو او هېرو سوو ټکو په دود، يو په بل پسې له لاسه ووزي.

په قاموسو کي د ځينو سيمو او ځينو ځانگړو ډلو له ژوندانه سره تړلي ټکي

لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴م) د قاموسي موضوعاتو او توکو په ډله کي د هغو ټکو يادونه هم کوي، چي د خلگو په يوه خاصه ډله کي ويل کيږي؛ لکه د کندهار بڼي چي د تعجب پر ځای وايي: يو(په اوله ضمه او معروف واو) يا کوچنيان چي وريجي ممي(په دوه زورکيه) بولي يا پېښوريان، چي د هډو(په اوله فتحه، دوهمه ضمه او مجهول واو) کلیمه ډېره استعمالوي، يا خودبنکه چي ځيني کندهاريان يې د قسم يا تهديد دپاره وايي(حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليکل کيږي؟»، ۳).

په پښتو ژبه کي د اشخاصو ځانگړي نومونه

هر ژبه او فرهنگ خپل خاص اعلام او نومونه لري، چي ليکل يې د ژبو په مفصلو او مشرحو قاموسو کي له ضروري مسألو څخه گڼل کيږي. په پښتو کي هم ميسري خان، رېدي خان، ببرک، زمرک، خوازک/خواحک،

بارک، ژرک، پوپل، هوتک او په سلگونو نور هغه سپېڅلي نومونه دي، چي يادونه يې د ځانگړو قاموسو تر ليکني او تاليف پوري، د پښتو په عامو او هراړخيزو قاموسو کي هم بې گتبي نه ده (حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليکل کيږي؟»، ۳). البته په پرمختللو ټولنو کي د هغو اشخاصو د نومو د پاره ځانگړي قاموسونه هم جوړسوي دي، چي په يوه خاصه ژبه، فرهنگ، دين يا فکري جريان پوري تړلي وي.

په پښتو قاموسو کي د افغاني انسابو لنډه پېژندگلو

پښتني ټولنه له بېلابېلو قبيلو، خېلو او پښو څخه جوړه سوې ده. په خواشيني سره د دې محکمي دوښمنانو د تاريخ په اوږدو کي د پښتنو له قبيله يي تعدد او بېلوالي څخه په وارو وارو ناوړه گټه اخيستي او لايې اخلي. دا استعماري لوبي به تر هغه مهاله جاري وي، چي پښتانه د لوړ سياسي شعور په بنوولو او د ټينگو اجتماعي، فرهنگي او اقتصادي اړېکو په رامنځ ته کولو سره د يوه غښتلي او يو موټي قومي جوړښت په توگه عمل و نه کي. بې شکه د دې مسألې د تاريخي او سياسي اړخو شننه اوږده څېړنه غواړي؛ خو د قاموس ليکني له پلوه د پښتنو د قومي جوړښت پر علمي او تحقيقي اړخ څو لنډي خبري، د دې ليکني له مهمو موضوعاتو څخه گڼل کيږي.

که څه هم د انسابو او شجرو علمي سپړنه د جينيالوجي / جينيالوژي د ماهرانو او محققانو کار دئ، چي له نېکه مرغه يې په دې وروستيو کلو کي زموږ ټولني ته پراخ او گټور اثار وړاندي کړي دي. سره له دې هم د پښتو ژبي په شرح او مفصل قاموس کي د پښتني قبيلو، خېلو او پښو د نسبي اړېکو او تاريخي بدلونو په اړه د ځينو ضروري مالوماتو او توضيحاتو راغونډول، د پښتو ژبي، ادب او تاريخ لوستونکو ته له گټي او دلچسپي خالي نه دئ؛ ځکه لوستونکي گوري چي په پښتو ادب او تاريخ کي د بهلول او سکندر له نومو سره د لودي، د شېرشاه (شېرخان، فريد خان) له نامه سره د سوري، د مېرويس نېکه له نامه سره د هوتک، د احمد شاه بابا له نامه سره د ابدالي وروسته دراني، د خوشال خان له نامه سره د خټک، د حيمد بابا له نامه سره د مومند (ماشو خېل)، د ميرزا حنان له نامه سره د بارکزي، د پير محمد او شمس الدين له نومو سره د کاکړ او ځيني نورو له نومو سره بېل قبيله يي لقبونه او تخلصونه مل دي. زموږ سياسي او ادبي تاريخ له دغه راز نومو سره نه شلېدونکي پيوند لري. په يوه اداري فرمان سره د داسي قبيله يي نومو او تخلصو د استعمال بندول په اساسي توگه زموږ د قبيله يي وروسته پاته والي مخه نسي نيولای. په افغانانو کي د قبيله يي نفاق او شقاق له منځه وړل تر هر څه مخکي زموږ ټولو څخه دا غوښتنه کوي، چي د خپل هيواد د وروڼو قومو تاريخ په دقيق ډول ولولو. دا کار په لومړي سر کي د پښتو ژبي د قاموس ليکونکي کار دئ، چي د لنډو خو گټورو او ارزښتناکو مالوماتو په وړاندي کولو سره د خلگو ذهنونه روښانه کړي. د افغانستان د علومو اکاډيمي په پښتو - پښتو تشرحي قاموس کي د پښتنو د ځينو قبيلو، خېلو او پښو يادونه راغلې ده؛ مگر له بده مرغه په دې برخه کي هم له اړتيا سره سم کار نه دئ سوې. ځيني قبيلې په داسي بڼه بيان سوي دي، چي لوستونکي ته د هغې قبيلې د پېژندني په اړه ډېر څه نه ورکوي؛ مثلاً هوتک ته کښل سوي دي: «هوتک د پښتنو ستره قبيله ده.» (امر خېل او

نور، ۴: ۳۰۵۵) په دې تعريف كې بېله شكه د جامعيت او مانعيت هيڅ څرك نه ليدل كېږي؛ ځكه په پښتنو كې پر هوتكو سربېره، ډېري نوري ستري قبيلې هم سته، چې هوتك نه دي. د لويوالي يا كوچني والي صفت هيڅكله پښتني قبيلې يو له نسي بېلولای. دلته بايد لږ تر لږه د دې قبيلې د مشر يا بنسټ اېښوونكي (هوتك بابا) د پلار او نېكه، نسبي اړېكو، لومړنۍ مېنې، تاريخي مهاجرتو، او سنيو ټاټوبو او ډېموگرافيكي موندنو په اړه څه ناڅه توضيحات وړاندي سوي وای؛ ځكه په قامو سو كې د پښتنو د لويو او كوچنيو قبيله يي واحدونو يادونه يوازي او يوازي د هغو د علمي او تاريخي پېژندنې په هيله كېږي. له دې امله، په قامو سو كې هغه تعريفونه د وخت او ځای له ضايع كولو پرته بل هيڅ گټه نه لري، چې د دغه راز قبيله يي نومو په دقيقه او علمي پېژندنه كې لازمه مرسته و نه كې.

د تاريخي او جغرافيايي ځايو نومونه

مخكي مو د ځينو سياستوالو، ليكوالو، مؤرخانو، ژورناليستانو او نورو كسانو له خوا د ځينو جغرافيايي نومو د تحريف او مسخ كېدو ځيني مثالونه وړاندي كړه. دلته د لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ش/ ۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ش/ ۱۹۸۴م) د تاريخي څېړنو او سپړنو په رڼا كې د ځينو نورو تاريخي او جغرافيايي نومو د ايشولو ځيني نوري نمونې يادوو، چې قاموس ليكونكي يې په راټولولو او كره كولو كې، لويه برخه او مسووليت لري.

قاموس ليكونكي بايد په خپلو اثارو كې د هغو لرغونو تاريخي ځايو نومونه هېر نه كړي، چې په خواشيني سره اوس د ورك كېدو په حال كې دي؛ د مثال په توگه «پختيا» چې د اوسني «پكتيا» پخوانۍ بڼه ده. كله چې يونانيان په پخوانو زمانو كې زموږ خاوري ته راغله، نو هغوی د خپلي ژبې د اړتيا له مخې زموږ مقامي يا ځايي نومونه په خپله بڼه واړول. له دې ايسسته چې يونانيانو په خپله ژبه كې د «بن اوخ» ډغونه نه لرل، نو «پښتون» يې د «پكت» يا «پكتويس»، «باختر» يې د «بکتر»، «پختيا» يې د «پكتيا» او «پښتونخوا» يې د «پكتيكا» په نامه ياده كړه (حبيبي، «د پخوانو نومونو خپل پخواني ډولونه»، هنر ۱-۲، ۳-۴). د يونانيانو تر وتلو او فرهنگي نفوذ وروسته دا دئ گورو چې موږ اوس پښتون، باختر، پښتونخوا ټول په خپلو اصلي بڼو وايو. يوازي تاريخي نوم، چې په دې لړ كې يې خپله پخوانۍ جوله ايشه كړې ده، د «پختيا» نوم دئ، چې پر ځای يې د يونانيانو له وخته راپاته نوم «پكتيا» دود دئ. هنديان هم د «بن/خ» تلفظ په «كھ» كوي. له دې امله «خانپور» د «كهانپور» په بڼه وايي. عربو ديارلس سوه كاله مخكې د خپلو فتوحاتو په زمانه كې زموږ ډېر ځايي نومونه معرب كړه؛ د مثال په ډول «گرمسپر» يې «جروم»، «سردسپر» يې «صدود»، «سكستان» يې «سجستان»، «سمنگان» يې «سمنجان»، «گورگان» يې «جوزجان»، «غرستان» يې «غرجستان»، «گرزيوان» يې «جرزيوان» كړه (حبيبي، «د پخوانو نومونو خپل پخواني ډولونه»، هنر ۱-۲، ۳-۴). په افغانستان كې د «غور»، «غرچه»، «غلچه»، «غلجي»، «گردېز»، «گريش» او داسې نورو نومونه د «غر» له كليمې سره مشتركه ريښه لري، چې په سنسكريت كې د «گيري»، په لرغونې پارسي كې د «گر»، په خورده اوستا او هوم يشت كې هم د «گيري» په بڼه

راغلي ده. سربېره پردې زموږ د لرغوني هيواد يوه مشهوره برخه هم پخوا غرستان بلل کېده، چې عربي جغرافيا ليکونکو او مؤرخانو هغه په «غرستان» يا «غرستان» يا «غرج الشار» واپوله؛ او د پارسي ادبياتو مؤرخانو هم د هغو په پيروي «غرستان» کښلی دی. په سراج التواريخ کې يې د دې مخکې تاريخي نوم (اجيرستان يا وجيرستان) د «حجرستان» په ډول معرفي کړی دی. سبزواري يا سفزواري زموږ د هيواد د تاريخي جغرافيا يوبل مشهور نوم دی، چې اوس يې خلک «شيندنه» بولي. قاموس ليکونکي ته بنايي، چې زموږ د خاورې د تاريخي جغرافيا د دغه راز نومو ترمنځ تاريخي اړيکې څرگند کړي. که د «پختيا» بيرته رواجول اوس د بېلابېلو بدلونو له کبله گران او ان ناممکن برېښي، نو د دې خبرې سپيناوی لږ تر لږه حتمي او ضروري دی، چې د پښتو ژبې فرهنگ ليکونکي په خپلو اثارو کې د «پکتيا» اصلي او زړه بڼه (پختيا) هم لوستونکو ته وښيي.

لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ش/ ۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ش/ ۱۹۸۴م) زموږ د هيواد د تاريخي ځايونو او اشخاصو په نومو کې د بېلابېلو جغرافيا ليکونکو، مؤرخانو او شجره پېژندونکو ډول ډول تېروتنو ته په پام سره، د هغو د سمولو په اړه خورا په زړه پوري بيان راوړی دی، چې دلته يې لنډه يادونه بهې گټي نه ده:

«۱- که يو ځای يا يو سړی په زړو اثارو کې ضبط وي، د هغه مقامي يا اصلي شکل دي وساتل سي، لکه د سجستان پر ځای سکستان، د بقلان پر ځای بغلان، د فروان پر پروان.

۲- که د يوه ځای نوم په پخوانو اثارو کې موندل سي، نو دي د خلکو او سنی تلفظ معتبر وگڼل سي، لکه د قلات پر ځای کلات، د حجرستان پر ځای اجرستان يا وجيرستان، د يقمان پر يگمان، د عليشنگ پر ځای اليشنگ، د طورخم پر ځای تورخم، د تورغندي پر ځای توره غونډی، د کوتل تېره پر ځای تېره کوتل او داسي نور.»

د پښتو ژبې د معاصري فرهنگ ليکني مدقق او سترگه وراستاد - ارواښاد علامه حبيبي، وروسته د همدې موضوع په تړاو زياتوي: «د کندهار غربي خوا ته مشهور ځای پنجوايي دی، چې تر اوسه په همدغه نامه ودان پاته دی. په عربي جغرافيايي کتابو کې دا نوم پنجوايي سو. وروسته ميرزا يانو هندي رنگ ورکړ او پنجبايي (پنجبهايي) يې ځني جوړ کړ (حبيبي)، «د پخوانو نومونو خپل پخواني ډولونه»، هنر ۱-۲، ۳-۴). ارزگان، قندهار، ارغستان، زمينداور او په لسگونو نور هم د هغو تحريف سوو او مسخ سوو نومو مثالونه دي، چې په پوهي يا ناپوهي سره عربي يا پارسي رنگ ورکړل سوی دی.

ځينو مؤلفانو د تاريخي او جغرافيايي نومو په راغونډولو کې د افراط لاره غوره کړې ده؛ هر چيري چې يې کوم تاريخي نوم ليدلی دی، هغه ته يې په فرهنگ کې ځای ورکړی دی؛ لکه د ايران علامه دهخدا چې په خپله لغتنامه کې يې د مبالغې او افراط لاره اخيستي ده (نفيسي)، «د ستور لغت نويسي»، فرهنگ فارسي عميد (۲۵).

نن سبا د نړۍ په بېلابېلو هیوادو کې د تاریخي جغرافیا د نومو دپاره ځانگړي قاموسونه لیکل سوي دي، چې په هغو کې د یوه هیواد یا ټاکلي تاریخي - جغرافیایي حوزې زاړه نومونه راغونډ سوي دي؛ د مثال په توگه «د لرغوني او منځنيو پېړیو هندوستان جغرافیایي قاموس» له دغه راز اثارو څخه دی. د تاریخي جغرافیې په دې ارزښتناک اثر کې، د هند د پخوانیو او منځنیو پېړیو هغه تاریخي او جغرافیایي نومونه تشریح سوي دي، چې د هند پر بېلابېلو اثارو سربېره یې د پښتو، پارسي او داسې نورو ژبو په ادبي، تاریخي او جغرافیایي هستونو کې هم پراخه یادونه سوي ده. و.گ.:

(The Geographical Dictionary of Ancient & Medieval India)

په افغانستان کې د داسې تاریخي او جغرافیایي نومونو د پلټنې او پېژندنې دپاره د افغانستان تاریخي او سیاسي گزیتېر پر ارزښتناک اثر گڼل کېږي. و.گ.:

(Historical and political gazetteer of Afghanistan edited by Ludwig W, Adamec, 6

Vol.(Graz, Austria: Akademische Druck-u.Verlagsanstalt, 1972-1985).

لکه څنگه چې د ژبو په عامو قاموسو کې د ټولو تاریخي او جغرافیایي نومو راټولول، معقول کار نه برېښي، همدا ډول د هر شاعر، لیکوال، مؤرخ، هونرمند او داسې نورو نومالیو د نومو او اثارو ذکر هم د ژبي په عام قاموس کې چندان منطقي او پرځای کار نه دی؛ ځکه د داسې نومو شمېر په هره ژبه کې تر حساب وتلی دی. له دې سببه د ژبي په عامو قاموسو کې اکثراً د ټولو علمي، فرهنګي او سیاسي شخصیتو له یادونې ډډه کېږي. د پښتو ژبي په عامو قاموسو کې هم باید یوازې د پښتو ژبي د مشهورو مفکرانو، عارفانو، پوهانو، مؤرخانو، ادیبانو، شاعرانو، هونرمندانو او نورو لویو علمي او فکري شخصیتو د نومو او اثارو لنډه یادونه وسي. په انگرېزي ژبه کې زیاتره د تاریخي شخصیتو د پېژندنې له پاره د څوک، څوک دی؟ (Who's Who?) په نامه ځانگړي قاموسونه تالیف سوي دي، چې څېړونکي کولای سي د پام وړ تاریخي کسانو په اړه مفصل مالومات ترلاسه کړي. د افغانستان د تاریخي او سیاسي شخصیتو د پېژندنې دپاره د پوهاند لودیگ. و. ادمېک په زړه پوري اثر (د افغانستان تاریخي او سیاسي څوک، څوک دی؟) له مؤرخانو او څېړونکو سره ډېره مرسته کولای سي. و.گ.:

Historical and Political Who's Who of Afghanistan and its First Supplement to the Who's Who of Afghanistan: Democratic Republic of Afghanistan by Ludwig W. Adamec.(Graz, Austria: Akademische Druck-u.Verlagsanstalt, 1979).

د تاریخي اماکنو او انسابو سمې املاوي

لکه څنگه چې مخکې هم لنډه اشاره وسوه د نوو علمي فرهنګو مؤلفان باید د تاریخي اماکنو، قومو او انسابو نومونه هم په سمه او کره املا ثبت کړي؛ او په دې توگه لوستونکي هغو ناسمو املايي بڼو ته متوجه کړي، چې د نورو ژبو د ناسمو تلفظو او املايي کمزوریو له کبله زموږ ژبي او ادب ته راننوتې او دود سوي دي؛ د مثال په توگه کندهار، روزگان، ارغسان، سپېروان، زنگاوات، الینگار، الیشنگ، ورکزی، ساپی، ساکزی او

داسي نور هغه نومونه دي، چي تراوسه پوري زموږ په ورځنيو مطبوعاتو كې د قندهار، ارزگان، ارغستان، سفيدروان، زنگباد/زنگي آباد، علينگار، عليشنگ، اوركزي، صافي، اسحاقزي په ښو ليكل كيږي. توره باس (طره باز)، تورو يانا، غاټول(خاتول) او داسي نور ټكي هم د ناسمو املاوو او تلفظو په لړ كې له خپلي اصلي پښتني ختي څخه بې برخي سوي دي. د داسي مشهورو تېروتنو شمېر خورا ډېر دى، چي ان لوستي او پوه پښتانه يې هم د نورو د ناسمو املاوو په پيروي، په غلطه او تېروتلې بڼه كاروي. كه په پښتو كې د نوي مېتودولوژۍ له مخي جوړ سوي قاموسونه زموږ د هيواد د تاريخي ځايو، اشخاصو او انسانو نومونه په سم او دقيق ډول وليكي، نوبه نه يوازې پښتانه بلكي د پارسي، عربي او خاصتاً انگرېزي ژبي ژورناليستان، ليكوال او مؤرخين هم د دغه راز ټكو په كارونه كې له تېروتنو سره نه مخامخ كيږي؛ او په دې توگه به راتلونكو نسلونو ته د تاريخي موادو واقعيت په تحريف سوي او ناوړه ډول نه رسيږي. پسه دې ورځو كې د پښتونخوا د سوات د ناكراريو په وجه د «مينگوري» نوم د خبري وسايلو له لاري خورا ډېر راروبدل كيږي. د هغې سيمي ځايي خلگ دانوم «مينگوره»/Mingawára/ (دگاف په زور كې او د واو په زور) تلفظ كوي؛ خود نورو سيمو، په تېره بيا لوېديځو هيوادو د تلوېزوني چينلو خبريالان يې د خپلو ژبنيو ستونزو له مخي «مينگوره»/Mingorá/ (په اوږده يا مجهول واو؛ د رې په زور) تلفظ كوي، چي له اصلي بومي تلفظ سره توپير لري. تاسي وگورئ، چي خپلو او بهرنيو ژورناليستانو زموږ د ننگرهار «توره بوره» په څه شوې ډنگ لړلې ده. ايراني راديوگاني او تلوېزونونه خويي «تورا بورا» بولي؛ ځيني نور يې د «توره بورا» او ځيني نور يې «توره بوره» تلفظوي. شاعران، ژورناليستان او نور ليكوال كه داسي تېروتنې وكړي، ښايي پوهان او محققان يې چندانو نه كړي؛ خو كه د دغه راز تېروتنو وبا قاموس ليكونكي هم ورسپري، بيا نو په ټولنه كې له څو گوتو په شمېر خپرونكو پرته، هيڅوك له دې ناروغيو ځان خوندي نسي ساتلى. تاسي وگورئ د علومو اكاډيمۍ په پښتو-پښتو تشرحي قاموس (۳: ۱۸۳۴) كې هم د سودان (د شمال ختيځي افريقا هيواد) نوم د انگرېزي ژبي د مروج تلفظ په دود د «سوډان» په بڼه ياني په «ډ» سره كښل سوي دى، چي د سودانيانو له اصلي او ځايي تلفظ سره ډېر توپير لري. ښايي زموږ قاموس ليكونكي په دې حقيقت نه وي پوهېدلئ، چي انگرېزان د خپلي ژبني اړتيا له مخي هر ځاى «د» په «ډ» اړوي؛ دا ځكه چي په خپله ژبه كې د «د» ريځ نه لري. له دې امله «لندن» ته «لنډن» او «سودان» ته «سوډان» وايي؛ په داسي حال كې چي سودانيان د انگرېزانو پر خلاف په خپله ژبه كې د «ډ» ريځ نه لري. انگرېزان او امريكايان كه «افغانستان» ته «افغانستان» او «اسلام آباد» ته «ايزلام آباد» وايي، دا خود دوى د ژبي ځانگړتيا او نيمگړتيا ده. موږ بايد د كوم دليل او ضرورت له مخي، په پټيو سترگو د هغو پېښې وكوو؛ او په دې توتي ډوله تلفظو سره، خپلو ښكلو نومو ته د بهرنيانو لغوړنه بڼه وركوو؟! زموږ قاموس ليكونكي د «سودان» پر ځاى د «سوډان» په ليكلو سره، په لوى لاس لوستونكو ته ناسمه لارښوونه كوي. د دې پر ځاى چي د مسألې اصل او ريښه په ډاگه كړي، د ناسمو مالوماتو په وړاندي كولو سره ذهنونه مغشو شوي. د همدې اصل له مخي بايد د «دشت مرگو»، «كوتل تيره»، «دره خيبر» او داسي نورو پر ځاى هم د هغو اصلي او سم ډولونه ياني «مرگو دښت»، «تيره كوتل»، «خيبر دره» او داسي نورو وايو او وليكو.

هغه جغرافيايي نومونه چې له بېلابېلو ژبو سره د تړاو پر بنسټ په څو بڼو باب دي؛ لکه بلجيم او بلژیک، بروکسل او برسلز، ناروې او نروژ، کوپنهاگ او کوپنهنېگن، دینهاخ او هېگ او داسې نور هم هغه باريکي خبرې دي، چې په قاموسو کې باید د ځينو ضروري توضيحاتو په وړاندې کولو سره روښانه سي. سربېره پر دې، د تاريخ په بېلابېلو پړاوو کې د ځينو هيوادو او سيمو نومونه له يوه ډوله بل ډول ته اوښتي دي؛ لکه فارس او ايران، روديزيا/روديشيا او زيمبابوي (د افغانستان د علومو اکاډيمۍ پښتو-پښتو تشريحي قاموس د خپل دوهم ټوک په (۱۵۱۲-۱۵۱۷) مخو کې د دې هيواد د نوي نامه هيڅ يادونه نه کوي؛ په داسې حال کې چې د ۱۹۸۰م کال تراپرېل وروسته د روديزيا نوم د زيمبابوي په جمهوريت ايش سوی دی. د پښتو-پښتو تشريحي قاموس گټور او په زړه پوري تاريخي مالومات بايد د نوو بدلونو په رڼا کې بشپړ سوي وای)، شام او سوريه، ميينمار او برما، سيلون او سريلانکا/شريلانکا، يثرب او مدينه او ډېر نور.

د کليمو لغوي ماناوې او جغرافيايي مفاهيم

ځينې وختونه قاموس ليکونکي له داسې ټکو سره هم مخامخ کېږي، چې پر لغوي اړخ سربېره، جغرافيايي او تاريخي ارزښت هم لري؛ لکه کوټه، اوبه، دوشنبه، توبه او داسې نور. له لغوي پلوه، کوټه او اوبه د پښتو دوه ډېر عام او پېژندل سوي لغتونه دي؛ خو لومړۍ ټکۍ (کوټه) د اوسني پاکستان د بلوچستان مرکز، چې په پخوا زمانو کې يې «شال» يا «شالکوټ» باله؛ او انگرېزان او اوردو ژبي يې «کوټه» بولي. او دوهم ټکۍ (اوبه) د هرات ختيځ لور ته په چشت کې د يوه ځای نوم دی، چې عرب مؤرخانو په خپلو اثارو کې په «اوفه» معرب کړې و (حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليکل کېږي؟»، ۲). توبه هغه عربي کليمه ده، چې په عربي، پارسي، اوردو، پښتو او ډېرو نورو ورته ژبو کې په پراخه توگه کارېږي؛ خو «توبه» پښتو قاموس ليکونکو ته د تاريخي جغرافيايي له پلوه هم ډېره مهمه او ارزښتناکه ده؛ ځکه «توبه» د کندهار جنوب ختيځ لوري ته په جنوبي پښتونخوا کې د کورک له غره سره د پښتنو يوه تاريخي سيمه ده، چې لوی احمد شاه هورې ومړ. دوشنبه هم هغه نوم دی، چې تر اوسه د هفتې يا اونۍ د يوې ورځې په توگه پر پارسي ژبو خلگو سربېره د دې خوا په پښتنو کې هم استعمالېږي؛ اما قاموس ليکونکي بايد هرومرو د دوشنبې تر لغوي مانا، ريښې، تلفظ او نورو ځانگړتياوو وروسته، د تاجيکستان د پلازميني يا مرکز په توگه د هغه جغرافيايي او تاريخي اړخ هم له ياده ونېاسي. روه (په لغوي مانا غره يا هسکي سيمي ته ويل سوي ده؛ خو د تاريخي جغرافيا له پلوه د پښتونخوا په مانا کار سوي ده)، باختر (په لغوي مانا د لمر لوېدو ځای ته ويل کېږي؛ خو د تاريخي جغرافيا له پلوه هغه لقب دی، چې د پردو له خوا بلخ ته ورکړل سوي و)، خراسان (له لغوي لحاظه د لمر ختو ځای ته ويل کېږي؛ خو د تاريخي جغرافيايي له لحاظه هغه نوم و، چې ايرانيانو تر اوسني افغانستان مخکې زموږ د هيواد له پاره کاروه) هم له هغو نومو څخه دي، چې پر عامه لغوي مانا سربېره، د يوې خاصې جغرافيايي محدودې په مانا هم استعمال سوي دي. د داسې ټکو شمېر خورا ډېر دی، چې قاموس ليکونکي بايد د ژبنيو ځانگړتياوو تر څنگ، د هغو جغرافيايي اړخو ته هم ټينگ پام وکړي.

په قاموسو کې د افغاني، سیمه ییزو او نړۍ والو مشاهيرو پېژندګلوي

لکه څنګه چې په نوي قاموس ليکنه کې د يوې ټاکلي فرهنگي، فکري او جغرافيايي حوزې د تاريخي اماکنو يادونه ضروري او ګټوره ګڼل کېږي، په همدې ډول د مشهورو سياسي، اجتماعي، فکري، علمي او ادبي څېرو لنډه پېژندنه هم مهمه مسأله ده. د پښتو ژبې مفصل او تشریحي قاموس بايد له ډېر لرغونو زمانو څخه تر معاصرو وختو پورې د شېرشاه سوري، پيرو بنان، اخوند دروېزه، مېرويس نيکه، احمد شاه بابا، خوشال خان خټک، رحمان بابا، سيد جمال الدين افغاني، علامه محمود طرزي، امير امان الله خان، علامه عبدالحی حبيبي، استاد سيد گل پاچا الفت او داسې نورو لويو افغاني سياسي، علمي او ادبي شخصيتو ژوند او کارنامې لوستونکو ته ورو پېژني. په دې لړ کې بايد حتا زموږ د ګډې، ادبي، علمي او فرهنگي حوزې ځينو نور نوميايي؛ لکه ابوريحان البېروني، فردوسي، سنابي غزنوي، مولانا جلال الدين بلخي رومي، شيخ سعدي شيرازي، شيخ عزيزالدين نسفي، حافظ شيرازي، شيخ احمد کابلي سرهندي، ميرزا عبدالقادر بېدل او داسې نور هم له ياده و نه ايستل سي؛ ځکه چې د دغه راز نامتو ادبي، عرفاني، فکري او علمي شخصيتو نظريې او اثار په پښتو ادبياتو او پښتني تاريخ کې ژورې رېښې لري. همدغه راز په دې ډله کې د ځينو نړۍ والو نوموړو ادبي او علمي څېرو لکه پوشکين، تولستوي، ماکسيم ګورکي، شېکسپېر، چارلس ډيکينز، ګويته، هوګو او داسې نورو د ژوندانه او اثارو لنډه پېژندنه هم بې ګټې نه ده.

په بېلابېلو ژبنيو قاموسو کې د دغه راز ارزښتونو او ښېګڼو د رانغاړلو دپاره له مختلفو لارو چارو څخه استفاده سوې ده؛ مثلاً په انګرېزي کې د سياسي، علمي او ادبي مشاهيرو پېژندګلوي اوس له ځينو دايرة المعارف ډوله قاموسو (لکه د آکسفورډ شل جلدې انګرېزي قاموس) پرته، زياتره د ژبې د عامو فرهنگونو پر ځای د خاصو پوهنغونډو (دايرة المعارفو) په پاڼو کې موندل کېږي. په نورو ژبو کې هم له دې مسألې سره يو راز چلند نه دی سوی؛ مثلاً د علامه دهخدا په لغتنامه کې د پارسي ادب او اسلامي علومو د مشاهيرو په پېژندنه کې د مبالغې او افراط لاره غوره سوې ده، چې دې کار تر ډېره حده د هغه ارزښتناکي لغتنامه ته د ادبي تاريخ او ژبني پوهنغونډ بڼه ورکړې ده. د ډاکټر محمد معين په شپږ جلدې فارسي فرهنگ کې د دې مقصد دپاره د لغتو د پراخي زېرمې تر څنګ، يو بېل ټوک ته ځای ورکړل سوی دی. دغه راز، ډاکټر محمد معين د «برهان قاطع» پينځم ټوک يوازي د هغه قاموس د بېلابېلو موضوعاتو په اړه خپلو تعليقاتو ته بېل کړی دی. د حسن عميد د فارسي فرهنگ په درې جلدې دوره کې د ادبي، علمي او فکري مشاهيرو د پېژندګلوي اړخ ته چندان پام نه دی سوی. په پښتو قاموسو کې د افغانستان د علومو اکاډيمۍ پښتو - پښتو تشریحي قاموس يوازي - عصري او اکاډيمیک فرهنگ دی، چې د کتاب په بېلابېلو ټوکونو کې يې د الفبا د تورو په ترتيب د ځينو ادبي، علمي، فرهنگي او سياسي مشاهيرو پېژندنې ته څه نا څه ځای ورکړی دی؛ مګر په دې برخه کې د راغونډو سوو شخصيتو شمېر د لوستونکو تر اړتياوو ډېر لږ دی. ژبني قاموسونه بايد په دې برخه کې د اعتدال لاره غوره کې؛ ځکه په دې کار کې د افراط لاره، قاموس د پندوالي له پلوه په پوهنغونډ يا دايرة

المعارف اړوي، چي بنايي هر څوک يې د رانيولو وس ونه لري؛ او د تفریط لاره يې هم په حقيقت کي د لوستونکو زياتېدونکو اړتياوو ته د شاگرځولو په مانا گڼل کيږي. د همدې استدلال له مخي بايد د ځانگړو قاموسو او پوهنغونډونو تر ليکلو پوري د مشهورو سياسي، علمي او ادبي مخکښانو پېژندگلو، د ژبي په مشرحو او مفصلو فرهنگو کي هم له قلمه ونه لوېږي.

په قاموسو کي زموږ د سيمي د بېلابېلو نژادي او قومي ډلو، دينو، مذهبو، فکري او عرفاني لارو پېژندگلو
دا خبره هر چا ته ښکاره ده چي پښتو ژبه، ادب او تاريخ زموږ د سيمي له ژبني، فکري او فرهنگي حوزې سره نه شلېدونکي اړېکي لري. زموږ په تاريخي او ادبي اثارو کي زياتره د تاجک، اوزبک، چغتايي، عرب، سلجوقي، تېموري، صفوي، قاجاري، مغولي، بلوڅ، نورستاني، پشه يي او داسي نورو تاريخي او ايتنيکي واحدو نومونه کارېږي، چي د هغو مفصله څېړنه د انټروپالوجي / انټروپولوژي او اتينوگرافي کار دئ؛ خود هغو د لغوي او تاريخي مفاهيمو په اړه رڼا اچول، د ژبو د تشرېحي قاموسو د ليکوالو له کار او هڅو سره مستقيم ارتباط لري. همدا رنگه زموږ په پراخه فکري او کولتوري حوزه کي بېلابېلو دينو، مذهبو او تصوفي لارو ژوري رينښې ځغلولي دي، چي د هغو لنډه علمي پېژندنه د پښتو ادب مينه والو ته ډېر ضروري او په زړه پوري مالومات گڼل کيږي.

په پښتو او پارسي قاموسو کي، د اسلامي عرفان او فلسفي تفکر د مهمو اصطلاحاتو راغونډول او شنل
پښتو او پارسي ادبيات لکه څنگه چي مخکي هم اشاره وسوه، له اسلامي عرفان سره ټينگ او نيزدې تړاو لري. زموږ ډېرو مفکرانو، عرفاني مخکښانو، ادبيانو او شاعرانو په خپلو اثارو کي د اسلامي تصوف او عرفان پر بېلابېلو موضوعاتو او اړخو خورا ژور بحثونه کړي دي. اسلامي عرفان هم د نورو علومو په څېر د مساييلو او مباحثو د شني دپاره ډول ډول اصطلاحات، ترکيبونه او تعبيرونه کاروي، چي د هغو له زده کړي او پوهېدو پرته د عرفاني او فلسفي نظريو هضم ډېر گران کار دئ. که څه هم د عرفاني اصطلاحاتو، سيمبولو او تعبيرو د بشپړي او هراړخيزي څېړني دپاره له ډېرو کلونو راهيسي ځانگړي قاموسونه ليکل سوي دي؛ مگر سره له دې هم بايد د پښتو او پارسي په لويو او مشرحو فرهنگو کي د داسي اصطلاحاتو، تعبيرو او سيمبولو راټولولو او سپړلو ته لازمه توجه وسي؛ د مثال په توگه بحر حيوان، آب حيوان، محيط بحر، ذات، صفات، شريعت، حقيقت، معرفت، وحدت الوجود، وحدت الشهود، د روح عالم، د مثال عالم، د لاهوت عالم، د ملکوت عالم، د ناسوت عالم، د وحدت عالم، د کثرت عالم، کشف، الهام، سماع، تجلی / تجلا، ظاهر، باطن، ظاهري پوهه، باطني پوهه، حجاب، تعلق، حضور، غيبیت، جمعيت، تفرقه، نفي، اثبات، فنا، بقا، وجود، عدم، ممکن، مستحيل، جوهر، عرض، خوف، رجاء، تزکيه، حليه او سلگونه نور زموږ په بېلابېلو عرفاني او فلسفي اثارو کي خورا ډېر تکرار سوي دي. قاموس ليکونکي بايد د دغه راز ژورو عرفاني او فلسفي اصطلاحاتو، تعبيرونو او تاويلونو مستند مثالونه زموږ د نظم او نثر په مختلفو اثارو کي وښيي؛ او بيا يې د کراس - ريفرنس په مرسته له نورو اړونده يا نيزدې اصطلاحاتو سره يو ځای لوستونکو ته ور وپېژني؛ مثلاً

د «وحدت الوجود» د مانا او پېژندنې په پای کې د لوستونکي پام د «وحدت الشهود» اصطلاح ته هم واړوي؛ ځکه د نوي او علمي مېتودولوژۍ په رڼا کې د قاموس لیکوونکي رسالت او مسوولیت یوازې د راټولو سوو ټکو په مانا کولو او تشریح کې نه ختمیږي. پوه او مجرب قاموس لیکوونکی باید د اړونده، متقاربو، همدوله او متضادو ټکو د پېژندنې او شننې په مقصد هم د قاموسو د استعمالوونکو ذهنونه روښانه کړي. په حقیقت کې د دغه رنگه بشپړو مالوماتو په وړاندې کولو سره لوستونکي د پام وړ ټکي د ښې پېژندنې د پاره ارزښتناک مواد ترلاسه کوي، چې ښايي له کراس ریفرینس پرته یې، کله د مخامخ کېدو او موندنې امکان تر ګوتو نه کړي.

په قاموسو کې د پېژندل سوو ملي او بین المللي مخففاتو راغونډول او تشریح کول

په نوي او علمي قاموس لیکنه کې، بل مهم اصل د پام وړ ژبې په ادبي، علمي او فرهنګي قلمرو کې د مشهورو نړۍ والو مخففاتو راغونډول او تشریح کول دي. البته په پښتو او پارسي ژبو کې تر اوسه د مخففاتو استعمال ډېر باب نه دی؛ خو په اروپایي ژبو، په تېره بیا انګرېزي ژبه کې د دغه راز اختصاراتو یا لنډو نڅښو کارونه ډېره پراخه او عامه ده. د نورو ژبو ویوونکي هم په بېلابېلو بڼو د اروپایي ژبو له مخففو نڅښو سره لاس او ګرېوان دي. له دې کبله بې ګټې نه ده، چې د لیکنې په دې برخه کې د انګرېزي ژبې د ملي او بین المللي مخففاتو په اړه څو لنډ ټکي وړاندې کړو. په انګرېزي ژبه کې اصلاً د کلیمو لنډې یا مخففي بڼې پر درو بېلو ډولو وېشي:

الف) سرتوري یا الفبیتیزم (Alphabetism): په الفبیتیزم کې لکه څنګه، چې له نامه یې ښکاري د بېلابېلو ترکیبو د هر ټکي د سرتوري د الفبا د تورو د یوې لړۍ په شان، په جلا جلا بڼه تلفظ کیږي؛ لکه: I.M.F., E.U., B.B.C., A.M., P.M. او داسې نور.

په افغانستان کې د الفبیتیزم دود ډېر پخوانی او عام نه دی. یوازې په دې وروستیو څو لسيزو کې د ځینو ګوندونو او دولتي ادارو د اوږدو او بې خونده نومو د لنډولو دپاره، په لیکنو کې له دې قاعدې څخه کار اخیستل کېده؛ لکه ا.ج.د (د افغانستان ډیموکراتیک جمهوریت) ح.د.خ.ا. (حزب ډیموکراتیک خلق افغانستان) او داسې نور.

ب) د یوې کلیمې په بڼه سرنومونه (Acronyms): د بېلابېلو ټکو د سرتوري، چې ګرځه په ګډه د یوې کلیمې په څېر ویل کیږي؛ لکه: NATO, SEATO, UNESCO, ECO, UNO او داسې نور.

د افغانستان په دواړو رسمي ژبو (پښتو او دری) کې د اکرنیمو کارونه ډېره محدوده ده. یوازې د ګوتو په شمېر څو بولګې لرو؛ لکه: اګسا (د افغانستان د ګټو ساتونکې اداره؟)، کام (کارګري استخبارتي مؤسسه؟)، خاد (خدمات اطلاعات دولتي) او څو نور.

ج) د مرکبو ټکو لنډون یا انقباض (Contraction):

په دې ډله مخففاتو کې دوه یا څو لغتونه د یوه یا څو تورو په ایسته کولو سره یوځای کېږي؛ لکه: don't, wouldn't, can't او داسې نور. (Atkins and Rundell 165)

پروفیسر جگسن او پروفیسر امویل په خپل اثر کې د انگرېزي ټکو د لنډولو ځینې نور ډولونه داسې په گوته کوي:

الف) د کلیمو د ځینو برخو لنډونه (Clipping):

کلپینګ یا د کلیمو جزیې لنډونه د لغت جوړولو داسې وسیله ده، چې په هغې کې د لغت د تنې یوازي یوه برخه ساتله کېږي؛ او نوري برخې یې ایسته کېږي؛ لکه له "laboratory" څخه د "lab" لومړنۍ برخه یا له "aeroplane" او "telephone" کلیمو څخه په وار سره د "plane" او "phone" وروستۍ برخې یا له "influenza" څخه د "flu" منځنۍ برخه ساتله سوې ده. په همدې ډول د "bus"، "bra"، "car" او "mob" کلیمې چې د "omnibus"، "brassière"، "motorcar" او "mobile vulgus" لنډ شکلونه دي. (Jackson and Amvela 102)

ب) شاجورونه (Back Formation):

په شاجورونه یا بک فورمېشن کې له هغه زاړه لغت څخه نوی لغت جوړوي، چې په تېروتنې سره له هغه څخه مشتق گڼل کېږي؛ مثلاً بڼایي وویل سي، چې د "peddle" او "televise" فعلونه په وار سره د "er" او "ion" ورستاړو ترلنډولو وروسته د "peddler" او "television" له ورته نومو څخه اخیستل سوي دي. (Jackson and Amvela 102)

داسې حالتونه هم سته، چې الفبیتیزم (Alphabetism)، اینیشلیزم (Initialism) یا ابریوییشنونه (Abbreviations) او اکرینمونه (Acronyms) په گډه سره یوځای کېږي؛ لکه: VP (Vice President) چې د "veep" په بڼه تلفظ کېږي. (Jackson and Amvela 103)

ج) د بې خجه واول حذفول (Aphetic Form):

د کلیمو د لنډولو په دې ځانگړي ډول کې، د هغو لومړنی بې خجه واول له تلفظ څخه لوېږي؛ لکه: "scuse me" چې د "excuse me" یا "cause" چې د "because" دپاره د تلفظ د لنډ شکل په توگه کارېږي. د دغه راز مخففاتو انگېزه لنډوالی، اسانه یادونه او کله کله د یوه اوږده او بې خونده ترکیب پر ځای د پاسته او په زړه پوري مخفف ټاکل دي. (Jackson and Amvela 102-103)

په پښتو او پارسي کي هم د ځينو ټکو بعضي توري په تلفظ کي د دروندوالي او گراني له کبله، له تلفظ څخه لوبدلي دي؛ لکه: گرسره (گردسره)، وسري (وستري)، څلرم (څلورم)، نم (نهم)، کم (کوم)، واله (واخله)، دله (دلته)، چې (چي يې)، مې (مي يې)، بې (به يې)، کې (که يې)، بخو (بخور)، شت (اشتر)، شکم (اشکم)، ديگر (نماز ديگر)، پيشين (نماز پيشين)، شهبال (شاه + بال)، شهپر (شاه + پر) او داسي نور.

په قاموسو کي د طبيعي او اقليمي پيداوارو نومونه او تصويري بيان

د ځينو ژوو، خوړو، بوټو، مېوو، سبو، دارو درملو او داسي نورو ځانگړو شيانو پېژندنه زياتره د هغو د خصوصياتو او نښو نښانو په مرسته اسانه نه وي؛ ځکه دغه راز موجودات په حقيقت کي د مشخصو اقليمي او محيطي شرايطو پيداوار دي. ياني هغه څه چې په هند او افريقا کي پيدا کيږي، ښايي په افغانستان او ځينو ورته اقليمي او محيطي شرايطو کي و نه موندل سي. البته په يوه ژبه کي د راز راز طبيعي او جغرافيايي موجوداتو د پېژندنې له پاره د خاصو نومونو نسته والی د هغې ژبې د لغوي فقر او ادبي بېوزلي په مانا نه دی؛ ځکه داسي نومونه د انسانانو د مانوي بشپړتابه او فکري نبوغ ښکارندوی نه، بلکي د هغو طبيعي او اقليمي شرايطو زېږنده دي، چې د ځای، هوا او اوبو په بېلوالي سره توپير مومي. داسي ټکي هم په حقيقت کي د هغو لغتو په شان دي، چې د يوه ځانگړي ملت له تاريخي دودونو او وياړنو يا په بله ژبه ادبي او تاريخي اثارو سره نه شلېدونکي تر او لري؛ لکه اوربل، پلو، شمله، بگري، گودر، شپېلی، نوگريخي / نکريخي، ايلبند، ننوا تي او په سلگونو نور، چې کېدای سي د نورو ژبو او نورو ملتو په ادبي او کولتوري اثارو کي يې چندان څرک نه وي؛ خو د پښتنو د ژوندانه او ادب نه بېلېدونکې برخه ده. بالعکس د نورو ولسونو په ژبو او کولتوري ميراثو کي هم داسي ټکي، ترکيبونه، تعبيرونه او اصطلاحات خورا ډېر دي، چې د پښتنو په ملي فرهنگ کي يې تر اوسه چندان نښه نښانه نه ليدل کيږي. همدا سبب دی، چې د بېلابېلو سيمو خلک د نا اشنا محيطي او اقليمي پيداوارو په نومونو نه پوهېږي؛ او د قيقه پېژندنه يې کله کله ان د يوې اوږدې مقالې د ليکلو په مرسته هم گرانه وي.

دې ستونزو ته په پام سره، په معاصره قاموس ليکنه کي دا خبره گټوره او حتا ضروري برېښي، چې د دا ډول طبيعي او اقليمي موجوداتو نومونه په ځينو مشترکو او بين المللي ژبو هم وکښل سي؛ او له امکاناتو سره سم د هغو تصوير هم وړاندي سي؛ مثلاً که د ايراني پارسي د «شېليله» ټکي د توضيح د پاره په دري کي «اولبه»، په پښتو کي «ملخوخي»، په هندي کي «ميتهي» او په انگرېزي کي «febygreek» وکښل سي، نو له لوستونکو سره به بې شکه د دې کليمې په سمه او اسانه پېژندنه کي ډېره مرسته وکي.

د انگرېزي ژبې متل دی، چې وايي: يو تصوير / عکس د زرو کليمو ارزښت لري

(A picture is worth a thousand words). ځينو د تصوير ارزښت تردې لاهم لوړېښوولئ دئ؛ او وايي: يو تصوير د لسو زرو كليمو ارزښت لري (One picture is worth ten thousand words). نو ځكه دا خبره ناڅاپي نه ده چې عكسونه، انځورونه، ډياگرامونه او نور تصويري بيانونه (graphic illustrations) په حقيقت كې د بېلابېلو ټكو د تفسير او بيان دپاره، د زياتو خبرو او څرگندونو اړتيا له منځه وړي. دا كار كه څه هم زياتره د مبتديانو او لږ لوستو كسانو د استفادې په مقصد كيږي؛ خو عملاً د قاموسو ټولو كار اخیستوونكو ته گټه رسوي. (Atkins and Rundell 192).

د اينټرنېټ په عصر كې د عكسونو، انځورنو او نورو تصويري څرگندوونو ستونزه تر ډېره ځايه ليري سوي ده. دې اصل په زياترو اينټرنېټي فرهنگونو او پوهنغونډونو او هغو فرهنگو او پوهنغونډونو كې، چې د ډي وي ډي په بڼه برابر سوي دي، تر ډېره حده عملي جامه اغوستې ده؛ او ورځ په ورځ د لا پراخېدو په حال كې دئ (و.گ. ويكيپيډيا، اينسايكلوپيډيا بريټانيكا، اينسايكلوپيډيا اينكارتا، اكسفورډ اينسايكلوپيډيا، ورلډ بوک اينسايكلوپيډيا او داسي نور).

تردې ځايه مو د نوي قاموس ليكني د لويو او ارزښتناكو اصولو په اړه ځيني يادوني وكړي؛ خو د دې علمي څانگي د ليكني يا ژباړي اصول او قواعد هيڅكله دلته نه ختمېږي. قاموس ليكنه هم د هري بلي علمي څانگي په شان، له نوو ټولنيزو بدلونو او پرمختگو سره گام په گام بشپړتيا او پرمختيا مومي. دې واقعيت ته په پام سره بايد پښتانه، ژبپوهان، لغتپوهان او قاموس ليكونكي هم په نه ستړي كېدونكي توگه، د پښتو قاموس ليكني د خوځنده بهير د لايات سمبالښت، نوي والي او علمي بډاينې له پاره خولې توي كړي.

ماخذونه او منابع

آشوري، داريوش. فرهنگ سياسي. چاپ ششم. تهران: مراريد، ۱۳۵۲.

افغانی نویس، عبدالله. افغان قاموس. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۳۵-۱۳۳۲.

افغانی نویس، عبدالله. لغات عامیانه فارسی افغانستان. کابل: ریاست مستقل مطبوعات، ۱۳۴۰.

الحسينى المدنى التتوى، لعبد الرشيد بن عبد الغفور. فرهنگ رشيدى. بتحقيق و تصحيح محمد عباسى. ج ۲. تهران: كتابفروشى بارانى، ۱۳۳۷.

الفت، گل پاچا. لغوى خپرنه. كابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۱.

الهناىى الأزوي، علي بن الحسن. المنجد فى اللغة و الاعلام. بيروت: دار المشرق، ۱۹۹۴.

امر خېل، خېړنوال عزيز الله، او نورو. د پښتو - پښتو تشريحي قاموس. ۴ ټ. د ميديوتيك مركز اوډنه او چاپ. كابل: د افغانستان د علومو اكاډيمى. د ژبو او ادبياتو مركز، ۱۳۸۳.

انصارى، مسعود. روش نو در دستور زبان انگليسي. تهران: مؤسسه مطبوعاتى فرخى، ۱۳۴۵.

بد خشى، شاه عبد الله. د افغانستان د ځينو ژبو او لهجو قاموس. ۲ ټ. كابل: پښتو ټولنه، ۱۳۳۹.

برهان تبريزى، محمد حسين بن خلف. برهان قاطع. به اهتمام د كتر محمد معين. ۵ ج. تهران: امير كبير، ۱۳۲۲.

برېڅ، محبت خان، نواب. رياض المحبت. Or4490. بریتیش كتابتون. لندن. (خطي نسخه).

برېڅ، الله يار خان. عجائب اللغات. Or4491. بریتیش كتابتون. لندن. (خطي نسخه).

بېنوا، عبدالرووف. ادبي فنون. كابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۲.

پرتو، ابوالقاسم. واژه ياب: فرهنگ برابره‌اى پارسي واژگان بيگانه. ۳ ج. تهران: از انتشارات اساطير، ۱۳۷۳.

پښتو اكاډيمى، پېښور پوهنتون. پښتو ژبه. ۸ ټ. پېښور: پښتو اكاډيمى، ۱۹۷۰.

تالقانى، نور الله. فرهنگ اصطلاحات نوين. كابل: رياست عمومي امور سياسى اردوى ج. د. ا.، ۱۳۵۹.

جعفرى لنگرودى. محمد جعفر. فرهنگ حقوقى. تهران: ابن سينا، ۱۳۳۴.

جعفرى لنگرودى. محمد جعفر. ترمينولوژى حقوقى. تهران: ابن سينا، ۱۳۴۶.

حییم، سلیمان. فرهنگ جامع فارسی - انگلیسی. ج. ۲. طهران: کتابفروشی یهودا بروخیم و پسران، ۱۳۵۱. ج. ۱.

حبیبی. عبدالحی، پوهاند. پښتو نثر ته کره کتنی. کابل: د افغانستان د علومو اکاډیمۍ د ژبو او ادبیاتو علمي او تحقیقي مرکز، پښتو ټولنه، ۱۳۲۰.

.... «د پخوانو نومونو خپل پخواني ډولونه.» هنر ۱-۲ (۱۳۲۰): ۳-۴.

.... د پښتو ادبیاتو تاریخ. ۲ ټوکه. کابل: د کابل پوهنتون د ادبیاتو پوهنځی، ۱۳۲۵. ا. ت.

.... «د پښتو ژوندي کلمات په پخوانۍ فارسي کښي.» کابل ۳۱ (۱۳۴۰): ۲۱-۲۴.

.... «د پښتو سیند به څنگه لیکل کیږي؟» وپښمه ۱-۲ (۱۳۴۵): ۱-۲.

.... «د پښتو لغاتو د تحقیق لاري.» کابل ۲ (۱۳۲۳): ۲-۴.

.... «د پښتو لغوي تطور.» کابل ۲۷۹-۲۸۱ (۱۳۲۹): ۱۲۷-۱۴۲.

.... «د کلماتو مرگ او ژوند.» کابل ۱۰ (۱۳۲۴): ۱-۳.

خانلری کیا، زهرا. فرهنگ ادبیات فارسی دری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۳۱.

ختک، خوشال خان. دیوان. Or.4229-Foll.511. لندن. بریتیش کتابتون. (خطی نسخه).

دارمیستتر، جېمز. د دارمیستتر پښتو څېړنې. فارسی کونکی: سید قاسم ریشتیا، پښتو کونکی: عبدالحی حبیبی او عبدالرؤف بېنوا. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۲.

داعی الاسلام، سید محمد علی. فرهنگ نظام. ج. ۲، چاپ دوم. تهران: دانش، ۱۳۲۲.

دهخدا، علی اکبر. لغت نامه. تهران: دانشگاه ملی تهران، ۱۳۳۱.

رامپوری، غیاث الدین محمد بن جلال الدین بن شرف الدین. غیاث اللغات. بکوشش منصور ثروت. تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۳.

رحمان بابا، عبدالرحمان، سربنی. دیوان 4493 or بریتیش کتابتون. لندن. (خطی نسخه).

رحیمی، محمد هاشم او نور. پښتو-انگلیسی قاموس. پېښور: مؤسسۀ نشرات آریانا، ۱۹۹۹.

رشاد، عبدالشکور، پوهاند. «د خیرالبیان لیکدود او لغتنامه» خیرالبیان د بایزید روښان. کابل: د کابل پوهنتون د ادبیاتو او بشري علومو پوهنځی، ۱۳۵۳.

.... د پتی خزانی فرهنگ. دوی برخي. کابل: د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځی، ۱۳۲۲.

روښان، بایزید، انصاری، اورمې. خیرالبیان د بایزید روښان. کابل: د کابل پوهنتون د ادبیاتو او بشري علومو پوهنځی، ۱۳۵۳. (عکسي چاپ).

زاهدی، حسین. فرهنگ انگلیسی-فارسی خیام. تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳۵۰.

زیار، مجاور احمد، پوهاند، ډاکټر. دری-پښتو فرهنگ. کابل: د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځی، ۱۳۲۳. (گستتري چاپ).

شاد، محمد شاه. فرهنگ آندراج. زیر نظر د کتر محمد دبیر سیاقی. ۷ ج، چاپ دوم، تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳۲۳.

عطایی، محمد ابراهیم. د قبایلي سیمو حقوقي، جزایي او تعاملي قاموس. کابل: د افغانستان د علومو اکاډیمي، ۱۳۵۷.

عمید، حسن فرهنگ عمید. ۳ ج، چاپ دوم، تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۵.

غوټی، محمد عارف. قاموس اقتصاد. کابل: از انتشارات مجله اقتصاد ریاست عمومی اتاق های تجارت کابل، ۱۳۴۰.

قلندر مومند، صاحبزاده، حبیب الرحمان او فرید صحرائی. دریاب پېښور: این ډبلیو اېف پی ټېکسټ بک بورډ، ۱۹۹۴.

کاکړ، لعل محمد او عبدالحی حبیبی. سپېڅلې پښتو-کندهار: طلوع افغان، ۱۳۱۸.

کامل مومند، دوست محمد خان. «مقابله، تصحیح او نوټونه». تاریخ مرصع تألیف د افضل خان خټک پېښور: یونیورسیتی بک ایجنسی، ۱۹۷۵.

گوهرین، دکتر سید صادق. فرهنگ و تعبیرات مشنوی. اثر جلال الدین محمد بلخی. ۹ ج، چاپ دوم. تهران: کتابفروشی زوار، ۱۳۲۲.

مخلص، علی محمد. دیوان. 6756 or. بریتیش کتابتون. لندن. (خطی نسخه).

معروفی، دیپلوم انجنیر خلیل الله. به کهنه خود بساز که نو دیگران گران است (۹) وجوه تمایز تفارق «فارسی ایران» با «دری افغانستان». www.afgazad.com

مومند، ماشو خېل، عبد الحمید. دیوان. B.M.Or.2804-Foll.119. بریتیش کتابتون. لندن. (خطی نسخه).

مومند، محمد گل خان، وزیر. پښتو سیند. ۲ ت، کابل: عمومي چاپخانه، ۱۳۱۲.

معین، محمد، دکتر. فرهنگ فارسی. ۲ ج. تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۳.

نجفی، ابوالحسن. فرهنگ فارسی عامیانه. ۲ ج. تهران: نیلوفر، ۱۳۷۸.

نفیسی، سعید، استاد. «دستور لغت نویسی». فرهنگ عمید. ۳ ج، چاپ دوم، تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۵.

نفیسی، سعید، استاد. فرهنگ فرانسه-فارسی. تهران: انتشارات صفی علیشاه، ۱۳۲۴.

نفیسی، میرزا علی اکبر خان، دکتر، ناظم الاطبا. فرهنگ نفیسی. ۵ ج. تهران: کتابخانه خیام، ۱۳۵۵.

نوري، محمد گل. پښتو قاموس [چې د ځينو افغان ليکوالو او څېړونکو په استناد يې اصلي نوم نوراللغات
ؤ]. ۲. ت. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۳۳.

.... د پښتو اصطلاحات او محاورې. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۰.

نيک آيين، امير. واژه نامه سياسي و اجتماعي. ايران: حزب توده ايران، ۱۳۵۰.

هاللي، عبدالحکيم، څېړنوال، ډاکټر. پښتو قاموس ليکنه. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۴.

هوټک، محمد. پټه خزانه. به تصحيح و تحشيه و تعليقات عبدالحی حبيبي. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۳.

هوټک، محمد. پټه خزانه. به تصحيح و تحشيه و تعليقات عبدالحی حبيبي. دوهم چاپ. کابل: د پوهني
وزارت، ۱۳۳۹.

Adamec, L. W. Historical and Political Gazetteer of Afghanistan. 6Vol.(Graz, Austria:
Akademische Druck-u.Verlagsanstalt, 1972-1985.

Adamec, L. W. Historical and Political Who's Who of Afghanistan and its First
Supplement to the Who's Who of Afghanistan: Democratic Republic of Afghanistan.
Graz, Austria: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1979.

Apperson, G.L. Dictionary of Proverb. Hertfordshire: Wordsworth, 1993.

Aryanpur, Abbas & M. Aryanpur. The English-Persian Collegiate Dictionary. 2 Vols.
Tehran: Amir Kabir Publication Organization, 1992.

Atkins, Sue, B.T. & Michael Rundell. The Oxford Guide to Practical Lexicography.
Oxford: Oxford University Press, 2008.

Bellew, H.W. A Dictionary of the Pukkhto or Pukshto language. London: W.H. Allen &
Co., 1867.

Clari, Michela & Martyn Bark. Collins Robert French Dictionary. New York:
HarperCollins, 2000.

Clark, J.O.E. A Dictionary of English Idioms. London: HarperCollins, 1988.

Coulson, J., Prof. C.T. Carr & L. Hutchinson. The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary. 3 Vols. 2nd ed. London: The Reader's Digest Association, 1964.

Cruse, D.A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Dorn, B. "Glossary." subjoined to 'A Chrestomathy of the Pushtu or Afghan Language'. (St. Petersburg: St. Petersburg's Imperial Academy of Sciences, 1847) pp.387-617.

Gifis, S. H. Law Dictionary. New York: Barron's Educational Series Inc., 1992.

Gilbertson, G. W. A Dictionary of the Pakkhtoo Idiom. Assisted by Ārifullah Khān Yusafzi, Alí Akbar Khan Kandahāri and Mahmúd Apredí. 2 vols. (Hertford: Stephen Austin & Sons, 1932.

Gilmour, Lorna, Editor. Collins Thesaurus. Glasgow: HarperCollins, 2005.

Gilpin, Alan. Dictionary of Economic Terms. 2nd ed. London: Butterworths, 1970.

Jackson, H. & E. Z. Amvela. Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicography. 2nd Ed. New York: Continuum, 2007.

Jary, David & Julia Jary. Dictionary of Sociology. Glasgow: HarperCollins, 1991.

Nundu Lal. The Geographical Dictionary of Ancient & Medieval India. 2nd Ed. New Delhi: Oriental Books Reprint Corp., 1971.

Pass, C., B. Lowes & L. Chadwick. Dictionary of Business. Glasgow: HarperCollins, 1991.

Pass, C., B. Lowes & L. Davies. Dictionary of Economics. London: Collins, 1988.

Platts, J. T. A dictionary of Urdu, classical Hindi, and English. London: W. H. Allen & Co., 1884.

Raverty, H.G. A Dictionary of the Puk'hto, Pushto, or Language of the Afghans. London: Longman & Co., 1860.

Robinson, Mairi. Editor in chief. Chambers 21st Century Dictionary. Edinburgh: Chambers, 1996.

Saifulin, Murad. A Dictionary of International Law. Trans. from Russian, Moscow: Progress, 1986.

Simpson, John. The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford: Oxford University Press, 1985.

Terrell, P., V. Schnorr, W. V.A. Morris, R. Breitsprecher, ed. by Horst Kopleck & Maree Airlie. Collins German - English Dictionary (Unabridged). 4th ed. Stuttgart, 1999.

Thomson, A. J. & A. V. Martinet. A Practical English Grammar. 4th ed. London: Oxford University Press, 1985.

Thomson, Della. The Oxford Dictionary of Current English. 9 th ed. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Walker, M. B. et. al. Dictionary of Science and Technology. Hertfordshire: Wordsworth, 1995.

Warriner, John E., M. E. Whitten and F. Griffith. English Grammar and Composition. New York: Harcourt Brace & World, Inc., 1958.

Wehr, Hans. A Dictionary of Modern Written Arabic. Ed. by J. Milton Cowman, 3rd. ed. Beirut: Librairi du Liban, 1980.

---. Dictionary of Legal Terms. London: Brockhampton, 1997.

---. English to English and Urdu Dictionary. New edition. Lahore: Ferozsos, n.d.

Websites and Web/CD based Dictionaries:

Bible, New International Version (www.biblegateway.com)

<http://www.Urdu Dictionary.com>

<http://www.Urdu Word.com>

<http://www.worldbook.com/>

<http://www.britannica.com/>

<http://www.oxfordreference.com>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia>

<http://onlineslangdictionary.com/>

<http://www.peevish.co.uk/slang/>

<http://www.cockneyrhymingslang.co.uk/>

<http://www.probertencyclopaedia.com/slang.htm>

Collins Concise English Dictionary (1995) 3rd ed. revised, HarperCollins.

Collins English Dictionary and Thesaurus (1992) Reference International.

Collins English Dictionary (2003), HarperCollins.

Collins Compact English Dictionary (1994) 3rd ed. HarperCollins.

Collins COBUILD Dictionary (2003), HarperCollins.

[encyclopedia.com/complex and compound words](http://encyclopedia.com/complex-and-compound-words)

Cambridge Dictionary

Chambers Reference Online

The Concise Oxford Dictionary (Ninth Edition) on CD-ROM (1996), Oxford University Press.

The Concise Oxford Dictionary (Eleventh Edition) on CD-ROM (2004), Oxford University Press.

[Collins English Dictionary](#) – Complete and Unabridged 6th Edition 2003. © William Collins Sons & Co. Ltd 1979, 1986 © HarperCollins Publishers 1991, 1994, 1998, 2000, 2003.

[encyclopaedia encarta](#)

Longman Dictionary of Contemporary English

Macmillan Dictionary

Merriam-Webster's Online Dictionary

Online Etymology Dictionary (www.etymonline.com)

Online Urdu Dictionary

Oxford Talking Dictionary

Random House Dictionary, © Random House, Inc. 2009.

The American Heritage Dictionary of the English Language, Fourth Edition copyright ©2000 by Houghton Mifflin Company. Updated in 2009.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**